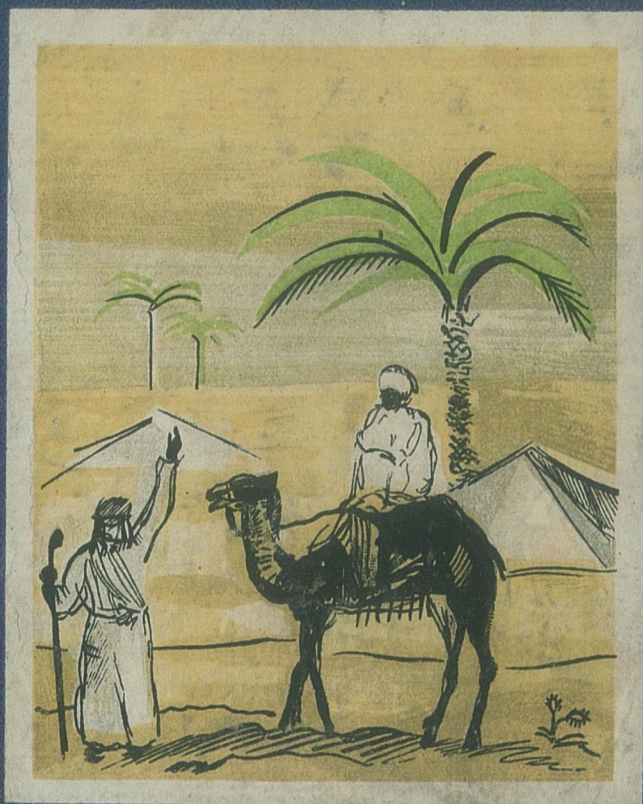

91(093)(5)

СВЕН ГЕДИН

Г28

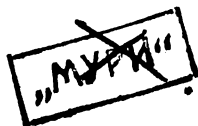
МОЕ ЖИЗНЬ В ПОДОРОЖАХ

МОЛОДИИ БІЛЬШОВИКИ 1935

СВЕН ГЕДІН

МОЄ ЖИТТЯ В ПОДОРОЖАХ

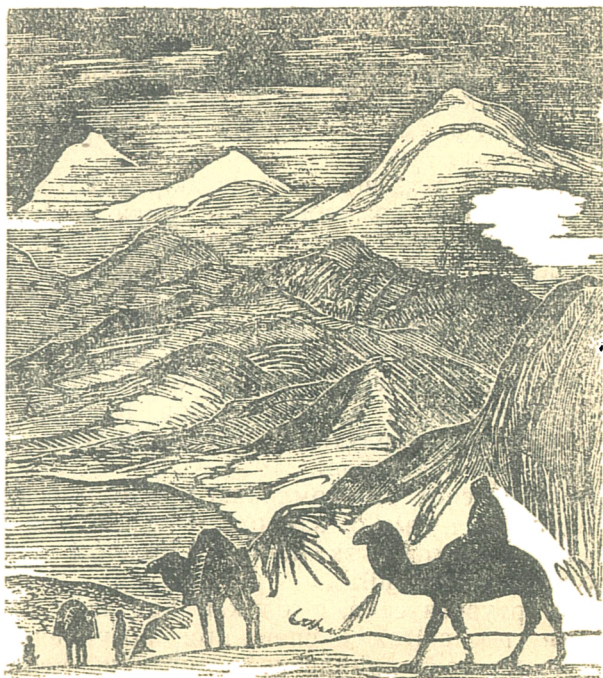

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК
КИЇВ 1935

~~ОДЕСА~~

Редактор *В. Мінков*
Техредактор *Я. Гуревич*
Техкер. *Є. Розенцвейг*
Художник *І. Хотінок*
Коректор *Є. Каушанська*

Розділ I

Як це почалося

Мені щойно минуло 15 років, коли Норденшельд повернувся з подорожі на північний захід у мій рідний Стокгольм. Як відомо, в червні 1878 р. Норденшельд вирушив із Швеції на пароплаві „Вега“ під командою капітана Паландера. Він досяг північних берегів Європи і плів доти, поки не був затертий кригою на найбільш крайній точці східного берега Льодового моря, близько Сибіру.

Близько десятиох місяців Норденшельд змушений був простояти в кригах.

Першу допомогу експедиції, яка була в небезпеці, подала Америка. Джеймс Гордон Беннет у липні 1879 р. послав капітана де-Лонга на американському судні „Жанетта“ відшукати Північний полюс, пройти через північно-західний прохід і спробувати врятувати шведську експедицію. Американців спіткала жаклива доля: „Жанетта“ була розчавлена кригою і більша частина експедиції загинула.

В цей час „Вега“ щасливо звільнилася від криги і зміла пройти через Берінгову протоку в Тихий океан. Та-

ким чином, північно-західний перехід був зроблений без усяких утрат.

Перша телеграма про щасливий перехід „Веги“ була одержана з Йокагами. Шлях експедиції додому вздовж південних берегів Азії та Європи був справжнім тріумфальним походом.

24 квітня 1880 р. „Вега“ кинула якір у Стокгольмській гавані. Усі будинки на набережній були залиті світлом. Серед блискучого моря вогнів ілюмінації славетний корабель увійшов у гавань.

Разом із своїми батьками, сестрами і братами я тішився незвичайним видовищем. Я нетямився від збудження, усе життя я пам'ятав це. Мені здається, це вирішило мою дальшу долю. Під зростаючий шум вітальних вигуків, які неслися з пристані, з дахів будинків, вулиць і вікон, я виплекав мрію — повернутися здалека додому при такій точно урочистій обстановці.

Я присвятив себе ознайомленню з усім, що стосується до експедиції на північ. Я захоплювався старими й новими книжками про боротьбу за Північний полюс і сам малював карту кожної експедиції.

Щоб загартувати себе, я блукав протягом наших північних зим по снігах і спав при розчинених вікнах. Я мріяв, що до мене прийде доброзичливий меценат, кине до моїх ніг мішок із золотом і скаже: „Йди і відкрий Північний полюс“. Але сталося інакше. Одного весняного дня 1885 р. незадовго до закінчення мною школи, до мене підійшов директор і спитав, чи не хочу я поїхати на півроку до Баку, на Каспійське море, як вихователь до хлопця, сина головного інженера нафтових підприємств бр. Нобель. Я не розмірковував довго над цією пропозицією: як довго ще мені доведеться чекати мого моцната з мішком золота! А тут була пряма пропозиція зробити довгу подорож до привходу в Азію, — цим не можна було нехтувати. Так доля повела мене по дорозі до Азії, а з часом поступово зникли мої дитячі мрії про Північний полюс.

Усю весну й літо 1885 р. я нудьгував, чекаючи моменту від'їзду. Я вже чув у своїй уяві плюскіт хвиль Каспійського моря і дзеленькання караванних дзвіночків. Я підпав під чари Сходу. Мені здавалося, що я знайшов ключ до джерела легенд і пригод.

У цей час до Стокгольма приїхав мандрівний звіринець, в якому був також туркестанський верблюд. Я не міг надивитися на нього і часто відвідував його.

Мої батьки, сестри і брати боялися пустити мене в таку довгу подорож. Але, на щастя, я їхав не сам, — я вирушав разом з родиною мого учня. Розлучившись з бать-

ками, я сів на пароплав, який через Балтійське море попрямував у Фінську затоку. Уже з Кронштадта ми побачили блискучий купол Ісаакіївського собору, а через кілька годин сходили на набережну ріки Неви в С.-Петербурзі.

Ми поспішали і, побувши кілька годин у північній столиці, покинули її в швидкому поїзді, який привіз нас через чотири дні на Кавказ.

Ми мчали через густі соснові ліси й залишали за собою поля, де вітер грав стиглим колоссям. Я не міг натішитися картиною, що стелилася передо мною, тим більше, що це була моя перша подорож за кордон.

Залишаючи Ростов, ми перерізали могутній Дін, недалеко від його впаду в Азовське море. Поїзд безупинно мчав нас на південь.

Він повільно проходив через гори. На березі р. Терека ми побачили прекрасне маленьке місто Владикавказ. Тут нас зустрів батько мого вихованця. Звідси в колясці ми зробили по Воєнно-Грузинській дорозі близько 90 кілометрів. На цій шляху ми проїхали 11 станцій, на яких міняли коней.

Час-від-часу нам доводилося видиратися на вершини крутих гір і спускатися зигзагами в долину на другий бік гори, і так багато разів.

Це була дивовижна подорож. Ніколи в житті доти я не бачив подібної краси.

Навколо нас височилися гігантські Кавказькі гори; чудовий був вигляд укритих снігом гірських вершин. Сама дорога була також розкішна.

Від провалля дороги відокремлює лише невеликий парпет з низького каміння. Коні бігли весь час на повну ристь, і мені здавалося, що ми мчимо з шаленою швидкістю. Я сидів поруч з візником і щоразу губився від несподіванки на крутих поворотах: так і здавалося, що далі дороги за поворотом нема і ми летимо в провалля. Усі страхи були даремні, і ми щасливо приїхали до Тифліса.

З Тифліса ми подорожували далі залізницею. Літо було в розпалі, і сонце пекло немилосердно.

В Уджірі я своїм звичаєм збирався зробити кілька начерків у своєму зошиті, і тільки взявся за роботу, як важка рука жандарма лягла мені на плече. Я був захоплений „на місці злочину“. Брутальні й підозріливі жандарми записали мене градом запитань. На жаль, я ще не розумів російської мови і моїм перекладачем була дівчина-вірменка, яка говорила по-французькому. Жандарми відібрали в мене зошит і іронічно сміялися з моїх пояснень. Очевидно, вони запідозрили в мені небезпечного шпигуна. В цей час нас

оточив натовп, з усього було видно, що жандарми хотіли повести мене з собою і посадити в буцигарню.

Задзвенів перший дзвінок. У цей момент до нас крізь юрбу почав продиратися начальник станції, очевидно, бажаючи подивитися на пригоду. Побачивши мене, він узяв мене за руку і повів до поїзду. Продзвонив другий дзвінок: я йшов по платформі і жандарми йшли за мною по п'ятах. Я зважився на очайдушний вчинок і, вислизнувши як вугор, кинувся повз візочки, які тут стояли, і сховався за рогом якоїсь будівлі, де причаївся на кілька хвилин.

Через деякий час мені пощастило повернутися до своїх супутників.

Ми наближалися до Каспійського моря. Незабаром ми приїхали до Баку — міста вітрів.

Тут я провів близько 7 місяців серед оригінального лісу з підйомних кранів і нафтових вишок.

Розділ II

Через Ельбурс до Тегерана

Довгі зимові вечори в Балаханах допомогли мені досить добре вивчити персидську і татарську мови. Моїм учителем був молодий татарин Бакіханов. У квітні я закінчив заняття з своїм учнем і вирішив з користю витратити зароблені мною 300 крб. — проїхати верхи через Південну Персію, а звідти до моря. В супутники я запросив Бакіханова.

Пізнього вечора, попрощавшись з друзями, я рішив вирушити в путь на пароплаві. Після 30-годинного плавання ми пристали до Ензелі, на південному березі Каспійського моря, і на баркасі пропливли через велику прісноводну лагуну, відому під назвою Мурдаб, або „Мертвої води“.

Звідси ми гадали верхи поїхати до міста Решта.

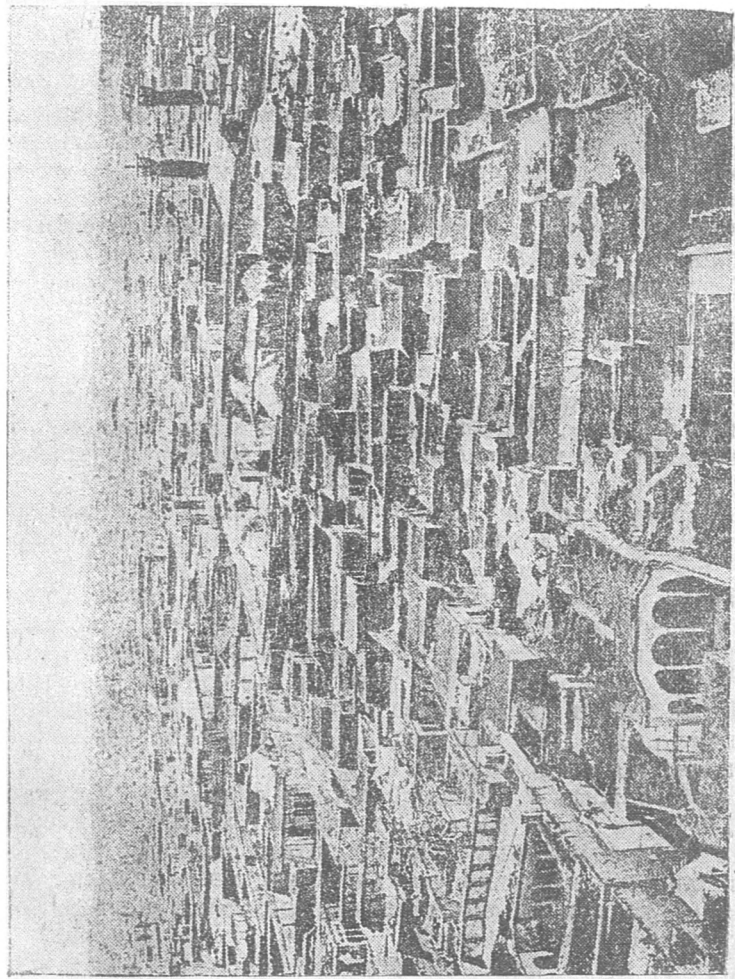
У густих хашах, які оточували Решт, блукали бенгальські тигри, а його болота були повні міазмів пропасниці, які спричиняють спалахи жажливих епідемій.

Другого ранку біля наших дверей стояло двоє коней. Через сідло мого коня був перекинутий куржум — м'який подвійний мішок, що містив увесь мій багаж.

Ми рушили в дорогу.

Дорога лежала через розкішний ліс. По дорозі ми зустріли вершників, пішохідців, каравани мулів, які везли товари для Росії. Ліс був сповнений дзеленьканням дзвіночків, почеплених на шиї в мулів.

Ми провели ніч у готелі в Кодомі. Готель мав покрівлю з моху, в якій вили свої гнізда тисячі ластівок.

Тубільна частина Тегерана

Далі, в напрямі до гір, шлях ставав крутим. Ми їхали вздовж ложа „Білої ріки“, залишаючись на ніч у прекрасно розташованих селищах, що ховалися між оливковими гайочками, фруктовими садками і вербами. Провізії ми з собою не брали й жили тим, що могли купити в селищах.

За копійки ми діставали курчат, яйця, молоко, пшеничний хліб і фрукти.

Через деякий час ми почали під'їздити до Ельбурса і почали підійматися вгору. Ліс порідшав і скінчився. У Менджілі ми проїхали через старий кам'яний міст з 8 арками. День був сіренький і вітряний. На горах лежав сніговий покрив, який ставав дедалі товстіший, мірою того як ми підіймалися вгору.

Почався снігопад, і всю місцевість оповила снігова буря, яка сліпила очі. Мій костюм не був пристосований для такої погоди, я буквально примерз до сідла і відчував, як холод пронизує мене до кісток.

Поверх усього і нашим коням доводилося пірнати в сніг, як дельфінам; сніг бив нам просто в обличчя, доводячи нас до відчаю. Одного разу ми думали, що остаточно збилися з шляху. Раптом ми побачили крізь якісь тіні. Це був караван, який складався з мулів і коней і посувався в тому ж напрямі, що й ми.

Попереду каравану їхало двоє вершників, намацуючи сніг довгими жердинами, щоб уникнути зрадливих розколин і небезпечних ярів.

Закацюблі, ми, нарешті, допленталися до селища Мазри, де в брудній хатині розвели вогонь, коло якого посідали, відігріваючи замерзлі члени й просушуючи мокрий одяг. Нас було семеро: четверо татар, два перси і один швед...

Потім дорога пішла через найвищі вершини Ельбурса. На південних схилах сніг зник, і степ повільно розгортався в напрямі до міста Казвіна.

Казвін лежить у південній долині Ельбурса. Від нього йде 180-кілометрова дорога до столиці країни — Тегерана.

На півночі майоріли вкриті снігом вершини Ельбурса. На півдні стелилася до самого обрію рівна долина з розкиданими то тут, то там зеленими садками й селищами, які прикрашали сірий ландшафт.

Я знав, що зубним лікарем персидського шаха був з 1873 р. шведський доктор, який зумів добитися в нього високих титулів. Тому, приїхавши до Тегерана, я пішов просто до будинку мого земляка. Він гостинно зустрів мене, і я оселився в його розкішному будинку, оздобленому в персидському стилі. День за днем проводив я, мандруючи по цьому прекрасному місту, яке повніше опишу далі.

Верхи через Персію

Наближалося літо. День-у-день ставало все тепліше і мене більше не було підстав відкладати задуману подорож на південь. Але Бакіханов був хворий на прাপасницю, і мені довелося поїхати самому. Я виїхав через південну браму Тегерана. Вершники, каравани, мандрівні дервіші, всі супутники, яких ми зустрічали, ставилися до мене дружньо. Я дуже шкодував утомлених маленьких ослів, які згиналися під величезною вагою стиглих кавунів і жовтих динь у плетених кошиках... Зліва виросла „Башня казу“.

Країна ставала дедалі пустинніша. Зустрічалось все менше садків, і незабаром усе навколо стало подібне до пустині.

Наш шлях ішов на південь через важливе торговельне місто Кашак, звідки знову починалися гори. Від'їжджаючи, я не помітив, що конюх, п'ятнадцятирічний хлопчисько, узяв для себе свіжого коня, залишивши мені втомленого. Я помінявся з ним кіньми в полі; він не зміг продовжувати зі мною путь. Він мало не плакав і благав мене не їхати без нього, але я був досить жорстоким, щоб сказати:

— Ти знаєш дорогу і країну краще, ніж я, безумовно ти сам знайдеш дорогу на станцію Рухруд. Я чекатиму тебе там.

— Добре, але хіба ви не бачите, що настає ніч і я боїтись їхати один через ліс.

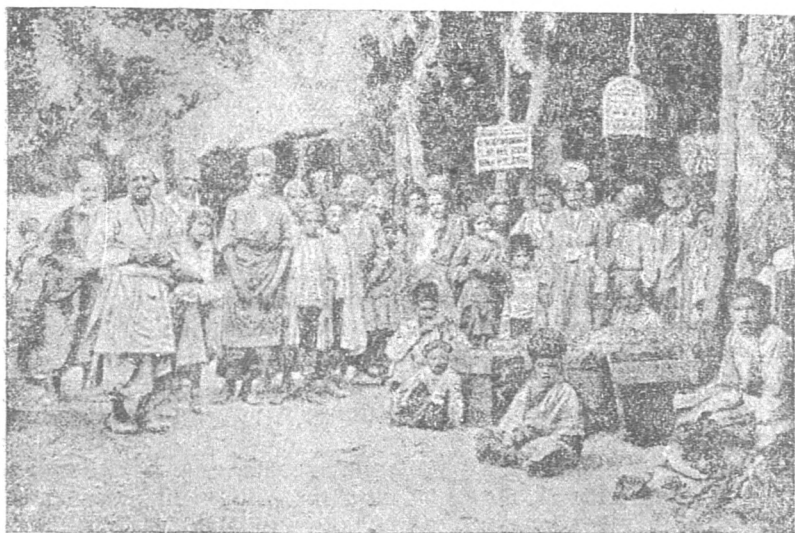
— О, ні, це зовсім безпечно. Їдь тільки так швидко, як зможе твій кінь.

Я поїхав на південь. Хлопець зник позаду мене на деякій віддалі. Сонце зайшло, смерклося, а далі й зовсім стемніло. Усе було гаразд, поки я розрізняв дорогу, але потім мені довелося звиритися на свого коня. Швидким бігом він завів мене в Рухрудські гори. То тут, то там я чіплявся за стовбури дерев або відчував, як листя хльоскає по моєму обличчю. Могло статися, що кінь заблукався. Правильніше було повернутися до хлопця, який знав дорогу, але тепер усе залежало, від коня. А він ішов і йшов. Пітьма була непроглядна, тільки зорі мерехтіли над долиною.

Проїхавши в темряві 4 години, я крізь дерева забачив промінь світла. Це був намет кочівника.

Я прив'язав коня і, піднявши край намета, спитав, чи нема когось дома. Мені грубо відповів старик, що турбувати серед нсчи його і його сім'ю не слід, але, коли я переконав його, що хотів тільки довідатися, чи на правильнім я

Змагання співаючих солов'їв—найулюбленіша розвага перських селян.

шляху, він вийшов і провів мене по дорозі через ліс, указавши вірний напрям, і зник у темряві, не сказавши ні слова.

Нарешті, я прибув до Рухруда, де хлопець, якого я так жорстоко покинув, стояв у дверях, сміючись. Він прибув на кілька годин раніше за мене і дивувався, як мене не пограбували. Нарешті, я дістав чай, яйця, сіль і хліб, поклав на підлогу, замість подушки, мішок від сідла і незабаром міцно заснув.

Ми наближалися до нового міста, і життя по дорозі ставало різноманітніше й барвистіше, села й садки траплялися частіше; ми обминули кілька караванів з мулами, кіньми й ослами, нав'юченими фруктами и зерном і, нарешті, в'їхали у вулицю. Це була славнозвісна Ісфгань.

Зенда-руд (ріка) протікає через місто, і величезні мости, яким уже понад 300 років, перетинають її каламутну бурючу воду. Багато може чужинець побачити в Ісфгані. Там один із найбільших майданів у світі—Майдан-і-Шах. Там вражає славнозвісний фасад Меджід-і-Шах, оздоблений чудовим фаянсом. У Чечельсутук або в „Палаці 40 колон“ можна нарахувати тільки 20 колон, але бачачи, як вони відбиваються в ставку перед фасадом, можна зрозуміти, чому його так називають.

В Джульфі, пригороді Ісфгані, населеному бідними вір-

менами, я жадібно втягав у себе аромат персиків, абрикосів і винограду. В середині стін величезного базару я чув оглушливий шум, який робили каравани, проходячи через юрбу, купці, вигукуючи свої товари, і мідники, стукаючи в тази.

Незабаром я знову їхав через пустиню. Вона була повна червоних павуків і зелених ящірок. Кочівники пасли овець.

Я піднявся до руїн Пасаргаде, де зазнав насолоди короткого відпочинку.

Мій шлях вів просто до Мердашта; там я верхи їздив до стародавнього і ще більш визначного пам'ятника, до руїн Персеполіса, колишньої столиці ахіменейських владарів, найрозкішнішої реліквії, що збереглася в Персії. Ці руїни знаходяться майже в самій пустині. Жовта земля потріскалася від спеки. Життя—ніякого.

Ряд сходів у два крила, досить широких для того, щоб по їх мрамору в'їхало 10 вершників, веде на велетенську платформу, де ще уцілили стіни палацу Дарія I і 13 колон з 36, які підтримували покрівлю палацу Ксеркса 2000 років тому.

Уся ця пишнота була зруйнована в 331 р. до нашої ери, коли переможець Олександр Македонський після дикої оргії спалив палаци й перетворив Персеполіс на попіл.

Ми просувалися на південь. З вузької ущелини ми побачили місто Шіраз, яке лежить у долині.

У цьому місті повітря одурманює запахом квітів, і кіпариси ростуть над могилами знаменитих поетів. Найвизначніші могили—мавзолеї двох найбільших персидських поетів—Сааді (народився в 1176 р.), автора „Гюлістана“, або „Саду роз“, і Гафіза (народився в 1318 р.), який написав „Діван“. Тамерлан, що захоплювався поезією Гафіза, відвідав його в Шіразі під час одного з походів.

Тут багато орденів дервішів.

Голову кожного ордену називають „бір“. У них різні правила і звичаї. Деякі з них завжди кричать „алейкум!“ (бог!), інші „я ху, я хек!“ (він справедливий! він правда!), інші, суворіші, надівають на плечі залізні кайдани. Але всі вони мають один звичай: в одній руці у них посох, а в другій — половина кокосової шкаралупи для милостині.

Найважчим був шлях від Шіраза до Персидської затоки. Шлях від Фарсістанських гір був крутий і уривистий. Спека була задушлива, гори ставали дедалі менш і, нарешті, їх змінила рівна поверхня, суха як у пустині.

Через кілька годин я приїхав до порту Бушіра.

Через Месопотамію до Багдада

З усіх азіатських міст, в яких я побував, Бушір здався мені найгіршим. У ньому майже нема рослинності, якщо не рахувати кількох пальм; білі двоповерхові будинки, неможливо вузькі провулки. Цілий рік сонячна баня, особливо нестерпна влітку; температура досягає 45° і більше в затінку. Нарешті, постійна картина безживної, як водяна пустиня, Персидської затоки.

Одного дня тут з'явився англійський пароплав „Ассірія“ і став на якорі у відкритій гавані коло Бушира. Я негайно перебрався на нього і зайняв місце на верхній відкритій палубі. Пароплав був вантажо-пасажирський і ходив між Бомбеєм і Басрою, возячи товари й тубільців Індії, Персії та Аравії.

Подорож через Персидську затоку була не дуже довга. Коли ми почали наближатися до гирла великої ріки Шат-ель-Араб, машини пароплава запрацювали повільніше і лоцман повів судно надзвичайно обережно між мінливими банками, які вкривали увесь простір дельти. Ріка ця утворюється при злитті Тігра і Ефрата і несе таку величезну кількість піску та глини, що уриває від Персидської затоки щороку простір у декілька метрів.

Ми попливли вгору по річці повз низькі береги, вкриті пальмовими гайочками, хатинками, чорними наметами й стадами великої худоби та овець. Ми бачили сірих буйволів з закругленими рогами, які купалися в річковій грязі. Коло Басри „Ассірія“ кинула якор і до борту нашого пароплава, здимаючи воду стрімголов кинулося з десятичовнів. На цих човнах, або як їх тут називають „беленах“, тубільці прекрасно перевозять як вантаж, так і пасажирів. Там де вода глибока, гребці уживають широких, яскраво пофарбованих весел, а в мілких місцях вони керують човнами за допомогою довгих тонких жердин.

Не маючи ніяких справ на березі, я взяв белену, яка була не ширша за індійське кено, і почав гребти вздовж звивистої бухточки через густий ліс розкішних фігових пальм. Було вогко й жарко, не відчувалося найменшого полегшуючого вітерця, але зате з берега доносився аромат пальм.

Арабська Басра, завойована турками в 1668 р., складається з двоповерхових будинків з балкончиками, через гранчасті вікна яких жінки спостерігають життя вузьких вулиць. Тут є кафе з відкритими верандами, де турки, араби, перси та інші жителі східних країн п'ють кофе

або чай і курять наргіле. Саме місто Басра брудне і є розсадником пропасниці. Головними санітарами в Басрі є шакали та гієни, які вилазять уночі з своїх притулків, щоб очистити покидьки та скелети на вулицях і стежках.

В останніх числах травня я виїхав з Басри до Багдада на пароплаві „Меджидіє“. Ефрат—найбільша ріка Західної Азії—починається у Вірменських горах недалеко від гори Арарат. Разом з рікою. Тігр вони обмежують Месопотамію—„країну між ріками“ Ель-Езіре, по-арабському—острів.

Тут часів Ассирії й Вавилона, під час найбільшого розквіту їх, ґрунт дихав ароматом квітнучих тисячолітників. Тут на Тігрі ми знаходимо руїни стародавньої Ніневії, столиці Сенашріба, Ассаргадона і Сарданапала.

Ми покинули гирло Ефрата і поволі попливли звивистим Тігром.

Нам потрібно було чотири доби, щоб досягти Багдада. Йдучи по низьких водах з піщаними банками, які постійно трапляються, ледве видні під брудною, кольору сочевичної юшки, водою, пароплав то тут, то там сідав на мілину. Тоді випускався водяний баласт, вантаж і пасажирів спускалися з пароплава, щоб полегшити його.

Ми стали на якорі біля могили Езри, де пальмові дерева відбиваються в річці й єврейські хлоп'ята сновігають коло пароплава, щоб залучити вантаж або пасажирів. На березі паслися стада, власність напівдиких кочівників з племені Абу-Магомета. Кочівники були озброєні списами й мали на головах щось подібне до вінків, сплетених з кінського волосся, за допомогою яких у них на голові трималися білі покривала.

Парусні човни („каштї“) пінили воду на річці й їх білі паруси надималися легким вітерцем. Курдістанські гори майоріли в голубій далечині, недалеко від нас стада буйволів пливли через ріку, а пастухи з списами стримували їх в одну лінію один за одним. Чорні намети виднілися скрізь у спаленім степу. Світло від огнищ порушувало темряву ночі.

Другого дня сонце ще не зовсім піднялося, як спека стала нестерпна. Вечорами нас мучили москіти, а вдень небо було буквально затемнене масами сарани. Цілі хмари її літали над рікою. Вона спускалася на корабель, й повзала скрізь, по одягу, по руках і по обличчю. Ми позачиняли всі двері й вікна наших кают, сподіваючись урятуватись від її нападу, хоча б уночі. Сарана вдарялася об гарячу трубу, обпалювала крильця й великою купдю звалювалася біля її основи.

В Кут-ель-Амара, де прийняли на борт мішки з вовною,

ми раптом спинилися, і пароплав дав задній хід. Виявилося, що ми наскочили на піщану банку. Знову водяний баласт був викачаний, і з допомогою течії річки ми знялись з мілини.

На березі були видні руїни міста Ктесіфона, яким одні за одними керували парфяни, римляни, сасаніди. Тут височать гарні руїни Так-Кезра, або Корзус-Бау.

Ми були недалеко від Багдада. Безрадісний ландшафт розгортався в тумані. Я мріяв побачити за ним втілення казки арабської ночі й усі багатства й розкіш столиці аббасидського каліфа, але туман розсіювався і я забачив тільки звичайні глиняні доми й пальми. Передо мною був нетривкий понтонний міст, що зв'язував береги Тігра. „Меджідіє“ кинув якір коло митниці. Юрби човнів („буфас“), які не мали ні корми, ні носа і нагадували щит, оточили пароплав і доставили нас на берег.

Будинки були двоповерхові, з балконами і підвальними кімнатами, які дають притулок протягом жарких літніх днів. З самої стелі в кімнатах звисають з метою комфорту і вентиляції „пунка“ або веєри які приводяться в рух хлопцями за допомогою вірьовки. Високі пальми здіймалися над плоскими покрівлями будинків, і літній вітерець ледве ворухив їх гілки.

Розділ V

Пригоди в Західній Персії

У Багдаді я зайшов до будинка містера Гільперна, англійського купця. Він і його дружина прийняли мене дуже гостинно, і я залишався у них три дні. Я блукав по місту і його околицях. Один, без слуги, я збирався вирушити верхи назад по пустинному, але небезпечному Курдістану. Розлучившись з Гільперном, я не міг примусити себе сказати йому, що привіз із собою в поясі лише 150 кран, бо я рішив скоріше найнятися погоничем мулів в околицях міста, аніж признатися в своїй бідності. Містер Гільперн провів мене у великий караван-сарай, що межував з базаром, на дворі якого ми побачили купку людей, які пакували тюки. Ми спитали, куди йде караван, нам відповіли, що він іде до Керманшаха.

Між нами відбувся такий діалог:

— Скільки днів путі до Керманшаха?

— 11 або 12 днів.

— Чи великий ваш караван?

— З нами 50 мулів з вантажем і наша партія складається з 10 купців, які поїдуть на конях, з кількох пі-

лігримів, які повертаються з Мекки, і 6 пілігримів з Калдеана.

— Чи можу я приєднатися до вашого каравану?—спитав я.

— Так, звичайно, якщо ви заплатите.

— Скільки коштуватиме найняти коня до Керманшаха?

— 50 кран.

Містер Гільперн запропонував мені скористатися цим випадком, і я запросив провідників до себе додому на 7 годину, щоб скласти умову. У призначений час прийшло два араби, які запропонували мені найнятого коня, і я, попрощавшись з господарями, виліз на сідло й поїхав у супроводі арабів до караван-сарая.

Був рамазан, місяць, в який вірні учні пророка нічого не їдять, не п'ють і не курять, поки світить сонце, але як тільки сонце заходить, вони винагороджують себе з лихвою за довге стримування, збираючись великими групами на свіжому повітрі, в кафе й на базарах, щоб усмак попоїсти.

Наш шлях лежав просто через юрбу. Дим з кальянів плавав туманом у високих проходах, і світло від масляних ламп боролось з темнотою. Не було ще двох годин ранку, як наші мули були навантажені, і довгий караван вирушив у путь. Гайочки й садки стали рідші, і тиша темної пустині поглинула нас. Бронзові дзвіночки, почеплені на шиї передніх мулів, відбивали „донг-донг“. То тут, то там з'являлися підстережуючі тіні по боках дороги, — це були шакали й гієни, вони верталися в свої притулки з нічних наскоків.

О пів на четверту сонце зійшло над пустинею і чотирма годинами пізніше ми зробили привал у караван-сараї Бен-і-Саїда. Мули були звільнені від ноші, а люди лягли спати, щоб провести у сні найжаркішу пору дня.

У маленькому місті Бакубі, на річці Діала, мене оточив озброєний загін солдатів, які охороняли кордон. Командир загону об'явив, що через те, що мій шведський паспорт не має візи, то мені не буде дозволено перейти кордон між Туреччиною і Персією. При їх спробі затримати мене силою, я хоробро боронився, у боротьбі взяли участь мої супутники. Боротьба закінчилася нашим рішенням піти до губернатора, який усунув усі труднощі, взявши з мене 6 кран.

Під час другої нічної подорожі я безнадійно боровся із сном але, після довгих спроб, заснув у сідлі.

Вечері 9 червня наша партія наздогнала арабів, які їхали на справжніх арабських конях, і через те, що я мав таємну думку покрити увесь простір до Керманшаха якомога швидше, то я вирішив покинути караван. Я не міг сам вико-

нати цей план. Я почав обережно розмову з прибулим арабом. Останній зажадав з мене 125 кран у день за свого прекрасного коня, хоча я вже заплатив повністю за подорож; мене іще приваблювала думка досягти Керманшаха за 4 дні замість дев'ятох.

Що чекає мене згодом, коли мої кишені стануть зовсім порожні? Кінець-кінцем, я міг би уникнути смерті від голоду, міг би найнятися погоничем каравану або пройти свій шлях, просячи по дорозі милости ні, як дорвіш. Один з арабів підслухав мою розмову і виказав наш план своїм компаньйонам. Вони категорично відмовилися дати згоду на наш від'їзд. Їм було байдуже, буде більше чи менше одним поганцем, але, очевидно, шкода було втрачати коня. Я удав, ніби поступився, і ми продовжували нашу нічну подорож. Заспокоєні монотонним дзеленьканням дзвіночків, потомлені купці спали в сідлах, дехто з них співав, щоб розігнати сон, але й вони незабаром замовкли і, здавалося, що ніхто з них не звертав уваги на те, що старий араб їхав поруч зі мною.

Діставши срібні монети, він уже не боявся обдурити своїх компаньйонів. Повільно й непомітно ми опинилися попереду каравану. Там ми були доти, поки місяць не сховався і не стало зовсім темно; тоді ми почали потрохи віддалятися від каравану. Звуки дзвіночків поступово замирили, ми додавали швидкості. Дзеленькання дзвіночків затихло ще більше і нарешті зовсім завмерло в далечині. Тоді я помчав ристю в напрямі до Керманшаха.

По сході сонця ми спинилися в місті. Ми побачили лелек, які поверталися додому з жабами в дзьобах. Потім ми знову сіли в сідла. Пішов дощ, який хльоскав нас, як бичем. Останні пальми залишилися позаду нас, і ми опинилися в горах, повних небезпеки, де чинилися убивства й грабунки. Я тримав револьвер напоготові. Але ми зустрічали лише мирних вершників, мандрівників і каравани. Група пілігримів верхи на мулах прямувала до Багдада, Дамаска й Мекки. Незабаром ми приєдналися до каравану, який ішов в одному напрямі з нами.

Через деякий час до нас приєднався також невеликий загін персидських солдатів у біло-блакитному одязі та в облямованих сріблом поясах. Проробивши ряд фокусів на конях вони попросили винагороди за врятування мене від злодіїв і розбійників, до рук яких я міг, з їх слів, потрапити. У мене не було ні копійки, щоб винагородити їх, і я, наскільки міг, зберігаючи свою гідність, запевнив, що й не просив їх про захист.

13 червня ми в'їхали до Керманшаха через галасливий базар, де змушені були проштовхуватися між мулами, дер-

вішами, караваном східних продавців. На дворі караван-сарая мій старий супутник зліз із сідла, і я теж наслідував його приклад. Після того, як я заплатив йому 100 кран за найнятого коня, в мене ще лишалося кілька срібних монет, але коли старий зажадав від мене нагороди за щасливо відбуту подорож, я віддав йому все, що залишалось в мене, і залишив собі одну маленьку монетку в 15 центів, на яку можна було купити пару яєць, кусок хліба і кілька склянок чаю на вечерю. Розлучившись із старим, я попростував до міста, несучи своє майно на плечах.

У Керманшаху не було ні одного європейця, а до магометан у мене не було рекомендаційних листів. Навіть у пустині я не міг би себе почувати більш самотнім і покинутим, ніж тут. Я замислено сів на зруйновану глиняну стіну і почав розглядати юрбу, яка проходила повз мене. Прохожі дивилися на мене, як на дикого звіря, часом товпилися навколо мене великими групами. Ні один з них не був такий бідний, як я. Що мені було робити?

Лишалось тільки кілька годин до ночі, і я не знав, де міг би провести її безпечно від шакалів. Юрба завжди жорстока, і хто подбає про невірну христіанську собаку?

Я думав, що зможу продати сідло і попону, як раптом згадав, що в Бушірі й Багдаді чув про багатого арабського купця, каравани якого ходили через Західну Азію, між Гератом, Самаркандом і Меккою. Я згадав також, що він є тут агентом Британської імперії. „Ось, — вирішив я, — потрібний мені чоловік. Я спробую побувати у нього, а якщо він мене викине геть, мені нічого не залишиться більше, як піти до караван-сарая і дістати там роботу“. Я став і попросив чоловіка, який здався мені привітним, чи не знає він, де живе Ага-Магомет-Гассан.

— Звичайно, знаю, — відповів він, — ходім зі мною.

Через кілька хвилин ми стояли перед дверима і стукали залізним молотком у дошку. Нам відчинив воротар. Я пояснив йому, хто я, і він провів мене через сад до прекрасного будинка, швидко піднявся по сходах і так само швидко повернувся, сказавши мені, що вельможний купець може мене прийняти. Мене провели через цілу амфіладу кімнат, пообвішуваних персидськими тканинами, покривками й кашмірськими виробами. Нарешті мене ввели до Ага-Магомет-Гассана. Він сидів на підлозі, на килиму, оточений купою паперів і листів, при ньому було два його секретарі, що писали під його диктовку, кілька відвідувачів стояло біля стіни.

Ага-Магомет-Гассан був літньою людиною з сивуватою головою. На ньому були окуляри, білий тюрбан і білий шовковий халат, гаптований золотими нитками. Побачивши

мене, він встав і запросив пройти вперед. Я пішов за ним по м'яких килимах у брудних подорожніх чоботах і зношеному одязі. Прийшовши в одну з кімнат, він запросив мене сісти, почав докладно розпитувати про подорож і про мої плани. На всі відповіді він кивав головою.

Потім він сказав мені:

— Ви можете лишатися тут, як мій гість. А тепер ви вибачте, бо мене закликають обов'язки й робота. Мірзи, які будуть вашими слугами, проведуть вас у будинок і садок, де, я сподіваюся, ви почуватиме себе, як дома.

Після цього слуги провели мене в будинок, опоряджений у пишному персидському стилі, стіни якого були пообвішувані прекрасними килимами, дивани вкриті чорними шовками, з стелі звисали сяючі кришталем свічники. Я з полегшістю зітхнув.

Дні в Гассана проходили в екскурсіях і бенкетах, але мої кишені, як і раніше, були порожні. Таке становище не могло тривати без краю. Кінець-кінцем, набравшись хоробрості, я конфіденційно повідомив кадикові, що під час подорожі я витратився і що в мене не залишилося жодної копійки. Він був, очевидно, здивований, але посміхнувся й сказав: „Ви можете мати гроши, взявши їх в Ага-Магомет-Гассана“.

Мій від'їзд був призначений на 16 червня після півночі. Я їхав із спеціальним кур'єром, який подорожував з караваном, і з трьома озброєними вершниками, охороною від можливих нападів розбійників. Він подивився на мене з сумнівом і сказав, що навряд чи я зможу витрамати цю віддаль, бо впродовж усієї подорожі між Керманшахом і Тегераном він міг дозволити тільки один день і одну ніч відпочинку в місті Хамадані. Крім того, він міг би допустити невеликий відпочинок також у моменти зміни коней і під час сніданку. Але мені було двадцять років і в мене була гордість юності. Тому я вирішив їхати з ним, навіть ризикуючи розвалитися в сідлі на шматочки.

Коли востаннє я увійшов у „свій палац“, мірза вручив мені шкіряний мішок, повний срібних кран,—борг, який я пізніше сплатив. Після цього, скочивши у сідло, поїхав назустріч ночі з Алі-Акбаром і трьома озброєними вершниками.

Це була тяжка подорож. Протягом перших 16 годин ми зробили 50 кілометрів, і другого ранку перед нами майоріли вкриті снігами вершини гори Альванда, біля підніжжя якої ми відпочивали цілий день у Хамадані. Першу половину дня я спав, а другу половину присвятив оглядові могили Естер і руїн Екбатана.

Так ми їхали від міста до міста, смертельно втомлені, від-

почиваючи в короткі перерви, поки сідалися свіжі коні й заварювався чай. Після цього ми знову сідали на коней і мчали через гори, повз сади, по долинах, через мости. Удень нас пекло сонце, вночі ми шарахалися, лякаючись гієн, які бенкетували на останках тварин, покинутих караванами по дорозі. Одного разу ми зустріли похоронну процесію, яка дала про себе знати ще здалека огидним смородом від трупів, загорнутих у білі тканини. Їх везли мули до Кербели, де вони повинні були знайти спокій під покровом священних гробниць имама Гуссейна.

Нарешті, рано вранці 21 червня ми приїхали до Тегерана, не зімкнувши очей протягом 55 годин. Кожний із нас змінив по 9 коней. Відпочивши, я поїхав через гору Ельбурс у Барфруш на Каспійському морі й поплив на пароплаві вздовж берега до Красноводська.

Звідси я продовжував свій шлях до Баку, звідки в поїзді через Тифліс до Батума і, нарешті, з Батума на пароплаві до Константинополя. В Адріанополі я, між іншим, був заарештований за зошит з малюнками. У Софії, куди я прибув 24 серпня, мене мало не застрелила охорона, бо я занадто близько підійшов до королівського палацу.

Нарешті в Трапезунді я сів на шведський пароплав. Незабаром відбулася моя радісна зустріч з батьками, братом і сестрою. Так закінчилася моя перша довга подорож по Азії.

Розділ VI

Константинополь

Я почав вивчати географію і геологію в Упсальському і Берлінському університетах, а також у Стокгольмській вищій школі. У Берліні моїм учителем був Фердінанд фон-Ріхтгофен, відомий мандрівник по Китаю і великий авторитет у ті дні в азіатській географії. До цього ж часу належить мій перший авторський дебют. У творі, ілюстрованому власними малюнками, я описав подорож до Персії.

Влітку 1889 р. у Стокгольмі зібрався конгрес східних народів, і наші вулиці були наводнені жителями Азії та Африки. Між представниками Азії було четверо моїх знайомих персів, делегованих шахом Наср-Еддіном для вручення орденів королеві Оскару II. Від цих синів Персії на мене знову повіяло вітерцем далеких пальючих полів, і я знову відчув непереможне бажання відвідати їх країну.

Я проводив осінні місяці з матір'ю і сестрами на фермі біля берега моря, на південь від Стокгольма.

Одного разу я дістав листа від батька, який писав: „Ти повинен бути в місті завтра об 11 годині з тим, щоб одвідати прем'єр-міністра. На весні вирушає посольство до персидського шаха. До числа осіб, що складають це посольство, запрошено й тебе. Ура!“ Справді, я був призначений перекладачем при посольстві.

Наш від'їзд відбувся в квітні 1890 р.

Перерізавши континент, ми прибули до Константинополя в свято Рамазана, в місяць посту.

Константинополь, одне з найкращих міст у світі, лежить над вузьким Босфором, який з'єднує два моря й роз'єднує два континенти.

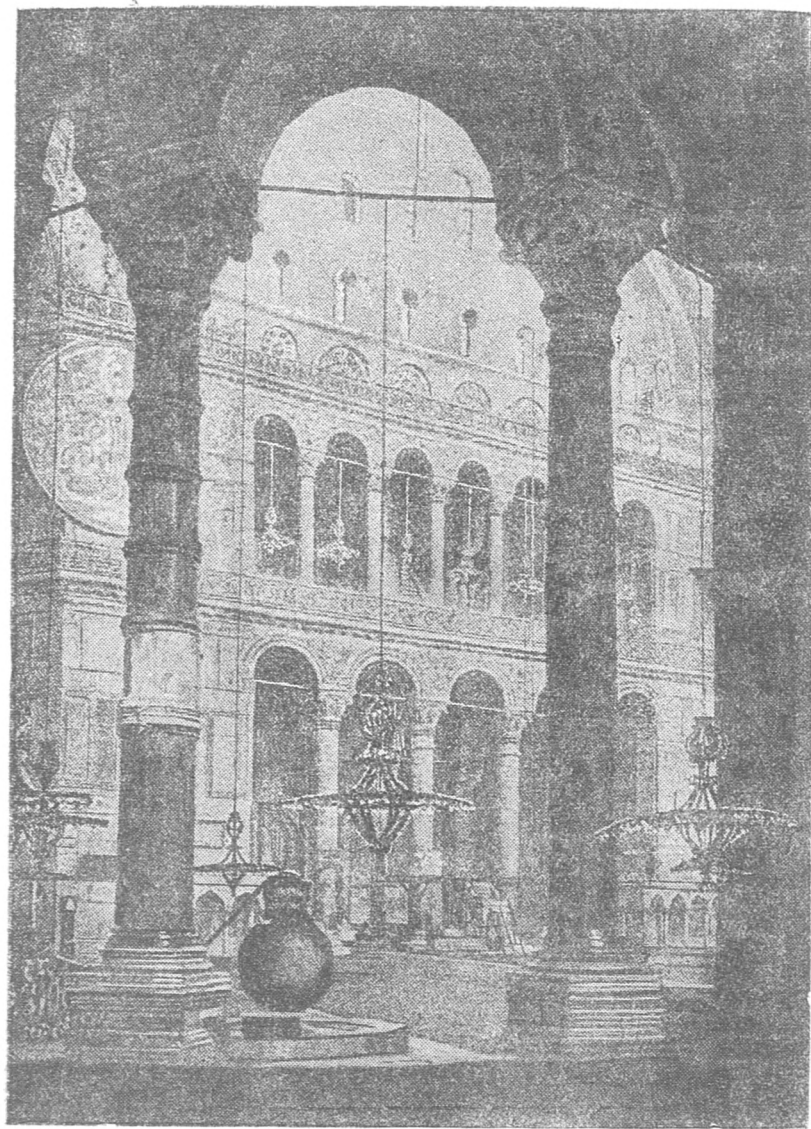
Константинополь лежить на сімох горбах. Головна частина міста зветься Стамбулом. Це — турецьке місто, розташоване на трикутному кусці землі, захищене з боку суходолу муром з башнями і відокремлене від Пери й Галати глибокою бухтою Золотий Ріг.

Стамбул являє собою схвильоване море білих і яскраво пофарбованих будинків, над якими панують могутні куполи й високі тонкі мінарети й мечеті. Вечерами у Рамазан мечеті були ілюміновані сотнями тисяч свічок, почеплених між мінаретами, і які зображали імена пророка і священого імама. Найбільшим і найкрасивішим з усіх храмів Стамбула є храм св. Софії, закладений у 548 р. нашої ери візантійським імператором Юстиніаном. Храм підтримується сотнями колон, частина яких зроблена з темнозеленого мармуру, а друга частина з темночервоного порфіру.

Лунали гучні зазивні голоси муедзинів: „Великий Аллах і нема бога, крім бога, і Магомет — пророк його. Йдіть молитися, Аллах великий, ля-іль, ля-іль, аллах“. З галереї величезної мечеті, яка виблискувала безконечною кількістю ламп, ми бачили тисячі правовірних, заглиблених у молитву.

Магомет, що здобув Константинополь у 1458 р., заклав фундамент сераля або палацу султанів. Сераль збудований на найвищій точці в місті. З його терас відкриваються чудові краєвиди на Мраморне море, Золотий Ріг і азіатські береги.

Стамбул складається з кількох груп будинків і дворів, поділених брамою Ортекапу, яка своєю чергою має дві пари брам. Між цими останніми є темна кімната з погребом. Коли паша, запрошений султаном, входив туди і бачив, як перша брама зачинялася за ним і не відчинялася друга, — він розумів, що його час прийшов, бо туди запрошувалися лише ті, хто потрапляв у неласку султана і мав бути страчений. Усередині була третя брама Бабі-Сідет, брама-скарбниця.

Середина мечеті

Одного разу ми були запрошені на так звану султанську „іфтар“—вечірню трапезу в місяць Рамазана. Трапеза була приготована в Ільдиз-Кіюску. Обов'язки господаря виконував Асман-Газі-паша.

Ідальнею була невелика, оббита темною матерією кімната, повна сонячного світла. Поволі кінчався день. Чекаючи пострілу гармати, що віщував захід сонця, ми всі сиділи мовчки, як статуї, нахилившись над тарілками. Нарешті, прогриміла гармата, і слуги внесли обід. Через деякий час ми були прийняті Абдул-Гамідом II. Це був чоловік невеликого зросту, з блакитняво-чорною борідкою, проникливими чорними очима і римським носом. Він носив червону феску, довгий темноблакитний військовий мундир. Коли ми увійшли в кімнату, його ліва рука лежала на ефесі кривого меча і зустрів він нас нахилом голови.

Ми віддали візит також Місту смерті, де панувала атмосфера тиші й миру, як на кладовищах Стамбула й Скутарі. Високі темні корпуси підносилися між численними могилами й мінаретами, що відзначали останнє місце спокою полігримів.

Розділ VII

До шаха персидського

30 квітня ми сіли на російський пароплав „Ростов—Одесса“ і попливли по Босфору, маючи по ліву руку європейський, а по праву—азіатський береги. Надвечір зник з очей останній маяк, і ми вступили в Чорне море. Шлях, яким ми йшли, був мені відомий. Ми вийшли в Батумі і поїхали по залізниці через Тифліс до Баку.

11 травня, в Баку, пізнього вечора ми сіли, в супроводі нобелівського інженера, на пароплав „Михаил“. Ми сиділи на кормі, розмовляючи, як раптом почулися пронизливі свистки і над Чорним містом виросло величезне біле полум'я, обкутане густим сірим димом. При світлі полум'я „Михаил“ відчалив від берега, і ми повернули на південь до персидського берега. Коли ми сходили з пароплава в Ензелі, нас зустрів салют із 40 гармат.

На березі, чекаючи нас, стояло два сановники, зодягнені в мундири з золотими галунами і позументами, з кокардами Лева й Сонця на смушевих шапках. Один із них був генерал Магомет-Ага-Мах-Мендар, який вітав нас від імені шаха. Він супроводив нас до Тегерана з великим почетом і караваном.

Ми покинули Решт 16 травня. Ми знялися, пованта-

живши намети, килими, постелі, все опорядження і провізію на 44 мулів. Ескорт солдатів, озброєних рушницями, шаблями і пістолями, охороняв нас. У жарку пору дня, коли було понад 30°, ми проводили час у наметах під оливковими й тутовими деревами. В кожному місті, через яке ми проходили, нас вітали старі сиві люди, які носили білі тюрбани й кафтани, що досягали п'ят.

Наш в'їзд у Казвін перевершив усі попередні зустрічі. Далеко від міста міський голова зустрів нас з ескадроном, а трохи далі — губернатор з вершниками. Наша процесія поволі просувалася, оточена великою кавалькадою, яка то скаче вздовж дороги, то зникає у хмарах сірого диму. Два герольди, в чорному й червоному, їхали попереду нас: один у смушевій шапці з срібними галунами. За ними гарцювали вершники, граючи на сурмах, і з другого боку їхали солдати в блакитних мундирах. Вони виконували джигітовку, в якій карколомні фокуси йшли один по одному: іноді вершники ставали на сідла, тим часом як їхні коні скакали повним галопом, або на повному кар'єрі підіймали невеликі предмети з землі, то раптом витягали рушниці й розряджали їх у повітрі, або проробляли фокуси з оголеними шпагами, які виблискували лезами на сонці.

По дорозі ми зустріли компанію, цілком відмінну від нашої. Це була похоронна процесія шиїтів. Попереду йшло два червоних прапороносці і два червоних корогноносці, за ними несли величезне блюдо, наповнене рисом, хлібом і солодощами, з горящими свічками по кутках. За ними йшли групи людей, які пронизливо й жалібно кричали: „Гуссейн! Гассан!“ За ними вели чорного коня умерлого з багатим сідлом і розфарбованою попоною; на луці сідла був почеплений тюрбан — знак того, що його власник походив від пророка. Процесія закінчувалася величезним натовпом священиків у білих тюрбанах.

Нарешті ми досягли Тегерана...

Цілий полк у повному опорядженні вийшов нам назустріч і піхота далеко розтяглася на вулиці переходу нашої процесії. Кінні оркестри грали по черзі шведський гімн. У садку нас зустріла вища влада країни. Тут нам були подані арабські коні, попони яких були оздоблені золотом і сріблом, а під сідлами покладені шкури пантер. Навіть на коней впливала ця музика, і вони, танцюючи, пройшли через міську браму. Нічого подібного по красі й розкоші я не бачив ніколи раніше.

Блискуче свято було дано на нашу честь у царському палаці. На ньому були присутні всі державні сановники й невидимий шах дивився на нас із галереї. Нам пока-

зали музей шаха, зачинені двері якого були опечатані й відчинялися тільки для вельможних гостей. Серед скарбів ми бачили брильянти Дарія і Нур або „море світла“, а також глобус, що має метр у діаметрі, на якому океан був зроблений з бірюзи, полюси — з брильянтів, чистих, як кристал, і Тегеран був позначений іншим дорогоцінним камінням.

Нам показали також скляні шкатули, наповнені справжніми перлами з Барейнських островів, бірюзу з Нішапура і рубини з Бадахшана. На дворі перед шахськими конюшнями нам показали кращих із його 900 коней.

Але найбільш дивовижні були маневри, що відбулися на полі за містом. 14 тисяч солдатів були виставлені на площі. Нарешті, нам показали руїни палацу раджи у старовинному місті, який цвів у дні Салманасара і який відзначений у Біблії, в книзі Товіта. Сам Олександр Великий відпочивав у ньому на шляху з Каспійської брами. Понад 1000 років пізніше місто було прикрашене халіфом Аль-Мансуром. У стінах міста поховано Гарун-аль-Рашіда, і в арабській пісні, складеній на честь міста, воно зветься „Брамою брам землі“.

У XIII віці місто радж було цілком зруйноване монголами і тепер над руїнами підноситься лише башня, яка добре збереглася. У Тегерані я став перед дилемою: або задовольнитися безконечними святами, або, скориставшись сприятливими обставинами, пройти вглиб Азії й досягти її фактичного серця. Мое бажання пройти цей шлях крок за кроком по недослідженій частині пустині до Тибетських гір було непереможне.

Мої товариші по посольству схвалили цей план, і я телеграфував своєму урядові, просячи дозволу продовжити дослідження Сходу. У відповідь я дістав згоду. Коли 3 червня решта членів посольства покинула Тегеран, щоб повернутися додому, я залишився тут з своїм другом Гібнетом і подбав про запаси для дальшої подорожі.

Розділ VIII

Кладовище

Заратустранізм — одна з найдавніших релігій у світі. Її священні книги називаються Зенд-Авеста. Ця релігія визнавалася одним з наймогутніших народів на землі, процвітала протягом цілого періоду в тисячу років, проіснувала, слабнучи, ще одну тисячу років і, нарешті, була знищена в 640 р. до нашої ери, коли халіф Омар підняв прапор пророка проти персів, яких він переміг коло Екба-

тана. Протягом переможного поширення ісламу багато з послідовників Заратустри втекло на кораблях з Ормуза у Бомбей. Тепер в Індії залишилося близько 100 тисяч прихильників Заратустри, а в Персії — близько восьми тисяч.

Учення Заратустри визнавало єдиного бога, Агурамазда, творця усього світу і добра. Його протилежністю був Аріман, який репрезентував тьму і зло, з цілим сонмом злих демонів. Боротьба між Агурамаздою і Аріманом тривала вічно і обов'язком правовірних було допомагати Агурамазді перемогти Арімана.

Сонце й вогонь — символи всемогутнього бога у прихильників Заратустри.

Послідовники ісламу зневажають і ненавидять вогнепоклонців, у Персії відомих під іменем „парси“. Тому вогнепоклонці живуть відокремлено у власних селищах, щоб мати змогу безперешкодно справляти свої релігійні обряди. Багато хто з них займається торгівлею і садівництвом. Через тисячі років вони все ще наслідують заповіді Заратустри. Лампада горить у кожному домі. Куріння тютюну вважається гріхом проти вогню, а коли вогонь розгорається, то ніхто не сміє погасити його, бо смертному не дозволено боротися з силою вогню.

Коли вогнепоклонць парс умирає, його одівають у біле, обмотують голову білою тканиною, запалюють лампади і, примістивши на залізному одрі, кладуть до його ніг шматок хліба. Якщо собака, впущена в кімнату умираючого, з'їдає хліб, то це означає, що людина вмерла. Якщо ж собака не доторкнеться до хліба, то це означає, що душа ще є в тілі, і тоді труп залишається, поки не почне розкладатися. Тоді особливі умивальщики обмивають мерця. Умивальщиків цих вважають опоганеними й ніхто не сміє мати з ними стосунків.

4 носильники в білому одязі, вимитому в протічній воді, несуть катафалк до місця поховання, що зветься „Башнею мовчання“. Труп кладуть у неглибоку відкриту прямокутну яму в мурі, потім одяг мерця розпускається, з нього знімають головне вбрання й, супроводжуючі мерця, відходять і вертаються додому. Під час похорону яструби й ворони кружляють навколо цього місця. Коли всі відходять, настає їх черга, і довго ще скелет лежить оголений, висихаючи під промінням палючого сонця.

Ще до мого від'їзду із Стокгольма відомий професор медицини й антропології просив мене спробувати дістати тим чи іншим способом і приставити на батьківщину кілька черепів вогнепоклонців. Виконуючи його прохання, я і мій супутник, доктор Гібнет, у середині червня, коли

літо було в самому розпалі, а термометр Фаренгейта показував 106° у затінку, поїхали до „Башні мовчання“—місця поховання вогнепоклонців, на південному сході від Тегерана. Ми рушили в дорогу відразу по полудні, бо в цей час усі через спеку сидять по хатах. Ми взяли з собою „курчин“ або м'який сідельний мішок і наклали в нього соломи, паперу й два кавуни, завбільшки з людську голову.

Ми поїхали у повозці через браму шаха Абдул-Азіма. Вулиці були порожні, як висохле русло ріки. Верблюди, поїдаючи будяки, бігали по степах за містом. То тут, то там, як привид, пробігала хмара туману по гарячій землі.

Ми поїхали через село Хашімабад, щоб дістати там у селян глек води й драбину. Доїхавши до „Башні мовчання“, ми приставили драбину до муру, але вона була занадто коротка. Проте, я виліз на верхню поперечину, зумів ухопитися за мур і перескочити. Потім я простягнув руку докторові Гібенету.

Нас занудило від сильного трупного запаху. Гібенет залишився на поперечині, щоб наглядати за візником і мати певність, що він не шпionить за нами, а я в цей час спустився по цементних сходах до місця поховання. Там було шістдесят відкритих неглибоких могил. Приблизно в десятиох із них лежали скелети й трупи в різних стадіях гниття. Побілілі й обвітрені кістки лежали купами вздовж муру.

Поміркувавши трохи, я вибрав три трупи дорослих людей. Найсвіжіші трупи лежали там усього кілька днів, їх м'які частини, мускули й кишки були вже з'їдені хижими птахами, очі були видзьобані, але решта обличчя лишалася висохлою й твердою, як пергамент. Я відокремив череп мерця і вийняв з нього мозок. Те саме я зробив з другою головою. Третя голова так довго лежала на сонці, що її мозок уже висох.

Ми взяли з собою мішок і глечик, гадаючи що будемо снідати на мурі. Але воду я використав, щоб вимити руки, потім я вийняв усе з мішка, загорнув черепи в папір, наповнивши їх спочатку соломою, і потім наклав у мішок замість кавунів. Мішок зберіг свою форму,—отже, ніщо не могло збудити підозри у візника, за винятком неприємного запаху, який міг породити в ньому сумніви. Але, повернувшись до повозки, ми побачили, що наш візник міцно спить у тіні поблизу муру. Як виявилось, він нас не зрадив. Вертаючись додому, ми повернули глечик і драбину і продовжували свій шлях по все ще безживних вулицях до будинку Гібенета.

Ми закопали черепи в землю, залишили їх там на ці-

лий місяць, потім так виварили їх у молоці, що вони стали чисті та білі, як слонова кістка.

Необхідність такої таємничості цілком очевидна. Що подумали б про нас суевірні перси й вогнепоклонці, якби довідалися, що ми, невірні, їздили красти черепа на їх кладовище?

Проте, коли я наступного року по дорозі додому прибув на пристань Баку, в мене мало не виникли ускладнення з митними чиновниками. Увесь мій багаж був старанно оглянутий, коли, нарешті, три круглі предмети, загорнуті в папір і повсті і подібні до футбольних м'ячів, викотилися на підлогу.

— Що це? — запитав митний інспектор.

— Людські голови, — відповів я, не моргнувши оком.

— Вибачте... Людські голови?

— Так. Подивіться, будь ласка.

Одну з куль розкрили й череп вишири́в зуби на інспекторів. Вони дивилися один на одного в замішанні, нарешті, інспектор сказав іншим:

— Загорніть багаж і поставте його назад.

А мені він сказав:

— Заберіть ваш багаж і йдіть звідси якомога швидше.

Певно, він гадав, що черепа були доказом потрійного вбивства і що з його боку було мудрістю не втручатися в таку брудну справу.

Тепер ці черепа можна бачити в Стокгольмському музеї.

Розділ IX

На вершину Демавенда

Шах Наср-Еддін щороку, уникаючи спеки, яка стоїть у Тегерані та його околицях, відбував літню подорож у гори. Цього року від'їзд був призначений на 4 липня. Шах запросив узяти участь у подорожі, як гостя, мене й доктора Гібенета. Ми мали поїхати більш як на місяць. Ще один європеець був залучений до поїздки — це доктор Февріє, француз, головний лікар при шахові.

Видовище було настільки виняткове, наскільки прекрасне...

Подорож привела нас на північний схід, у гори, до басейну двох рік — Джадруд і Лар, з яких перша тече з півдня, в пустиню, а друга — на північ, у Каспійське море. Наша дорога проходила через дві високі гірські ущелини, з яких одна була на висоті чотирьох кілометрів.

Ми досягли гір і їхали по крутій дорозі через ущелини та скелі, через долини й пасовиська, як раптом вияви-

лося, що наш шлях по обидва боки цілком загороджений двома тисячами в'ючних тварин — верблюдами, мулами й кіньми, які везли шатра та іншу екіпіровку шаха, його міністрів і слуг. 1200 чоловік брало участь в експедиції, з них 200 солдатів. Коли ми отаборилися на ніч, місто з 300 шатер розкинулося у відлюдній долині.

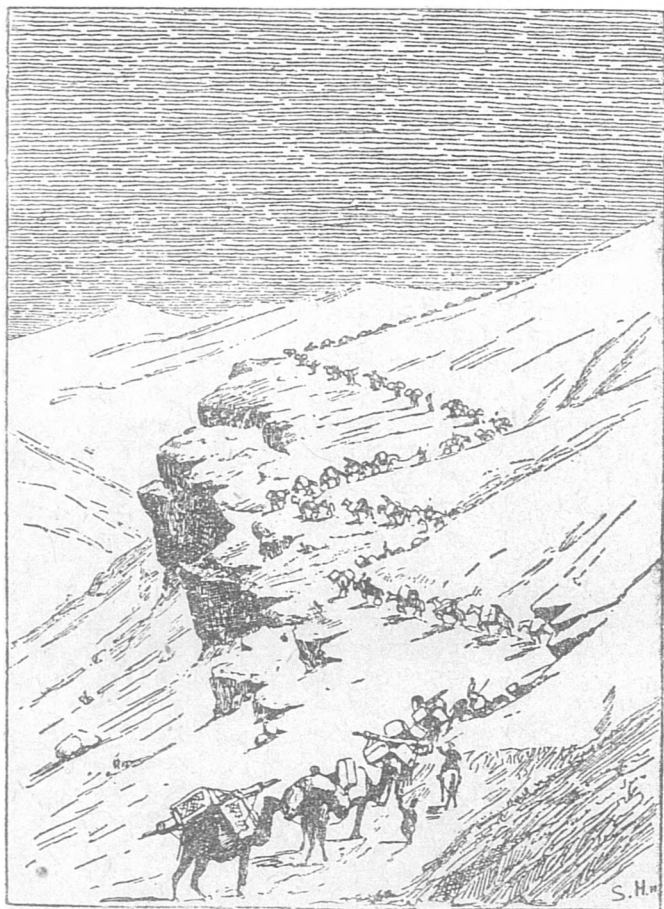
Кожний, за винятком слуг, мав по два шатра. Як би ми не їхали швидко, все таки, знімаючися з табору вранці, ми заставали на найближчій стоянці напнуті шатра. Шатра шаха перевозилися на верблюдах, прикрашених довгими червоними перами. Мули перевозили його скрині, вкриті червоними тканинами з чорною каймою. Його коні теж були прикрашені червоними перами, а у білих коней хвости були пофарбовані у фіолетовий колір.

Розташування шатер скрізь було одноманітне. Усякий знав місце, що займає його шатро і як розміщені вулиці вздовж шатер. Шах, крім величезного червоного шатра для житла, мав ще по одному для обідів і для куріння, а також різні шатра для дам свого гарему. Скільки жінок узяв із собою з свого гарему, точно не було відомо, дехто говорив, що їх було сорок. Але в це число були включені й прислужниці гарему. Майже щодня ми проїздили повз жінок шаха, густо завуальованих, які сиділи на своїх конях верхи, по-чоловічому. Проте, етикет і такт змушували нас відвертатися, коли ці дами були поблизу. Євнухи й карлики їздили спереду і ззаду них.

Шатра шаха були оточені високою обгородою з грубої червоної тканини на жердинах, яка оточувала внутрішній царський двір. Зовнішній двір був оточений шатрами, в яких жила головна охорона, фераші, лежали запаси, була кухня і т. і. Шатра були розташовані в такому самому порядку, як і дві тисячі чотириста років тому, під час походу Кіра, як про це розповідає Ксенофонт.

Еміні-салтан, великий візир, був відповідальний за порядок у похідному місті. Завідувач кухні і генерал-інтендант Меджет-Довлет був родичем шаха. Інші важливі урядові особи були: завідувач стайні, екіпіровки, начальник особистої охорони, завідувач гардеробу, спальні шаха (який завжди спав біля входу в спальне шатро шаха), начальник євнухів, дворецький, головний перукар, начальник „сакас“ (люди, які постійно поливають воду навколо шатра шаха) і начальник ферашів.

Гібнет і я мали шатра в центрі величезного табору. Ми мали одно шатро для себе, одно під кухню й одно для наших слуг. Неможливо передати вражіння від шуму, який виникав вечорами: крики провідників каравану й жандармів, дзеленькання дзвіночків, іржання коней, рев ослів і вер-

Караван, що супроводить шаха в мандрівці

блюдів було чути повсюди. О 10 годині трубний сигнал вішував, що тільки ті, хто знав денний пароль, будуть допущені на певну віддаль від шатра шаха. Часто було чути застережні вигуки вартових, коли до них наближались ті, хто не мав права проходити вночі. Таборів вогні горіли скрізь, повсюди сяло світло з шатер.

На березі ріки Лар ми вудили найкращу форель. Величезні кочові племена стояли табором в околиці в чорних і кольорових шатрах. Іноді я заглядав у них і дещо змальовував. Якось я хотів змалювати портрет гарної дівчини-кочівниці, але батько категорично заборонив їй позувати. Коли я спитав його про причину страху, він відповів:

„Якщо шах побачить портрет, він захоче взяти дочку у свій гарем“.

Шах сам мав схильність до малювання, а тому він дуже зацікавився моїми малюнками і часом примушував мене приносити їх до нього в шатро.

Я ще не згадав про одну цікаву особу, яка брала участь у нашій подорожі: Азас-салтан, що означає „Любов шаха“, був дванадцятирічний огидний туберкульозний хлопець — живий талісман шаха. Без нього шах не міг подорожувати, не міг розпочати якусь справу чи навіть жити. Його суєвірна любов до цієї неприємної істоти, як говорили, мала джерелом пророкування, за яким шах мав прожити стільки, скільки житиме це хлоп'я. Тому про хлопця піклувалися з виключною турботою. Він мав свій двір, своїх карликів, шутів, негрів, масажистів і слуг, які виконували найменше його бажання. Крім того, він був маршалом армії. Через отой вплив, який він мав на шаха, кожен готовий був стояти на голові перед ним, хоча потайки всі бажали йому смерті.

До того як Азас-салтан здобув силу над ним, фаворитами шаха було 50 кішок. Вони мали теж свій власний королівський двір, і де б шах не подорожував, кішок брали з собою в оксамитових кошиках. Головного фаворита звали Боор-Хан, або кішка-тигр. Вона снідала щодня за столом шаха. Коли кішки розмножувалися, вони аж кишили на всіх килимах, у палаці, й тоді горе тому міністрові, який спіткнеться об них.

Коли ми були в долині ріки Лар, недалеко від гори Демавенд, мене охопило непереможне бажання піднятися на цю найвищу гору в Персії. На неї часто сходили європейські дипломати з Тегерана.

Про Демавенд говорили, що це недіюче вулканічне місце з сірчастим кратером півкілометра в колі, вкрите вічним снігом.

Шах, довідавшись про мої наміри, виявив великий інтерес, але він мав сумнів, що я досягну вершини без належної підготовки й великого ескорту. З його наказу, великий візир написав старшині села Рахна, звідки я повинен був почати підймання нагору, про те, щоб усе було зроблено для прискорення моєї подорожі.

Джафар — один із слуг шаха, з'явився до мене вранці 9 липня; потім я на коні, а Джафар на мулі — поїхали до Рахни, де ми провели ніч. Староста села заявив, що я можу наказувати, а він буде коритись. Я найняв двох надійних провідників — Кербелай-Талі й Алі. Вони запевняли, що, добуваючи сірку, вони вже 30 разів робили подорож на вершину Демавенда.

О пів на четверту ранку, коли ми вирушили, вершини Демавенда були оповиті хмарами. Провідники несли довгі альпійські палиці з залізними наконечниками, провізю та інструменти.

Коли ми досягли першого снігу, я наказав розташуватися на ніч.

Другого ранку о 4-й годині мене розбудив Алі. Ми випили кілька ковтків чаю з'їли трохи хліба і вирушили вздовж скелястої дороги.

Демавенд має форму справжнього вулканічного конуса. На висоті 3 кілометрів ми досягли вічного снігу, який лежить, як шапка, на черепі гір і розходитьсся жолобками по скелястих дорогах, що йдуть по отрогах. Ми йшли між такими сніговими смугами.

Серед ясного неба зійшло сонце з золотими проміннями над цим прекрасним диким ландшафтом.

Незабаром насунулись хмари й пішов дощ з градом, який бив нас, як бичем. Ми мусили зробити привал і сховатися між двома скелями, але град бив нас по спинах.

Потім ми продовжували круте підіймання. Мої провідники ступали легко, як серни, але мені ходити було дуже важко. Я не звик ходити по горах і ніколи раніше не пробував підійматися на таку високу вершину. Я мусів спинятися через кожні десять кроків і відпочивати, після чого міг зробити знову кілька кроків. У висках стукотіло, у мене був сильний головний біль і я відчував смертельну втому.

Кам'яний шлях кінчився, і ми ступили на сніг. Трохи згодом я кинувся ниць на сніг. Чи пощастить дістатися до вершини? І що в цьому доброго? Чи не краще повернутися? Ні, ніколи! Через хвилину я заснув, але Алі збудив мене, знову закликаючи „Саїд, берім!“¹⁾

Я встав і пішов. Минали години. Часом вершина здавалася безконечно далекою, часом вона оповивалася хмарами або сніговою метелицею. Нарешті, Алі зняв свій пояс і ухопився міцно за один кінець, а Кербелай-талі узявся за другий, отже я був прив'язаний до середини. Так вони тягли мене по снігу, значно полегшуючи мені дорогу.

Знову розвиднілося і вершина здалася мені ближчою. Ми досягли її о пів на п'яту, після дванадцятигодинного шляху.

Не малою справою було закип'ятити воду. Температура впала до 29° нижче нуля, дув сильний вітер і було страшенно холодно. Я зробив ескіз, зібрав кілька зразків сірки і милувався краєвидом крізь хмари і в напрямі до Каспійського моря, і на південь, на долини навколо Тегерана.

---

¹⁾ Сер, вставайте.

Відпочивши 45 хвилин, я наказав рушати. Обидва провідники довели мене до початку кручі, вкритої снігом, яка звужувалася дуже далеко вниз, вздовж гори. Тут вони сіли навшпиньки на тонкий шар снігу, устромили в його поверхню свої палиці з залізними наконечниками і шугнули вниз з швидкістю, яка захоплювала дух. Я зробив те саме. Нарешті шар снігу став такий тонкий, що ми воліли продовжувати свою путь пішки. Із заходом сонця хмари піднялися. Ми досягли печери, коли настала ніч. Джафар і кілька пастухів чекали там з конем, і через кілька хвилин я заснув, як убитий.

Через кілька днів за мною послав шах. Він сидів у своєму великому червоному шатрі, оточений кількома придворними. Дехто мав сумнів, що я справді дістався до вершини, але коли я показав шахові свої малюнки, він повернувся до них і сказав: „Рефте, рефте, бала буд!“ (він ходив, він був там!). Придворні вклонилися низько, до килима, і всі їх сумніви зникли.

Ми zostалися в горах ще трохи і потім повернулися до столиці з шахом і його двором.

Мій останній спогад про Тегеран потьмарився кров'ю. Курбан-Байрам святкувався в місті. Верблюд на срібному поводі, з плюмажем і в дорогій попоні, був виведений на відкрите місце, де зібралися тисячі людей. Грав оркестр, вершники жваво скакали навколо, а фераші з довгими різками намагалися стримати юрбу.

Жертвовного верблюда повалили серед юрби. Копиця трави лежала перед ним у той час, як з нього знімали прикраси. З'явилося 10' різників у фартухах, з засуканими рукавами. Один із них, чоловік великої й грубої будови, сильним рухом устроїв ніж у груди верблюда. Тварина вранулась і впала, і голова її похилилась, тоді підійшов другий різник і двома ударами відокремив голову від тіла.

Потім з верблюда зідрали шкіру, розрізали, і скільки людей з юрби могли, кинулися, як голодні вовки, на скривавлене тіло. Кожний, ледве відірвавши шматок м'яса для себе, відходив, щоб дати місце другому. Через кілька хвилин нічого, крім червоної плями, не лишилося на тому місці, де лежав верблюд.

Розділ X

Через Хоросан, країну сонця

9 вересня 1890 р. я вирушив довгим караванним шляхом, відзначеним 24 станціями, які сполучають Тегеран з Меш-

хедом—столицею Хоросану, землею сонця, і головним храмом персидських пілігримів.

Я розпочав подорож у 1000 кілометрів частково конем, частково саньми, повозкою й залізницею.

Я мав трьох коней: одного для їзди, другого для перевозу багажу і третього для конюха, що супроводив мене. Як і під час подорожі до Персидської затоки, я міняв конюха і коней на кожній станції.

Ми виїхали з Тегерана через Хоросанську браму, що має 4 башні з жовтого, блакитного і білого фаянсу.

Праворуч, як золоті кулі, сяяли куполи над могилою шаха Абдул-Азіма, а біля підніжжя горба показалася „Башня мовчання“.

Зліва Демавенд, оповитий легкими хмарами, був ніби прикритий своїм білим зимовим одягом.

Коли настала темрява, ми дісталися до села Кубсуд-Гушмед, де провели вечір серед собах і кішок.

Верхового поштаря чекали з хвилини на хвилину, і через те, що йому належало першому дістати свіжих коней, ми змогли продовжувати свій шлях лише опівночі. Ми перейшли з ристі на галоп, а потім на їзду кроком, щоб не втомити коней. Повітря було м'яке. Зійшов місяць. У далечині задзеленькали дзвіночки каравану і незабаром, як тіні, промайнули верблюди.

Ми їхали більшу частину наступного дня. Часом ми спиналися у кафе-хане на дорозі, або в кофейні, часом біля каравану на привалі або в наметах кочівників, де діти бронзового кольору гралися з собаками та ягнятами.

О п'ятій годині по півдні спека була жахлива. У селі Дех-і-Намак нас наздогнав перший поштовий кур'єр. Він запропонував нам приєднатися до нього. Ми поскакали вночі на п'ятьох конях. Дорога була помережена багатьма паралельними шляхами, протоптаними впродовж тисячоліть верблюдами та кінськими копитами й людськими ногами.

Так ми їхали від села до села по Семнанській дорозі в Гушех. Одного разу ми зустріли 24 дєрвішів у білих і зелених тюрбанах. Вони поверталися з Мешхеда до себе в Шастер. Другого разу ми зустріли кількох сивобородих пілігримів, які через кволість змушені були їхати на верблюдах у ношах.

У Гушеху було тільки два будинки—караван-сарай і станція. Із станційного даху на півдні й південному сході було видно Кевір, „Соляну пустиню“, схожу на замерзле море. Я присвятив один день подорожі на її берег та її вабливу білу поверхню. Я добувся до місця, де шар солі дорівнював 9 сантиметрам. На півдні біла поверхня про-

стягалася до обрію. 16 років пізніше я перетяв цю жахливу пустинню двома різними шляхами.

Одного разу, знову на караванному шляху, ми помітили з горба міста Дамгхан з його садками місце, яке було зруйноване монголами й де тепер ще уціліла чудова мечеть з високими мінаретами і ще одна, старіша, мечеть, яка, хоч і дуже зруйнована, але зберігала риси чудової архітектури.

Тут я вирішив з'їздити до Астрабада, що на віддалі 195 кілометрів на північ. Щоб потрапити туди, мені треба було перейти через гори Ельбурс і ліси на їх отрогах. Я найняв чарвадара, або погонича, і двох коней і вирушив у дорогу.

Другого дня подорожі я попав у селище Чардах, оточене горами без рослинності.

Мій чарвадар завів мене не в саме село, відоме отруйними гадами, а в садок, що був на віддалі кількох сот ярдів у стороні. Цей садок був оточений стіною й нам довелося перелізти через неї. Чарвадар розстелив мій килим на землі під яблунею, уклав мою ковдру, пальто й подушку в постіль, поставив два шкіряні ящики по боках і поїхав з двома кінями на село купити яєць, яблук, хліба і свійської птиці.

Через деякий час він повернувся з двома іншими людьми, і ми приготували собі вечерю. Коли стемніло, я ліг і заснув. Протягом ночі мене інколи будив шум з боку ящиків, в які ми склали запаси їжі. Я вставав і прислухався. Усе було тихо, і я знову засинав. Але потім я знову прокинувся і знову почув дряпання. Я скочив і при світлі зір забачив щось із пів-дюжини шакалів, які, злякавшись, поховалися в тіні стіни й кинулися потім у степ. Я прокинувся остаточно і весь час був насторожі.

Я знав, що шакали, як правило, нешкідливі тварини, але я був один. Щоб згаяти час, я вирішив по́вечеряти. Але ящики були вже спустошені начисто: шакали зжерли все, крім яблук. Потім вони посмілішали й наблизилися до моєї постелі. Тоді я схопив яблуко і з усієї сили кинув у цю зграю. Жалібне скавчання показало, що мені пощастило влучити в одного з нічних злодіїв. Все таки вони повернулися й сміливість їх збільшилася. Схопивши батіг, я намагався злякати їх, сильно вдаряючи по шкіряних ящиках. Час минав дуже поволі.

Нарешті розвиднілося, і в Чардаку заспівали півні. Шакали покинули стіну і вже не верталися, стже я спав доти, поки чарвадар не збудив мене. На першому привалі я почув кілька розмов про шакалів.

Не задовго до цього один чоловік пробирався з одного села в друге верхи на мулі. Його переслідувало 10 шакалів

ївін з великими труднощами відбився від них. Розповідали також про людей, роздертих голодними шакалами.

Ми їхали через вересові ліси й спали біля відкритого вогню. Ми перетинали густі ліси з дуба й оливи. Дорога йшла крутими проваллями. Долини на північ були заслані білим туманом. Ми їхали через безлюдні землі туркменів і, нарешті, дісталися до Астрабада, в'їхавши в нього через браму, названу по імені провінції Мазандеран.

Ми їхали далі через розкішні ліси й уздовж небезпечних проваллів, простуючи на схід, і вийшли на головний караванний шлях у містах Бостам і Шахруд.

У Бостамі ми побачили кілька старих будівель, укритих фаянсом зеленого кольору, мечеть, названу за ім'ям султана Баязета, і два мінарети, названі „Тремтячими башнями“. Потім ми поїхали на схід через степи, облямовані горами, які утворюють кордон країни туркменів на півночі.

Ще 50 років тому слово „туркмен“ наганяло жах на жителів цієї країни. Туркмени організовували наскоки на персидську територію і поверталися з багатою здобиччю з товарів, худоби й рабів. Торгівля рабами процвітала. У 1870 р. тут було 30 тисяч рабів. Христіан, що відмовлялися прийняти іслам, спалювали живцем або прибивали цвяхом за вухо до стіни, прирікаючи їх на голодну смерть.

Ця місцевість називалася Я-і-Кур, або „Дорога жаху“, через грабіжницькі набіги туркменів.

Караван-сарай Мандашт, розташований посеред пустині, безумовно один з найбільших в усьому ісламі. Це місце привалу для караванів із Сходу і Заходу; пілігрими відпочивають тут від одного до двох днів. Жінки, плачущі діти, дервіші, солдати й купці скупчилися тут у різнокольорову масу. Дехто з них говорить про справи, дехто дістає воду з криниці у дворі, а дехто купує фрукту у продавців під маленькими дошками.

Один караван уже готовий до подорожі, тим часом як верблюди другого каравану тільки розв'ючуються.

На схід від цього місця країна набуває вигляду пустині. Ми проїхали повз конаючого верблюда, якого кинув його власник; зустріли чотирьох дервішів.

Приїхали до Себзавара — міста овочів, з п'ятнадцятьма тисячами жителів, з двома башнями і кількома малими мечетями і з базаром під дерев'яним дахом, з великими запасами різних товарів.

Там можна бачити арк або форт, але тепер, коли навали туркменів припинилися, — це тільки реліквія. Потім там є вертепи з опіумом під землею.

Я відвідав один із них. Двоє людей курили, простягшись на килимі, що лежав на долівці. Люлька для куріння опіуму

складається з довгої трубки й глиняної кулі з невеличкою ямкою. Кладут кусочок опіуму, завбільшки з горошину, тримають люльку над полум'ям і курій втягає отруйний дим.

Чотири курії, зовсім безтямні, лежали в темряві вздовж стіни. Я затянувся кілька разів і можу порівняти цей дим тільки з паленим рогом.

Друге місто, через яке ми пройшли, було Нішапур, який славиться на всьому Сході своєю бірюзою, найкращою в світі. Гори Біпалуд на півночі від міста багаті на срібло, золото, мідь, олово, свинець і малахіт.

Ще кілька днів, і ми досягли Те-Пе-і-Салам—„Горба при-вітань“, де протягом віків незліченна кількість пілігримів схиляла коліна в молитві, побачивши Мешхед—священне місто.

Кожний пілігрим кладе каміння, яке підноситься тут, на один з багатьох тисяч пам'ятників і пірамід, як данину свого благочестя.

Розділ XI

Мешхед

Трое найвідоміших людей було поховано в Мешхеді; з них Гарун-аль-Рашід—слава „Арабських ночей“—помер по дорозі до цього міста, куди він ішов з наміром придушити революцію. Через 9 років у Мешхеді був похований Імам-різа. Третя могила—шаха Надіра. Він був татарським розбійником, що пограбував Хоросан, який був тоді могутнім і квітучим. Шах Надір запропонував свою допомогу шахові Дземесу II, повернув йому всі провінції, захоплені в нього турками, розширив кордони Персії в усі напрями, скинув з трону шаха, убив його і залив кров'ю Делі (1739 р.), осліпив шахського сина і збудував піраміду з людських голів на покрівлі мечеті.

Прах шаха Надіра спочиває тепер унизу під маленьким горбочком у дворі, захованому в тіні тутових дерев.

Найкрасивішим у місті Мешхеді є позолочений купол у 30 метрів заввишки. Фасади мінаретів укриті фаянсом. Не менш гарні двори з їх притулками для 3000 пілігримів, з басейнами і масою голубів. Мечеть з блакитним куполом і двома мінаретами була збудована улюбленою жінкою Тамерлана; у цих будівлях зберігаються незліченні скарби. Мені говорили, що до Мешхеда щороку сходиться близько ста тисяч пілігримів і що 10000 трупів їх поховано поблизу імама.

Бухара і Самарканд

Була середина жовтня, коли я покинув Мешхед разом з чарвадаром і трьома кіньми й попрямував через вузький коридор де-Філе, прийшовши через Гезар-Местужідські гори повз найсильніші, створені природою форти Пілата й Назара, що лежали на моїм шляху на північ, до Транскаспійської залізниці, якої я досяг на станції Каака.

Ми спинилися в Ашхабаді. Я зробив екскурсію навколо міста, відвідав надзвичайно красиву мечеть в Анау, відому своїми сірими китайськими драконами, вплетеними в малюнки, які вкривають фаянсові фасади. Я вперше побачив Каракум — чорні піски пустині, яка лежить між Каспійським морем та Аму-Дар'єю і Хоросаном та Аральським морем; тут водяться дикі осли, кабани, тигри й шакали.

Частина Туркестану була вже підкорена росіянами. Хіва і весь східний берег Каспійського моря були вже завойовані царем. Країна ж, що лежить між пустинею Кара-Кум і оазою, і на якій туркмени пасуть свої табуни лишалася ще не завойованою. Під час першого наступу росіяни втратили з 18000—17000 верблюдів. Побачивши це, туркмени посилили свій опір. Нову кампанію повів генерал Скобелев в грудні 1880 р. і ця кампанія вважається найжорстокішою і найкривавішою в історії азійських воєн. Результатом скобелевського наступу було цілковите підкорення туркменів, дикі, звірячі насильства над якими припинилися лише в дні Леніна, після Жовтня 1917 р.

З 70-тисячною армією, озброєною 70 гарматами, Скобелев пішов у пустиню, в той час як генерал Анненков проклав між сипких барханів залізницю, яка виконала своє призначення під час переміщення корпусів. Туркмени назвали Анненкова „Самовар“-паша, а локомотив — диавольським возом.

Величезна кількість — 45000 чоловік — ахалтекинських туркменів зачинилася з жінками й дітьми у форті Геок-Тепе — „Зелений горб“, оточеному глиняними стінами. На чолі цього війська був Мак-Дум-Кулі-Хан. Військо було озброєне рушницями, списами й гарматами, з яких можна було стріляти кам'яними ядрами.

У січні 1881 р. росіяни приступили близько до форту Геок-Тепе і почали рити підкіп для того, щоб міною висадити стіну. Туркмени, почувши під землею свердління, думали, що росіяни увірвуться до них крізь отвір у стіні: вони наївно гадали, що росіяни будуть пробиратися крізь дірку в стіні один по одному і готувалися належно прий-

няти їх: чергували ввесь час з шаблями наголо, до того самого дня, який визначив їх долю.

Після вибуху цілої тонни пороху, що зробив велике спустошення в стінах форту, російська армія, вишикувавшись у три колони, двома з яких командували Куропаткін і Скобелев, кинулася в пролом. Розповідають, що Скобелев їхав на білому коні, в білому мундирі й був надушений і підстрижений, як наречений. Почалася кривава оргія. 20 тисяч туркменів було забито. Росіяни втратили 4 офіцерів і 55 солдатів.

Російському цареві потрібно було всього кілька років, щоб покорити країну до самого Герата. У 1881 р. прокладена залізниця до Самарканда. В кінці жовтня я проїхав по цій лінії до Мервської оази. Мерв лежить на стику між Тегераном і Гератом і переходив на протязі цілого ряду років від одного правителя до іншого. У 1221 р. Мерв був пограбований і розгромлений Туланом, сином Янгіс-хана, а в 1380 р. захоплений Тамерланом.

У Мерві щодня збирався базар. Продукти місцевої промисловості, особливо чудові килими, кольору бичачої крові з білими малюнками, відрізнялися своєю красою і добротностю. Прекрасне видовище являє сама строката базарна юрба в її русі: взад і вперед рухаються люди у високих хутрових шапках, проходять двогорбі верблуди, гордо виступають туркменські коні з незграбними головами на струнких шиях; далі рухаються вершники, каравани й вози—вся ця картина являє дійсно захоплююче видовище. Не менш чудові й руїни куполу Старого Мерва.

З Мерви між сипкими барханами в'ється залізниця. На вершках цих барханів росте саксаул, тамариск та інші рослини, які стримують намагання бурханів засипати рейки своїми сипкими пісками. Дерев'яним мостом, завдовжки 2 кілометри, поїзд перескакує Аму-Дар'ю, яка тягнеться на 2900 кілометрів, починаючись у Памірі і впадаючи в Аральське море.

Другим щодо значення центром західно-азіатської культури й історії була Бухара-Шеріф, цебто „Вельможна Бухара“, яка є перлиною серед міст землі й по справедливості може зватися азіатським Римом. Грецькі, арабські й монгольські армії протекли, як руйнуючі хвилі, по всій цій місцевості. В II віці Бухара була центром ісламу.

Тут є 1005 андресе і 365 мечетей. Це місто було напоене кров'ю Ангис-ханом і захоплене Тамерланом. У 1842 р. полковник Статдарт і капітан Конолли відвідали Бухару. Еміром тоді був жорстокий Наср-Улла. Він наказав заарештувати обох англійців, піддав їх мукам і кинув у яму, наповнену різними гадами, а після того наказав їм відтяти голови.

Вамбері, переодягнений дервішем, пробрався в Бухару в 1863 р. і описав її надзвичайну красу.

Населення Бухари складається з різних національностей. Тут можна знайти персів, афганців, киргизів, турків, татар, кавказців і євреїв. Під склепінням базарів, де завжди панують присмерки, бурує східне життя, повне мінливих барв.

Я ніколи не втомлювався, блукаючи по красивих вулицях Бухари, між смішними двоповерховими будиночками; по вулицях проходять, тихо ступаючи, каравани верблюдів, тягнутися вози, їдуть вершники, йдуть пішоходи.

Проти високої мечеті стоїть Мір-Араб — найвідоміша медресе у Центральній Азії. Вона має круглі башні й два куполи, вкриті блискучим зеленим фаянсом. При ній є великий будинок з 4 порталами, який має 114 кімнат для 200 мул.

Не меншою перлиною серед міст Центральної Азії є Самарканд, де я побував 1 листопада. Першим покорив цю країну Олександр Великий; потім Янгіс-хан з 10-тисячною озброєною армією здобув Самарканд і зрівняв його з землею.

Ім'я третього переможця зв'язане з Самаркандом тісніше, ніж Олександра і Янгіс-хана. Це був Тамерлан. Він народився в 1333 р. і походив з татарського племені. Він утік з Хіви через пустиню Кара-Кум, був поранений у Сеїстані і став кривим. З того часу він став зватися Темурлен, або Темур-Лейн. Останнє ім'я неправильно перейшло в Тамерлан.

У 1369 р. він вступив на трон у Самарканді і з цього моменту починаються його великі завоювання. Завоювавши Персію, він зустрів у Шіразі великого поета Гафіза. Між війнами Тамерлан споруджував чудові будівлі в Самарканді, які роблять місто першим по красі серед азійських міст. Навіть досі їх блискучі зелені куполи височаться над зеленню садів; досі мінарети й куполи мечетей, збудованих Тамерланом, голубіють у прозорому повітрі.

У 1398 р. Тамерлан пройшов через Гіндукуш, розбив короля індостанського Махмуда і пограбував Делі, увозячи до себе в Самарканд незліченні багатства на відбитих у ворога індійських слонах. Він покорив також Багдад і Дамаск. У 1402 р. в Ангорі він розбив султана Алеппо Баязета.

У січні 1405 року Тамерлан вирушив із Самарканда в свій останній китайський похід. Він мріяв перемогти „непереможного“ Янг-йю, імператора з династії Мінгів, але вмер в Отрарі, по другий бік Сир-Дар'ї, на 72 році з роду. Тіло Тамерлана було перенесене в Самарканд, де було поховане в одному з найкрасивіших мавзолеїв у світі, який був збудований за його власним планом. Забальзамований

у мускусній і розовій воді, він був загорнений у тканину і покладений у труну з слонової кістки. Місце його поховання під куполом було відзначене величезним куском малахіту—два метри довжини і близько 1 метра ширини. Цей кусок малахіту є найбільший у світі. На одній із стін були накреслені такі слова: „Якби я жив, то змусив би тремтіти людський рід“.

Міраз-Улук-Бек-Тіллах, Мадрасса і Тілдар—3 медресе, збудовані після Тамерлана,—розкинулися навколо Реджістану—найкрасивішого майдану в світі. Це навчальні заклади, розфарбовані прекрасними малюнками з фаянсу, а куполи їх мінаретів були дивовижно відтворені російським художником Верещагіним.

Розділ XIII

У серці Азії

Дзвіночки дзеленькали під дугою, коли я виїхав із Самарканди, і в той час як блакитні куполи поволі зникали з очей, схід сонця оживляв і освітлював горби Афразіаба. На трійці я їхав через квітнучі сади. Я перерізав Зеравшан—ріку, яка зрошує Самарканд і близьку оазу, проїхав через вузьку гірську ущелину під назвою „Тамерланова брама“, а також через так званий Голодний степ, який є ділянкою пустині Кизил-Кум („Червоні піски“) між Оксом і Джагартою—гігантськими ріками Туркестану.

Ми перерізали Сир-Дар'ю на величезному паромі, який перевіз 10 верблюдів, 12 запряжених возів, не рахуючи нас.

Ми досягли Ташкента. Через деякий час ми продовжували свою подорож і переправились через Сир-Дар'ю проти Ходжента, пройшовши квітнучу долину Фергани до Коканда, де ми відвідали палац Кадіір-хана, останнього хана, і побували в Маргелані, де є могила Олександра Великого. При світлі місяця ми проїхали, побрязкуючи дзвіночками, вздовж Оша.

Я вирішив доїхати до Кашгара, самого західного китайського міста. Тепло зодягнені, у валяннях, ми вирушили туди 1 грудня. Нашою мрією було доїхати до Суфі-кургана, що на віддалі 15 кілометрів від місця вирушення. Тут і в інших місцях зупинок ми розташовувалися в киргизьких кибітках, їли, відпочивали й спали коло їх веселих огнищ. У Суфі-кургані, селищі-аулі, що складалося з 50 юрт, нас прийняв надзвичайно сердечно Кот-Бі—старезний старшина, і коло свого гостинного огнища почастивав супом під назвою беш-дармак, або „п'ять пальців“; цей суп був такий густий, що його можна було їсти руками, і

складався з баранини, капусти, моркви, картоплі, рису, цибулі, перцю, солі й кип'яченої води.

5 грудня ми вирушили в Терік-Дован. Мої люди були зодягнені в шкіряні куртки, досить просторі, щоб укрити решту одягу, включаючи й хутряний. Ми під'їхали до проходу, що лежить між стінами гір, які були відомі під назвою Дарваше-брама.

Степова дорога вилася зигзагами по снігу, й пройшов майже цілий день, поки ми досягли вершини проходу після тяжкої їзди. Скрізь лежали людські й кінські кістки—сумні жертви снігових бур.

Перед нами на схід й південь розгортався дивовижний ландшафт—довгий ряд диких гір, струмочки з яких у теплу пору року протікали на захід й кінчалися в Лоб-Норі, зникаючи в Аральському морі. Спускаючись, ми злякали табун диких кіз, які, роблячи граціозні стрибки, зникли над проваллям. По дорозі ми зустріли ріку Кизил-Су. Проїхали через лісову область Погата-Чальда, де в 20 юртах жило близько 100 киргизів.

Іх старшина запросив нас на обід; обід був з кислого мoloка, смаженої баранини, бульйону й чаю. Ми побували також у китайському прикордонному форті Лук-Шат, який складався з 80 киргизів і 25 китайських солдатів.

День-за-днем розгорталася перед нами в напрямі на схід величезна країна. Перед моїми очима простягалися безкраї вершини, які переходили в далечині в пустиню.

14 грудня ми проїхали через перше селище, яке оточувало оазу Кашгар.

Жителі Кашгара—арійського і монгольського походження. Кашгар ще пам'ятає перебування Янгіс-хана і Тамерлана.

Базари в Кашгарі надзвичайно мальовничі. Цікаво, що серед торгівців були й жінки з незакритим обличчям.

Нудну картину жовто-сірих глиняних домів у Кашгарі порушують яскраві храми.

Я дістав запрошення відвідати еміра бухарського, який у цю пору року жив у палаці в Шахрізабсі, недалеко від Самарканда. Я прийняв його запрошення і, в супроводі загону вершників, поїхав до нього. Під час подорожі мій експорт поступово збільшувався. Коли я прибув у резиденцію шаха, в мое розпорядження був даний цілий палац. У спальні в мене стояло ліжко, вкрите червоним шовком, і на підлозі були постелені дивовижні бухарські килими.

Другого ранку, о 9 годині, мені була призначена аудієнція. По прибутті мене ввели у величезну залу, в центрі якої стояло два крісла: одно з них було зайняте еміром.

Коли я увійшов, він устав і привітав мене персидською мовою. Емір був високим, чорнобородим чоловіком, з чистими арійськими рисами обличчя. На ньому був тюрбан, блакитний оксамитовий халат і еполети. На поясі в нього висів меч. Його одяг мінився різними барвами від дорожцінностей.

Коло 20 хвилин ми говорили про мою подорож, про Швецію, про Росію, про Бухару. Після того, як я попрощався з еміром, губернатор дав на мою честь званий обід, який складався з 40 страв. Під час обіду він вручив мені разом з адресою золотий подарунок від еміра.

Після цілого ряду інших прийомів, я, нарешті, поїхав назад через пустиню Кара-Кум, Каспійське море, Кавказ, Новоросійськ, Москву, С.-Петербург і Фінляндію додому в рідний Стокгольм.

Розділ XI▼

3500 кілометрів у тарантасі. Подорож зимою на „Покрівлю світу“

Повернувшись навесні 1891 року додому, я почував себе переможцем величезних територій. Хоча мої учнівські роки в подорожах по Азії залишилися позаду мене, але я горів бажанням ще раз ступити на шлях незазнаних пригод. Тепер мене могла задовольнити тільки подорож по тих степах, по яких ще ніколи не ступала нога європейця.

16 жовтня 1893 року я надовго попрощався з своєю родиною і вирушив у нову експедицію.

В Оренбурзі я купив тарантас. Мій багаж важив 300 кілограмів. Ящики, обшиті циночками, були прикріплені ззаду тарантаса і до передка. Серед них було два важких ящики із зброєю. Тільки чудом все це не вилетіло в повітря, бо через шалену трусанине патрони стерлися в порошок.

Я виїхав 14 листопада з Оренбурга при 21° холоду. Перший подих зими був лютий. Я сидів на невеликій купі сіна, закутаний килимом, загорнений у хутра й ковдри, у башлику, а снігова хуртовина здувала верх тарантаса, захоплюючи дух.

Орськ—невелике місто на азіатському березі ріки Урала. „Прощай, Європа!“—подумав я, коли тарантас залишив за собою останню вулицю і я почав подорож через величезний киргизький степ, який лежить між Каспійським морем, Аральським морем, рікою Уралом та Іртишем. Устепу багато вовків, лисиць, антилоп і зайців. Киргизи-

кочівники блукали тут із своїми табунами, розбиваючи свої кибітки й чорні, схожі на вулики, намети й комишеві кибітки вздовж частих річок, що впадають у солоні озера.

Замерзлий сніг рипів під колесами тарантаса. Тройка коней бігла ристю й галопом і пожирала дорогу. Безперервна трусанина мало не розбила мене на шматки. Годину за годину ми їхали, а тарантас усе залишався центром незмінного кола голої землі Зрідка кучер спинявся на короткий час, щоб дати коням перепочити. Іноді він показував бачення у тому напрямі, куди ми їхали, і говорив: „Незабаром зустрінемо тарантас, який їде з півдня.“

Крізь польовий бінокль я не міг нічого виявити на горизонті, крім маленької точки. Але візник міг розглянути навіть і колір коней, які наближалися. Постійне життя в степу неймовірно загостило чуття киргиза. Глибокої ночі, не зважаючи на хмари й чорну, як смола, нітьму, вони знаходили свою дорогу. Ніщо, крім бурану, не зможе обманути їх „чуття місця“. Щоправда, телеграфні стовпи вказують до певної міри дорогу, але при сильному бурганні можна заблукатися між двома стовпами, і тоді нічого іншого не залишається, як чекати світанку.

У такі ночі треба стерегтися вовків.

21 листопада температура впала до -4° . Дорога йшла вздовж Аральського моря, солоного озера, багатого на рибу, але такої ж приблизно величини, як Вікторія-Ньянца. 126 кілометрів наша дорога йшла через бархани й тому в тарантас довелося впрягти трьох двогорбих верблюдів. Кучер правив середнім верблюдом. Було цікаво дивитися, як горби цих тварин перевалювалися з боку на бік.

Незабаром ми увійшли в теплішу зону. Йшов дощ, і верблюдам ступні, широкі, як подушки, тьопали по мокрому піску. Ми прибули до Казалінська, невеликого міста на Сир-Дар'ї („Яксартес“). Дорога йде вздовж берега цієї великої ріки. У густому, майже непрохідному чагарнику, водяться безліч тигрів, кабанів і фазанів. Ми переїхали ріку Арісь на паромі. Дорога підіймалася далі трохи вгору, і нас потягла п'ятірка коней. Переднім конем правив чоловік, сидячи верхи на ньому. Коли важкий екіпаж покотився з гори з запаморочною швидкістю, і коні промчали щодуху, я смертельно налякався, як би передня коняка не впала і як би їздця не поздушило під колесами. Але нічого такого не трапилось. 4 грудня ми в'їхали в Ташкент.

Отже, за 19 днів я проїхав $11\frac{1}{2}^{\circ}$ широти, залишив за собою 30 тисяч телеграфних стовпів, змінив 111 візників, 317 коней і 21 верблюда і перейшов від сибірської зими до температури, яка підносилася до 54° .

Я закупив додатково необхідні речі: намети, ковдри, кожухи, валянці, сідла, провізію, кухонні речі зброю й карти Азіатської Росії, а також подарунки для тубільців—тканини, одяг, револьвери, інструменти, ножі, кінжали, срібні чашки, годинники, збільшувальні стекла та інші предмети. Для всієї цієї важкої поклажі я купив узбекські, вкриті шкірою, дерев'яні скрині, які можна було нав'ючити на кінські сідла.

Я вирішив проїхати до Кашгара через Памір—одну з найвизначніших гірських областей в усій Середній Азії. Памір являє собою ніби вузол багатьох, укритих снігом, велетнів гір, від якого радіусами розходяться найвищі й наймогутніші на землі гірські хребти: на північний схід—Тянь-Шань, на південний схід—Куень-Лунь, хребет Мустаг, або Каракорум, і Гімалаї, і на південний захід—Гіндукуш. Памір по праву носить свою назву Тагдумбаш або „Покрівля світу“.

Від Маргелана дорога до Памірського посту простягається на порівняно невелику віддаль, але вона завдавала побоювання через холоди й сніг, ртуть усе ще замерзала ночами. Усі мені віщували, що мені ніколи не вийде справитися з глибоких снігів Алайської долини. Тільки джигіти—киргизькі кур'єри, які возили пошту між Маргеланом і фортом—могли справитися з такою дорогою, хоча їм часто доводилося зустрічатися з жахливими злигоднями і стражданнями.

Проте, я настояв на своєму. Прагнення небезпеки серед зимових снігів на „Покрівлі світу“ саме і спокушало мене.

Ніяких складних приготувань я не робив. Зі мною мали вирушити тільки: Рехім-бай—мій особистий слуга і два провідники каравану, один з яких, Іслам-бей, був моїм вірним слугою протягом багатьох важких років. Я найняв одного верхового і сім в'ючних коней по карбованцю за день і звільнив себе цим самим від відповідальності за догляд і кормівлю тварин. Провідники дістали собі за свій рахунок ще трьох коней, навантажених вівсом і сіном.

Ми вирушили в дорогу 23 лютого 1894 року. Наш шлях вів через долину ріки Ісфайран, яка перетинає північні схили Алайських гір. Чим вище ми підіймалися, тим важчою ставала дорога. Ми залишили за собою останні селища і останні дерев'яні мости. Долина звузилася тепер до ширини коридору й стежка виляла по стрімких гірських крутизнах, переходячи то на правий, то на лівий бік гір. Джерела, які зустрічалися по дорозі, були вкриті льодом. В одному з таких місць в'ючний кінь спіткнувся і, зробивши подвійне сальто-мортале, розбив собі хребет об'виступаючий край скелі й здох на річковій міліні.

Доріжка примхливо звивалася по кручах. Часом вона була похована під снігом, іноді під кригою. Кирки й сокири були весь час у роботі, особливо слизькі місця доводилося посипати піском. Тихо насувалися присмерки й настала ніч. До зупинки все ще нам треба було дертися три години. Ми повзли, ковзались по краях безодні. Кожного коня вів один чоловік, а другий тримав за хвіст, готовий допомогти, коли б кінь посковзнувся. По долині неслися дикі крики. Рух наш щоразу переривався. Іноді кінь несподівано спотикався на самім краю стежки і його доводилося тримати, поки його не розв'ючували. Був час снігових обвалів. Кожної хвилини нам загрожувала небезпека бути похованими під сповзаючими сніговими масами. Навколо лежали скелети коней. Нерідко такі обвали ховали цілі каравани з людьми й тваринами.

Нарешті, ми досягли місця, де долина розширялася, і з почуттям невимовної полегкості побачили поперед себе палаючі таборові вогні. Після важкого 12-годинного переходу ми прибули потомлені до Лангара, де киргизи поставили чудову юрту.

Звідси я послав вісім киргизів з лопатами, кирками й сокирами до Тенгіс-байського проходу в Алайському гірському хребті, щоб прокласти дорогу для наших коней. Мені й багатьом з моїх людей довелося як слід познайомитися з головним болем, посиленням серцебиття, шумом у вухах і нудотою, якими звичайно супроводиться гірська хвороба. Я не міг навіть дивитися на їжу і погано спав. Пізніше в Тибеті я звик до розрідженого повітря і не відчував ні найменшого болю навіть на великій висоті.

Другого дня рано-вранці ми вирушили по сліду, прокладеному киргизами. Алайський гірський кряж стіною здіймався перед нами. Проходячи сотні разів зигзагами, ми досягли проходу, звідки відкрився чудовий краєвид на обширну область снігових гірських пасом. На південь Алайська долина простягалася між Алайськими і Трансалайськими гірськими хребтами, які тяглися на схід і захід.

Вузька западина, що спускалася вниз, вела просто до Алайської долини. Ми їхали по ній і повинні були кілька разів перерізати по снігових арках і мостах невеликий струмок. Коні часто провалювались і тільки об'єднаними зусиллями нам щастило витягати їх і перевантажувати знову. За день до цього тут стався величезний обвал, що завалив западину й знищив усі сліди дороги. Киргизи вітали нас з тим, що нам пощастило уникнути цієї небезпеки. Тепер ми йшли по верхньому покрову снігу, глибина якого досягала, мабуть, 2—3 метрів.

В Дараут-кургані, де ми увійшли в Алайську долину,

був розташований аул з 20 юрт. Ми побачили, як над Тенгіз-баєм лютував буран, і киргизи знову вітали нас. На один день раніше—і ми були б поховані під обвалом, одним днем пізніше—і нас би занесло снігом і заморозило бураном.

Буран досяг Дараут-курмана вночі проти 1 березня і мало не зруйнував юрти, які довелося укріпити вірьовками й камінням.

Прокинувшись вранці, я знайшов на своїй подушці невелику снігову стінку. Юрти були занесені снігом.

Відпочивши один день, ми продовжували свій шлях з киргизьким провідником, який вимірював сніг довгими палицями. Далеко попереду на безмежному білому просторі я з задоволенням побачив невелику чорну плямочку—ту юрту, в якій ми мали переночувати. В ній горів огонь, дим клубами вибивався з димового отвору. Вночі знову лютував буран.

Наша дорога простягалася все в східному напрямі вздовж Алайської долини, звідки одно з джерел Аму-Дар'ї—Кизил-Су („Червона вода“) тече на схід. Тут нам довелося пустити чотирьох верблюдів, щоб вони проклали дорогу нашим коням. Іноді вони зовсім поринали в сніг і їх доводилося пускати по менш глибоких місцях.

До юрти, місця нашої дальшої ночівлі, лишилося півтора кроків. Але цю коротку відстань ми перемогли з великими труднощами. Між нами і наметом був яр, наповнений на три метри снігом. Перший в'ючний кінь цілком зник і, звільнивши від вантажу, ми витягли його із снігу вірьовками. Намагатися очистити шлях лопатами було безнадійно. Киргиз запропонував зняти з юрти ковдри і розстелити їх на снігу, потім коней по черзі, крок-по-кроку, провели по ковдрах. Здавалося, що ціла вічність минула, перше ніж ми перевели їх усіх через яр.

Повстала юрта була оточена справжньою сніговою стіною. Вночі температура знизилася до 5°. Другого ранку найвищий пункт Трансалая — пік Кауфмана — став перед нами в усій своїй величі.

З Джіптіка, нашого табору, я послав одного киргиза по підмогу. Його кінь поринув у сніг до колін вершника й він скоро відмовився від своєї спроби. Ми не мали іншого вибору, як тільки чекати.

Нарешті, кілька киргизів прибуло з верблюдами й кінями. Киргизи сказали, що трапляється ще глибший сніг й що тоді доводиться даватися до яків, які пробивають собі шлях, утворюючи таким чином тунель, що ним проходять коні й люди.

Вовк — це найлютіший ворог киргиза. Один вовк, під-

крадаючись уночі під час бурану до отари овець, загризає їх усіх на смерть. Його жадоба крові невситима. Але горе вовкові, якщо киргиз спіймає його живим! До його ший він прив'язує важку колоду і вставляє між щелепами кусок дерева, далі зав'язує щелепи мотузком. Потім він звільняє його, б'є батогами, осліплює горящим вугіллям і забиває пашу сухим тютюном. Одного разу при такій сцені мені вдалося скоротити агонію вовка.

Не одна дика вівця, що зветься „Вівця Поло“ (Ovis Poli—від імени Марка Поло) була роздerta на шматки вовками, які полюють систематично, ставлячи свої караули й переслідуючи барана до якогонебудь провалля. Баран, бачачи своїх червонооких, дихаючих жадобою крові переслідувачів позад себе, воліє стрибнути через ущелину, але навіть і в цім випадку тварина приречена на загибель, бо частина вовків чекає барана біля підніжжя обриву.

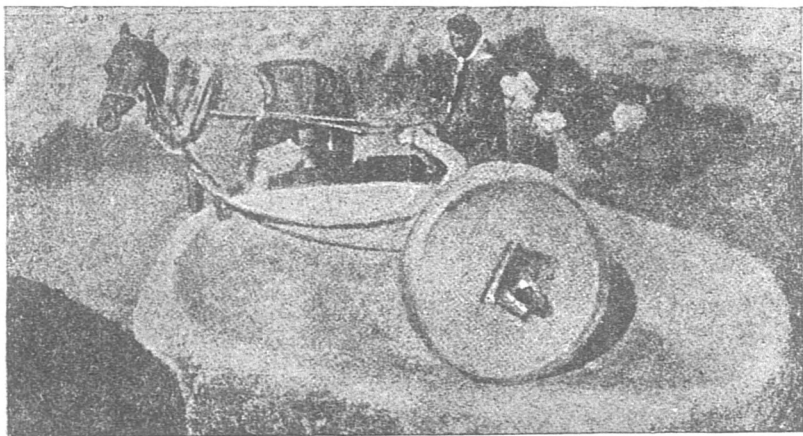
На одного з моїх киргизів, що подорожував минулої зими з супутником через Алайську долину, напало 12 вовків. На щастя, киргизи були озброєні й застрелили двох вовків, яких зжерли інші хижакі.

Нещодавно один киргиз пішов з одної юрти до другої і не повернувся більше. Його череп і кістки знайшли разом з кожухом у снігу, на якому можна було побачити криваві сліди запеклої боротьби. Я не міг прогнати з своєї уяви боротьбу цієї самотньої людини й вночі не спав, думаючи, який це жах бути оточеним вовками. Він, імовірно, намагався дійти до юрти, але вовки атакували його з усіх сторін. Він напевно витяг свій ніж і наносив удари вправо і вліво, що тільки посилювало лютість і жадобу крові нападаючих. Нарешті, сили, очевидно, зрадили його, він упав знесилений, з помутнілим поглядом і, коли ікла найближчого вовка впилися йому в горло, вступив у безкраю ніч...

Ми перерізали Кизил-Су в тому місці, де беріг був окреслений величезною смугою криги, тим часом як посередині струмилися бистрі глибокі води ріки. Коням довелося стрибнути із слизького льоду в сердиті хвилі і таким чином вибратися на другий крижаний берег.

Недалеко від берега ми отаборилися в глибокім снігу, очистивши попереду місце для намету. Ясна й тиха ніч іскрилася вогнями блискучого снігу, яскраво сяяли зорі. Термометр показував—37°. Мені було шкода коней, вони повинні були залишатися всю ніч надворі й мерзнути.

Тим часом як ми рухалися в східному напрямі, я виявив, що правий бік мого тіла досить добре зігрівався сонцем, а лівий, що був у тіні, мерз. Шкіра в мене на обличчі порепалась й лущилась, але, кінець-кінцем, затвердла і стала жорстка, як пергамент.

У гірських селах персидські селяни мелють зерно найпримітивнішим способом,

Вордоба — це маленька брудна хатинка, де відпочивають поштові кур'єри. Я поїхав туди з киргизом. Ми прокладали собі шлях у глибокім снігу й дісталися до хатинки тільки пізньо вночі. Поблизу було видно сліди сімох вовків.

Від цього місця починається підйом до Трансалайського проходу Кизил-Арт. На південному боці проходу було значно менше снігу. Найнижча температура, відчута нами за час усієї експедиції, була — 37°. Це було поблизу Кок-Рая.

Другого дня ми перерізали невеликий хребет, з гребеня якого відкривався повний краєвид на Кара-Куль, або „Чорне озеро“. Сонце сідало, і тіні західних гір швидко перебігали по цих пустинних холодних просторах.

11 березня я ступив на величезну зледенілу поверхню Кара-Куля з 4 людьми, 5 кіньми і 2-денним запасом провізії. Решта загону мала зустрітися з нами на південно-східному березі. Озеро це має площу в 490 кв. кілометрів, простягаючись у довжину на 26 і в ширину на 18 кілометрів. Я задумав виміряти його глибину. Ми зробили виміри через ополонки в східному кінці озера і провели ніч на невеликому скелястому острівці. З льоду неслися дивні звуки, схожі на ті, які видають контрабас і барабан, коли їх чіпають, або подібні до стуку дверцят автомобіля, коли ними грюкають.

Мої супутники вірили в те, що шум цей роблять величезні риби, коли б'ються головами об лід. Вимірявши гли-

бину широкого західного басейну озера, що досягала 200 метрів, я і киргиз пішли по слідах тих, хто пішов уперед. Присмерки перейшли уже в нічну пільму. Ми вийшли на місце, не вкрите снігом, і загубили сліди. Нам не пощастило знайти їх і ми повернули на вкриту снігом поверхню. 4 години ми їхали і весь час кричали, але відповіді не було. Нарешті, ми затрималися в такому місці, де росли сухі степові рослини й розвели тут вогнище, не тільки щоб зігрітися, але й як сигнал для наших людей. Ми сиділи й розмовляли до першої години ночі, не маючи ні крихти хліба, ні краплини чаю, лякаючи один одного оповіданнями про вовків. Потім ми загорнулися в кожухи й лягли коло вогню.

Другого ранку ми відшукали караван і вирушили в долину Мус-Коль, яка веде до Ак-Байтальського проходу. В долині були „льодові вулкани“, які утворилися з води, що виступала з джерел і замерзала у вигляді конусів. Найбільший „вулкан“ мав у колі 200 метрів і піднісвся на 8 метрів.

Розділ XV

3 киргизами

Продовжуючи путь на схід, ми перерізали Сари-Кольські гори через ущелину Чугутай, у глибині якої ми зробили привал у першому киргизському шатровому селі на китайській землі. Нас зустріло три беки з найближчого китайського форту Булун-Куль. Перелічивши нас і пильно оглянувши, вони повернулися до форту.

Не далеко від Булун-Куля сам начальник, Чао-Даринь, з'явився з ескортом в десять чоловіка. Він не заперечував проти мого наміру пробратись в західну частину Мустаг-Ата, але вимагав, щоб я залишив, як заставу, одного чоловіка і половину багажу. Єдиною приступною для мене дорогою до Кашгара була та, яка вела через долину Гез-Дар'я, що починалася біля Булун-Куля.

14 квітня я з чотирма людьми вирушив на південь, через широку долину Сари-Коль, по той бік чудового маленького гірського озера Кара-Куль, і прибув у шатрове село Тогдаз-і-Бека.

Над нами здіймалася гора Мустаг-Ата — „Батько льодових гір“. Вона увінчувалася мерехтливим полем вічного снігу. Як маяк, що світиться з глибини пустині на сході, височиться його верх на південних горах, які звуться Кешгарським пасмом, що відокремлює Памірське нагір'я від басейну Східного Туркестану.

Я залишив своїх коней і двох чоловіків у долині, узяв із собою шість сміливих киргизів, найняв дев'ять чудових яків і переніс свій табір вище, у вільне від снігу місце. Ми провели першу ніч на повітрі коло вогню з сухих степових рослин.

Але моя перша спроба наблизитися до цього горе-гіганта кінчилася невдачею. За допомогою яків ми з великими труднощами видряпалися через сніг до краю стрімкою гірської стіни, яка оточує глибоку вийму величезного льодовика Ям-Булак на півночі. З цього місця відкрився чудовий краєвид на долину Сари-Коль на заході і на величезний льодовик.

Але у нас було мало часу для спостережень: знявся вітер і на верхніх отрогах почалася жаклива буря. Навколо нас крутилися хмари снігу, стало темно і нам довелося поспішно вернутися до табору.

Гадаючи, що погода ще довго заважатиме новому підняттю, я послав кількох киргизів униз у долину, щоб дістати провізію.

Але тепер зла доля зруйнувала мої плани. Я захворів на сильне ревматичне запалення очей, яке примусило мене невідкладно шукати тепліших країв. Таким чином експедиція перервалася і я, майже осліплий, з своїм маленьким караваном пройшов через Кара-Куль і Булун-Куль і далі вздовж дикої вузької долини Гез-Дар'ї, відомої як притулок розбійників і біглих злодіїв.

Нам доводилося безліч разів перебиратися через ріку, яка клекотала, вкриваючись піною і ревучи. Люди йшли в брід, щоб підтримати коней, які без їх допомоги могли б потонути. Мости були тільки в кількох місцях. Один із них стояв на велетенському валу замість свай, і було дуже цікаво спостерігати, як коні пересувалися по нестійких колодах.

Температура дуже підвищувалася. Ми перейшли в смугу літнього повітря, і коли, нарешті, 1 травня ми в'їхали до Кашгара, мої очі були знову здорові.

В червні я покинув Кашгар з невеликим легким караваном і вирушив, з Іслам-беєм на чолі, верхи до Янгі-Гісара, амбан якого попереджав мене відносно розливу річок у вузьких долинах і дав мені, щоб полегшити подорож, у супутники кількох киргизів, під проводом Ніас-бека.

Так ми пройшли в гори й були гістьми в кіпчакських киргизьких селах. Вони складалися іноді з юрт, а іноді з глиняних і кам'яних хаток.

Знову і знову показувалася ваблива біла голова Мустаг-Ата. Долини були дикі й мальовничі, ріки — бурхливі й глибокі. Але ми перейшли ріки без труднощів. Тут і

там траплялися села в розкиданих скрізь долинах, багатих на траву, де росли дикі рози, глід і береза.

У селі Пас-Рабат нас захопила злива; після цього настав повний розлив річок, вода стала буро-сірою й ревла похмуро й тяжко в долинах.

Найважча частина дороги лежала через долину Тенгі-Тар, вузький коридор між стрімкими горами-стінами. Ріка заливає все ложе, і мандрівникові на Памір доводиться пробиратися по самій річці. Вода билася об скелі. Глухе ехо сповнювало вузьку долину. Коні, непевні своїх рухів, обережно відшукували путь серед величезних круглих валунів.

У найважчих місцях двоє людей допомагало коням перейти на зручніші місця й вели і підтримували коней з обох боків.

Пройшовши ущелину Кок-Мойнак (5000 метрів), ми опинилися на „Покрівлі світу“. Чудові види гір і гірського життя відкрилися перед нами в ясному, чистому повітрі. Мустаг-Ата блищав своїми язикоподібними льодовиками вглибоких і вузьких розколинах; з них стікали кристалічно-чисті струмочки на отроги, через зелені пасовища, де паслися величезні стада яків і овець і де стояло 80 юрт.

Ми продовжували подорож до Субаші, де були зустрінуті нашим другом Тогдазін-беком, який віддав у наше розпорядження одну з своїх найкращих юрт. Я потім лишився з киргизами майже три місяці. Я жив, як вони, їздив на їхніх конях і яках, їв їхню їжу — баранину й кисле молоко, і став їх другом. Пізніше вони часто говорили: „Ви стали справжнім киргизом“.

Розділ XVI

Боротьба з „Батьком льодових гір“

Одним із завдань, яке я собі поставив, було нанесення на карту околиць навколо Мустаг-Ата — „Батька льодових гір“. З цією метою я вирушив на берег Кара-Куля маленького озера в компанії своїх службовців і кількох киргизьких друзів.

Для мене була поставлена юрта. Населення постачало нам кисле молоко, свіже молоко, кумис і баранину.

Навколо Мустаг-Ата киргизи пасли своїх овець, яків і коней. Кожна родина мала своє певне літнє й зимове пасовище. Хоча вони були магометанами, жінки їх не вживали покривал і ходили цілком вільно з відкритими обличчями.

Усе життя і їх добробут були зв'язані з здоров'ям їхніх стад. Коли вставало сонце, вони звичайно заганяли овець

у кошару. Напівдикі собаки охороняли овець від вовків. Звичайно вся важка робота, зв'язана з доглядом баранів, овець і ягнят, припадала жінкам. Вони також і стригли овець. Чоловіки ж проводили весь час переважно в сідлах, роз'їжджаючи один до одного й їздячи на ярмарок у Кашгар. Вони також доглядали коней і яків. Діти гралися коло юрт.

Через пустиню ми вирушили до північних схилів Мусгата-Ата в напрямі до Сари-кол.

Для їзди у нас були тільки яки. Треба признатися, що для їзди на яках потрібне величезне терпіння. Хоча тварини мають залізне кільце в носі, від якого йде вірвовка до їздця, все ж це не дає змоги справитися із страшенно впертими тваринами, які йдуть туди, куди їм забажається.

Оглянувши північні льодовики, ми отаборилися на західному боці гори й зробили екскурсію до її підніжжя вздовж величезних льодових глетчерів під назвою Ямбулак і Кампер-кишлак. По зелено-блакитному льоду дзюрчали струмочки. То тут, то там в льодовиках зяяли глибокі проваля, і в деяких місцях широкі скелі утворювали гарні льодові рівнини.

16 серпня із сходом сонця я почав з караваном з п'ятьох киргизів і сімох яків дертися на круту скелю на північному боці Ямбулакського льодовика. Погода була чудова. О 8-й годині ми були вже вище вершини Монблана. На висоті 3000 метрів ми зустріли снігову лінію. Снігові простори швидко збільшувалися, їх поверхня була замерзла.

Ми просуvalися поволі. Яки весь час спинялися, щоб перепочити, дьое вже зовсім знесилилося, і ми кинули їх на призволяще. Піднімаючись усе вище, ми знову підійшли до краю розколини Ямбулакського льодовика на висоті 3000 метрів. На висоті 4000 метрів Малах, Іслам і двоє інших киргизів кинулися на сніг і відразу ж заснули. У такому стані ми їх і покинули. Я продовжував путь далі з киргизами, які залишилися, і двома яками.

На висоті 6000 метрів ми спинилися для тривалого відпочинку. Всі ми страшенно втомилися. Яки стояли, тяжко дихаючи, витягши свої довгі язики. Ми всі страждали від головного болю і заспокоювали спрагу снігом. Я вирішив, що коли ми піднімимосся на 700 метрів, то необхідно привезти провізію й намети і провести ніч на висоті 7000 метрів. Вирішивши повторити цю спробу, я повернувся до табору.

11 серпня ми, нарешті, зробили другу спробу піднятися на гору. Везучи з собою невеликий намет, їжу й паливо, ми йшли вгору, поки не піднялися на перевал, де й спи-

нилися для тривалого відпочинку. Коли ми спробували спуститись, то це було важче, ніж піднятися, бо глибокий сніг зледенів і робив спуск ще важчим.

Малах і Іслам ішли попереду з яком, на якому ми везли в'язки трави, жорстокої, як дерево, яку киргизи називають „терескен“. Під час спуску один з яків провалився в провалля, і ми його ледве врятували. Ми йшли через розколину в 3 або 6 ярди завширшки і 7 ярдів завглибшки між стримкими стінами блакитного льоду. Йшли ми тут надзвичайно обережно, бо перед нами скрізь зяяли розколини. Вони робили наше дальше просування абсолютно неможливим. Це був момент, коли ми перебували на висоті 2000 метрів.

Повернувшись на місце нашої стоянки, я вирішив спробувати піднятися ще раз тим самим шляхом по північному схилу Ямбулакського льодовика, по якому ми двічі вже піднімалися. Сонце заходило й червоне світло вмирало на західному схилі Мустаг-Ата.

Зійшов місяць над вершиною скелястої стіни з півдня від льодовика, і я був свідком дивовижного видовища, яке я будьколи бачив в Азії. Ми були майже на висоті гори Чімборазо, вище Кіліманджаро, Монблана. І тільки найвищі вершини Азії та Анди були вищі за нас. Що ж до фантастичної краси, яка розгорнулася перед мною, то ні одна людина в світі не могла похвалитися, що бачила де-небудь щось краще.

Я намагався заснути в своєму маленькому наметі. В ньому було дуже холодно і я вкрився хутрами, які здавалися мені важчими за свинець. Страждаючи від браку повітря, я вставав часом і виходив з намету.

В один із таких моментів знизу почувся шум, який поступово посилювався. Це був передвісник бурі, яка розігралася вранці і вкрила наш табір хмарами снігу. Ми чекали її закінчення з години на годину. Їсти не хотілося, бо страшенно боліла голова. Наше сподівання було даремне і буря ввесь час посилювалася.

Поступово ми почали усвідомлювати безнадійність свого становища. Бажаючи піднести дух своїх супутників, я наказав їм навантажити яків і продовжувати підійматися, не зважаючи на бурю. Вони послухалися. Але коли я їм сказав, що ми повернемося вниз до місця нашої стоянки, вони страшенно зраділи і дякували мені. Сидячи на величезному чорному яку, сильному, як слон, я почав спускатися вниз. Я дав йому цілковиту волю, бо було марно керувати ним, тим більше я не бачив навіть своєї руки через сніжний вихор, який бурував навкруги. Як хитався, спотикався, стрибав і спускався вниз через сніг, пірнаючи,

як дельфін, у заметах. Я стиснув коліна сильніше, щоб як не скинув мене. Мене так підкидало, що часом я лежав на спині яка, а іноді торкався грудьми кінчика його рогів.

Так ми спускалися крок-по-кроку, поки, нарешті, снігові хмари не залишилися позаду і ми досягли нашого табору, який був на одному рівні з горою Уїтней у Сієрра-Неваді — на висоті 5000 метрів.

Так закінчилася наша боротьба з „Батьком льодових гір“.

Перед тим як повернутися до своєї головної квартири — до Кашгара, я хотів виконати ще одне завдання: обслідувати чудове маленьке озеро. Я повинен був дослідити це озеро як слід, але, на жаль, у мене не було тут човна, а киргизи ніколи не бачили човна; вони не знали навіть, як він виглядає.

Ми зшили кінську шкіру і шкури ягнят разом і натягли їх на рамку, зроблену нами з сіток від намета; весла й щоглу ми зробили з інших стояків, а також пристосували лопату, як весло.

Один з киргизів сказав, що він не міг уявити, що човен виглядатиме так, а Сінбек зауважив: „Ви, безумовно, загинете, якщо захочете поїхати по воді в цій штуці; краще почекайте, поки озеро замерзне“. Але все ж ми чудово переправилися на цьому човні, а мій провідник, киргиз Турду, скоро навчився гребти на ньому.

При спускові човна місцеві жителі висипали на берег з своїми жінками й дітьми й стояли, чекаючи цього моменту, в абсолютній мовчанці. Вони, очевидно, думали, що я збожеволів, і чекали того моменту, коли я потопатиму.

Глибина озера була мною досліджена в різних напрямках, і в один прекрасний день ми зробили на човні найбільший перехід з півдня на північ.

Ми йшли на веслах і пливли під парусом від південного берега. Ми відпливли вже дуже далеко, як на півдні почався сильний ураган. Ми одразу ж прибрали наші паруси. Хвилі розігралися, ставали дедалі більші, і на їх гребенях показалася піна; човен стрибав. Мов упертий як, я сидів і керував лопатою. Стерно несподівано втонуло, і хвиля перекотилась через мене, наповнивши човен. Одна з надутих козячих шкур була відкинута і плавала по хвилях, як дика качка.

Кожна нова хвиля приносила нам ще більше холоду. Турду читав молитву про врятування свого життя, а я намагався обминати небезпечні хвилі. Човен тонув дедалі глибше і звідусіль було чути свистячі й пискливі звуки, які виходили з надутих шкір. Під нами була велика глибина. Ми думали тільки про те, чи зможемо продержатися

на воді доти, доки досягнемо берега; невже Сімбек мав рацію, попереджаючи нас?

Кінні й піші киргизи чекали нас коло найближчого берега. Очевидно, вони гадали, що ми ось-ось підемо на дно. Кінець-кінцем, ми все ж попали на незначну глибину і зійшли з човна зовсім мокрі.

На нашій стоянці час-від-часу киргизи відвідували мене, не даючи мені нудьгувати: вони розповідали мені про свої пригоди й злигодні, довіряючи мені те, що в даний момент їх турбувало. Наприклад, молодий киргиз, який закохався в красуню Нервухан і не був спроможний дати її батькові калим (викуп), прийшов до мене в намет і хотів позичити в мене потрібну йому суму; на жаль, мій гаманець був занадто тонкий, щоб допомогти вому.

Тимчасом по Паміру вже поширилася чутка, що прибув європеець, який перестрибнув через Мустаг-Ата, як серна, і який переплив через озеро, як дикий гусь. Ця легенда, що виникла тоді, можливо живе ще досі. Я знаходив для себе життя серед киргизів близьким мені. І коли я розлучався з ними, мені було сумно, так само, як і їм. Хіба я не жив з ними і не став їхнім другом? Їх життя було не особливо радісне; вони вели боротьбу з холодною і примхливою природою. Коли вони кінчали свій життєвий шлях, їх відносили в долину, де в гробницях були поховані знатні люди під простим білим куполом.

Повернувшись до Кашгара новою дорогою, я зібрав там усі свої речі й закінчив свої записки.

Розділ XVII

Я наближаюсь до пустині

17 лютого 1895 року я покинув Кашгар і почав подорож, яку можна було б назвати одною з найважчих, які я будьколи розпочинав в Азії.

У нас було дві гарби — вози на двох високих колесах; у них ми запрягли 4 коней, при чому один із них був запряжений у голоблі, а решта — низкою. Кожним запрягом правив кучер або арбакеш, як їх тут називають. Гарби мали покрівлю, зроблену з повстяних мат. Я їхав на першій із них з частиною нашого багажу. Іслам-бей їхав на другій з важкими ящиками. У нас було дві собаки: Ялдаш і Гамра.

Порипуючи й здіймаючи хмари жовтого пилу, наші гарби потяглися через Кум-Дарвас, або так звану „Піщану браму“ Кашгара. Під час перебування в Яншісамі з нами сталася маленька пригода. Солдат-китаєць спинив нас там

і заявив, що Гамра належить йому. Зрозумівши, що ми не віддамо собаки, він ліг на землю проти коліс, кричав, як божевільний, і благав нас повернути його собаку. Навколо зібралася велика юрба. Я сказав йому, що він дістане собаку, коли вона піде з ним. Якщо ж вона піде з нами, то залишиться в мене. Не встигли ми від'їхати, як Гамра кинулася, як стріла, за нами і ми чули, як позаду реготала й знущалася с солдата юрба, що оточувала нас до цього.

Наш шлях лежав на схід, у напрямі до Кашгар-Дар'ї. Час від часу нам доводилося переходити замерзлі болота. Одного разу вночі, під час переходу по кризі, колесо моєї гарби розкололося і передній кінь упав. Ми розпалили великий вогонь, розвантажили багаж і прив'язали коня до задка другого воза.

У селищі, де нам довелося провести ніч, наші кучери спали в гарбах, щоб уберегти багаж від крадіжки.

Пройжджаючи через ліс і тамарискові степи, ми досягли маленького міста Марал-Баші. На кожній зупинці нас частували оповіданнями про пустиню Такла-Макан — мету нашої теперішньої подорожі.

З одної легенди ми почерпнули переказ про стародавнє місто Такла-Макан, ніби поховане під піском серед пустині. Серед його башень і мурів поховано безліч золота й срібла. Якщо траплялося караванові дійти до цього місця, то коли починали навантажувати на верблюдів ці багатства, мандрівники попадали під чаклунські чари, від яких вони звільнялися тільки тоді, коли розлучалися з захопленим золотом.

Розповідали також, що коли один чоловік пішов до старого міста і захотів піти, навантаживши на себе стільки золота, скільки він був спроможний захопити, — згряя диких кішок накинута на нього. Чоловіка цього врятувало лише те, що він вчасно скинув із себе золото. А один старий розповідав, що коли мандрівник заблукається в пустині, то він чує голоси, які звуть його на ім'я. Послухавшись заклику, він іде на голоси й заглиблюється все далі в пустиню, де його чекає загибель.

Чим далі ми їхали, тим більше зростало у мене бажання побувати всередині пустині Такла-Макан. В кожному містечку, де ми спиналися, я буквально викачував з місцевих жителів усе, що вони знали про пустиню; як зачарована дитина, я слухав цих простих суевірних селян. Гребені жовтих барханів, які нагадували морські хвилі, уже були видні то тут, то там через ліс. Я вирішив пробратися через них.

Ми покинули Кашгар-Дар'ю і повернули на південний

захід уздовж берега головної ріки Яркенд-Дар'ї. Наша дорога вела через густі комиші, де ми зустрічали надзвичайно багато кабанів.

19 березня ми спинилися в селищі Меркет, недалеко від правого берега річки. Тут ми вирішили на час зуснувати головну квартиру. Коли я вирушив на коротку екскурсію в околиці, Іслам-бей зробив усі потрібні для подорожі закупівлі. Найважче було знайти підхожих верблюдів. Тому я терпляче чекав повернення свого головного провідника.

Минув тиждень, другий, потім ще один. На границі пустині вже почала заявляти про себе весна: стало тепліше і настала підходяща пора для подорожі в пустині. Я не міг покскажитися на своє становище. Я жив у домі Коя-бека — голови міста. Він був також суддею, і мені щодня доводилося бути присутнім при розгляді справ у нього на подвір'ї. Одного разу він судив жінку за зраду. Її була присуджена кара, яка полягала в тому, що її возили на ослі до базару, пофарбувавши попереду обличчя чорною фарбою і зв'язавши руки.

Я страждав кілька днів від хвороби горла. Коя-бек прийшов до мене і попросив дозволу лікувати мене в місцевого знахаря. Я охоче згодився, думаючи, що буде надзвичайно цікаво подивитися, як виганяється „диавольський дух“, що оселився в моєму тілі. Коли я дав згоду, три високі поважні чоловіки увійшли в мою кімнату, сіли на підлогу і кулаками і долонями почали вдаряти в барабани, тримаючи їх перед собою. На барабанах були так туго натягнені шкіри, що здавалися металічними смугами. По них били з такою дивовижною силою в унісон, що все це злилося в один звук, ніби вдаряли по одному барабанові. Темп ударів дедалі посилювався. Потім усі троє скочили й почали танцювати, підкидаючи в повітря свої барабани й ловлячи їх знову, при чому одночасно ударяли по них пальцями. Це тривало коло години. Увесь наступний день я був напівглухий.

8 квітня повернувся Іслам-бей. Він купив 4 залізні жбани і 6 бурдюків для води, кунжуту для верблюдів у пустині, сухих овочів, меду, макаронів тощо, лопатки й кухонні речі, а також багато інших предметів, необхідних для каравану.

Найголовнішою покупкою його було 8 прекрасних верблюдів по 35 доларів за штуку. Усі вони, крім одного, були бактрійські або двогорбі верблюди. Ми дали їм такі назви: Богра, Одногорбий, Старий, Великий Черниш, Маленький Черниш, Велика Лань і Маленька Лань. Великі бронзові дзвіночки, прив'язані навколо їх ший, гучно дзеленькали,

коли їх ввели в двір Тагди-Каджаса. Ялдаш гавкав на них, як божевільний, бо раніше ніколи не бачив верблюдів.

Крім Іслам-бея я найняв ще трьох провідників, які мали йти зі мною в пустиню. Це були: Магомет-шах — старий погонич верблюдів, жінка якого й діти жили в Яркенді. Другий був Казім — чорнобородий чоловік, сильний і слухняний, знайомий з доглядом за верблюдами. Останній був чоловік, що жив у Меркеті й звався Казім, але якого звали Йолчі — провідник, бо він запевняв, що добре знайомий з пустинею і може знайти вихід з неї в будь-якому місці.

В останній момент до всього ми додали два мішки із свіжоспеченим хлібом, трьома баранами і десятьма курами. Залізні жбани й бурдюки ми наповнили 455 літрами води, що дозволяло нам проїснувати близько 25 днів.

Частина величезної піщаної пустині, яку я повинен був перерізати, мала вигляд трикутника, закінчуючись на заході Яркенд-Дар'єю і на сході Хотан-Дар'єю, а на півдні горами Куень-Лунь.

Наш шлях проходив, приблизно кажучи, з заходу на схід, і через те, що Хотан-Дар'я протікала з півдня на північ, ми раніш чи пізніш повинні були перетяти цю ріку, звичайно, в тому випадку, коли не загинемо від спраги.

За десять років перед цим, у 1885 році, Кері і Дальглейх, два англійці, і Пржевальський пройшли через долину Хотан-Дар'ї. На західному березі її вони бачили маленький гірський хребет, названий Мазар-Таг або горою „Святої могили“. Друга невелика гора була в стику між Кашгар-Дар'єю і Яркенд-Дар'єю, яку я відвідав на шляху до Меркета й яка також відома, як Мазар-Таг; звідти я бачив, що дві гори утворювали по краях крила в тому самому напрямі, простягаючись через усю пустиню і повертаючись з північного заходу на південний схід. Якби це було справді так, то ми повинні були б знайти землю, вільну від пісків і, можливо, сліди цивілізації.

Віддаль від Меркета до Хотан-Дар'ї дорівнювала 100 кілометрам, але була для нас довшою через численні закрути. Я сподівався пройти пустиню за місяць і пересувався в напрямі від сухих висот північного Тибета протягом теплих сонячних місяців. Ми для цього захопили з собою хутрянний одяг, ковдри й зимові костюми. В арсеналі, що складався з двох важких ящиків, у нас було 3 рушниці і 6 револьверів. Я захопив також 3 камери, 1000 скляних і целюлойдних пластинок, звичайні астрономічні й метеорологічні інструменти.

Вранці 10 квітня наш караван, в якому було 8 верблюдів, вийшов з Меркета під керуванням погоничів. Верблю-

ди були важко навантажені, їх бронзові дзвіночки дзеленькали урочисто, як похоронні. Жителі міста були присутні при нашому виході, розташувавшись на покрівлях хат і на вулицях. Ми чули, як один старий сказав: „Вони ніколи не повернуться назад“, а другий при цьому додав: „Їх верблюди занадто навантажені“. Двоє мініяйл-індусів кинули кілька мідних монет через мою голову, примовляючи: „Щасливої подорожі!“.

Наші верблюди йшли двома партіями: перша — під керівництвом Казіма, друга — під начальством Магомет-шаха. Я їхав на Богрі, першому верблюді в другій партії, і з свого високого місця бачив чудову долину, яка стелилася передо мною.

На першу стоянку ми розташувалися в степу посеред барханів; тварини були всі розвантажені; тут ми розвели вогнище і приготували вечерю. Стіл був у нас спільний. У себе в наметі я поставив похідне ліжко, два ящики з інструментами й речі, необхідні для нашого обіходу; намет я позавішував килимами. Звідси я відпустив меркетців додому.

Другого дня ми йшли по таких високих барханах, що двоє з наших верблюдів посковзнулося і впало, і нам довелося їх перевантажувати. Проте, незабаром вони звикли до м'якого силкого піщаного ґрунту і ступали твердо й упевнено.

Я вважав розсудливим ще кілька днів стерегтися глибоких пісків, бо ми просуvalися по краю в напрямі на північний схід. На кожній стоянці ми копали колодязі й знаходили воду на глибині від 1 до 1½ метра. Вода була солонувата, але всеж не така солонa, щоб верблюди відмовлялися від неї. Щодо наших залізних жбанів, то ми майже спорожнили їх і тому мали намір відновити свої запаси перше ніж проникнути в пустиню.

14 квітня наші собаки несподівано зникли й коли повернулися, то були зовсім мокрі. Завдяки їх чуттю ми знайшли озерце з чудовою водою і на його березі отаборилися на ночліг. Тут росли тополі й величезні очерети, що простягалися в широких піщаних просторах.

Загалом ми просуvalися дуже повільно. 17 квітня ми помітили раптом на північному сході горб. Це були північні схили Мазар-Тага. Тоді ми ще не знали, що ці горби простягаються до самої пустині, як і загалом ніхто не знав цього.

Другого дня ми зовсім несподівано вийшли до прекрасного озера, по берегу якого могли йти на схід. Ми йшли по гігантському лісу, такому густому, що час-від-часу ми мусіли вертатися назад, щоб знайти проходи, а часом зовсім не могли пройти через нього і тоді повинні були пус-

кати в роботу сокири. Мені довелося злізти з верблюда, бо я боявся, щоб гілки не скинули мене з його спини.

19 квітня ми отаборилися на другому озері під густою тополею, що росла на його березі. Тут ми залишалися кілька днів і, вирушаючи в пустиню, довго оглядалися назад. Перед нами стелилося озеро, забарвлене в ультрамариновий колір, гори мерехтіли ліловими барвами. Тополі здавалися зеленими, а комиші й пісок — жовтими.

Одна з наших овець була вже заколота, тепер настала черга другої, а третю ми вирішили зберегти.

21 квітня ми пройшли між двома горами, що простягалися самотньо вздовж західного берега довгого озера. Ми йшли навколо північного кінця цього озера і отаборилися на його березі. На південному сході не було видно ні одної гори. Наш табір знаходився на південному березі, у найвищій точці.

22 квітня, в день, який ми всі присвятили відпочинкові, я вирушив на цю гору.

Звідси на сході, півдні й південному заході нічого не було видно, крім піщаних безплідних барханів, тоді як досі ми мали з правого боку озеро. Комиші у величезній кількості росли по берегах, і наші верблюди й вівці могли вільно паститися тут.

Провідник Йолчі сказав, що, на його думку, до Хотан-Дар'ї лишається не більше 3 днів і що води ми не зможемо дістати раніше, ніж досягнемо ріки. Я наказав караванові захопити води на 10 днів на випадок, якщо віддаль до ріки буде більша, аніж запевняв проводник.

Наповнивши наполовину наші жбани водою, ми були спроможні поїти наших верблюдів у самій пустині двічі на день.

Під зюрчання води, якою мої люди наповнювали жбани, я заснув на березі цього останнього озера.

Розділ XVIII

Піщане море

23 квітня, рано-вранці, ми навантажили верблюдів і рушили в напрямі на південний схід. Через дві години ми залишили комиші позад себе, жовті бархани ставали все вищі й вищі. Між барханами то тут, то там лисіли плоскі долини з сухим, зовсім твердим, глинястим ґрунтом. У цих долинах верблюди здавалися крихтними.

Через деякий час ми розлучилися з останніми тамарисками й минули останні глинясті долинки.

Тепер навколо не було нічого, крім золотого піску й

високих барханів на обрії; пустиня, зовсім позбавлена зелені, замкнула нас у своєму крузі.

Дивно, але я не був вражений цим видовищем. І воно не змусило мене спинитися на моїм шляху. Пора року, якої я чекав, була ще далеко, і ризик моєї подорожі був занадто великий. Але я ні на секунду не подумав зробити хоча б один крок назад.

Я наперед вирахував, скільки кожний чоловік з мого каравану повинен працювати лопатами, щоб по змозі полегшити для верблюдів перехід. Зробивши 10 кілометрів, ми отаборилися в глинястій долині, замкненій високими барханами. Тут ми зустріли два останні тамариски, які були одразу ж обципані нашими верблюдами.

На ніч ми прив'язали верблюдів, побоюючись, що вони можуть утекти назад до озера.

Шукаючи води, ми почали копати пісок, але глина, вся просочена піском, здавалося, весь час буде суха, як трут. Вночі зникла собака Гамра. Ми свистом намагалися повернути її, але вона зникла назавжди. Одверто кажучи, вона була значно розумніша від нас, вирішивши повернутися по слідах нашого каравану назад.

Щождо Ялдаша, то він пожертвував життям за свою відданість мені.

Після півночі з пустині подув сильний західний вітер, а коли ми почали навантажувати наших верблюдів, цілі купи піску летіли на нас з кожного бархана і жовтуваточервоний туман завис на горизонті. Пізніше ми звикли до східних бур, які підносили хмарами пил і перетворювали день у ніч.

Увесь час ми тримали путь на південний схід, але переконавшись, що не зустрінемо Мазар-Фата в цьому напрямі, я рішив перемінити курс на схід. Цей напрям обіцяв найкоротший шлях до Хотан-Дар'ї. Іслам-бей вів наш караван з компасом у руці. Бачачи, як він дряпається на високі пірамідоподібні бархани, ми спостерігали, як він виглядав зручну стежку для верблюдів. Один із верблюдів упав, піднявшись на верх бархана, і нам довелося перекотити його з 18-метрової вишини на твердіший ґрунт, щоб він міг піднятися на всі чотири ноги.

О півдні ми зробили зупинку, щоб поділити воду. Усі дістали її потроху, навіть Ялдаш і остання вівця. Температура води досягла 27,5°. При цьому верблюди не проминули випадку попоїсти комишу, який уберігав нашу воду від випарування.

Вечері на нашій шляху зникли всі ознаки життя: не видно було ні сліду рослинності. Ми почали видавати нашим верблюдам вранці й увечері по жмені кунжутного насіння,

25 квітня ми піднялися разом з північно-східним вітром і хмарами піщаного пилу. Віддаль і простір, здавалося, зникли. Найближчі бархани здавалися величезними горами. При навантаженні верблюдів мені здавалося підозріливим булькання води й я вирішив перевірити наші запаси. Уявіть моє здивовання, коли я відкрив, що води у нас могло вистачити лише на два дні. Покликавши своїх людей, я наказав їм так заощаджувати воду, щоб її вистачило на 10 днів.

Провідник Йолчі сказав, що ми не більше, як у двох днях путі до Хотан-Дар'ї. Я вирішив з ним не сперечатися, бо сам бачив, скільки води було взято з озера.

Було б, звичайно, краще повернутися по наших слідах назад, тоді караван був би врятований, але я не міг примусити себе йти назад і вирішив не говорити про це з провідником.

Цілий ряд піщаних хребтів і горбів розгортався перед нами в усіх напрямках. Наш старий зовсім пристав і його ношу довелося полегшити; на одній із стоянок він дістає ковток води й пучок сіна, добутий з його власного сідла.

Бархани були ще дуже високі, не нижче 18 метрів. Тяжкий, безнадійний настрій панував у каравані. Розмови припинилися, не було чути ні одного звуку, крім важкого дихання верблюдів і сумного дзеленькання їх бронзових дзвіночків. Цей стан перервав раптовий вигук Ісламбея: „Дивіться, крукі!“

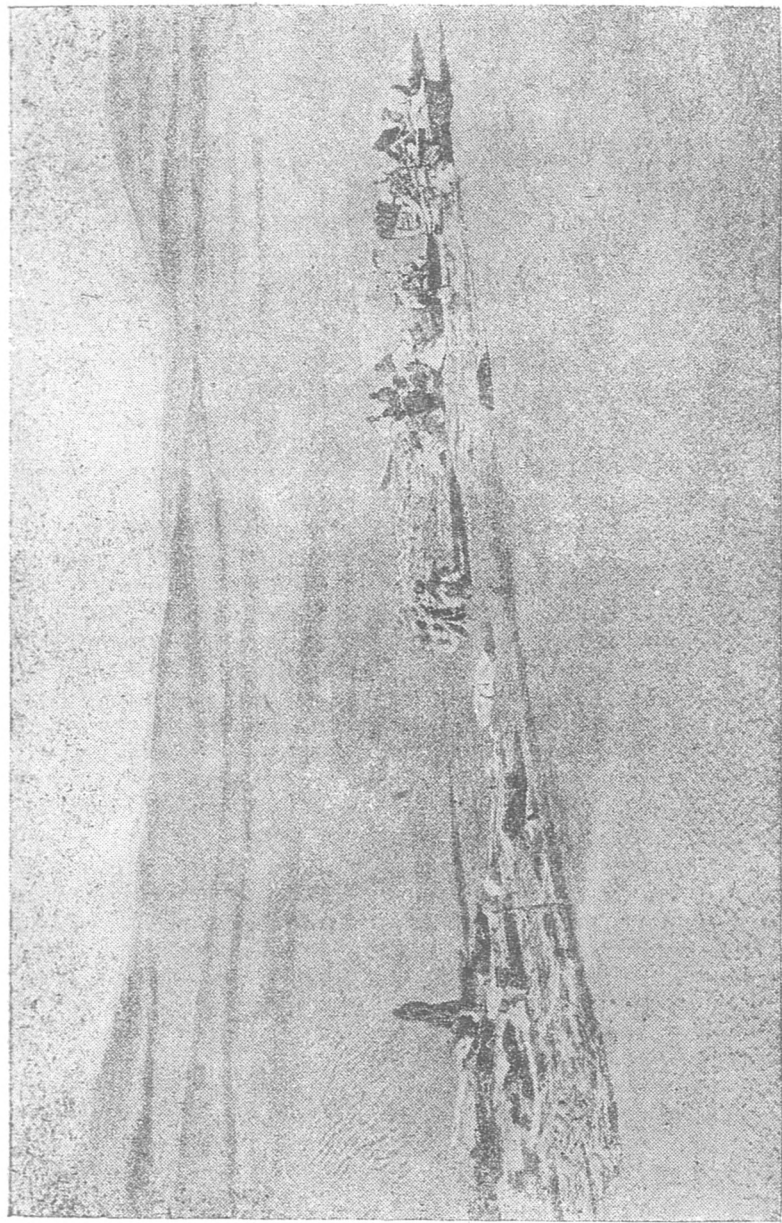
Чорний птах кружляв деякий час над караваном і, злетівши над вершинами барханів, зник у тумані.

Його поява відродила в нас бадьорість, бо ми думали, що він міг з'явитися зі сходу, з лісу, де повинна бути вода. Великий Черний теж пристав, і ми змушені були спинитися. Усе сіно з в'ючного сідла старого було розподілене між верблюдами. Люди живилися хлібом, чаєм і толокном. Тут не було більше палива й ми вирішили пожертвувати одним з ящиків, щоб закип'ятити собі чаю.

Навколо було так пустинно, що про життя нагадувало лише два комари; можливо, що вони проникли сюди разом з караваном,

26 квітня я спустився вниз один. Тримаючи компас у руці, я рахував кроки: кожна тисяча кроків збільшувала надії на порятунок.

Почався дуже жаркий день. Тиша панувала навколо, як на кладовищі. Втоmlені верблюди мусили раз-у-раз перевалювати через піщані хребти, заввишки 40 метрів. Становище наше було безнадійне. Опівдні сонце нагадувало розжарену піч. Особисто я смертельно втомився і,

Табір серед пісчаної пустині

звичайно, повинен був відпочити. Та ні, нізачо! Ще тисяча кроків і тоді — відпочинок. Спотикаючись і намагаючись не піддаватися втомі, я доплентався, нарешті, до вершини бархана, де повинен був хоча б трохи відпочити. Насунувши свого білого кашкета на обличчя, я марив, ніби мій караван отаборився на березі озера, я чув шепіт вітру в деревах і плюскіт хвиль, які вдарялися об берег.

Дзельнювання бронзових дзвіночків повернуло мене до жакливої дійсності. Я встав і побачив перед собою подобу похоронної процесії, сумний і покірливий був погляд верблюдів: вони дихали поволі й важко. Їх було тепер усього шість, і вели їх Іслам і Казім. Позаду залишилися Старий і Великий Черниш, а з ними Магомет-шах і провідник.

Ми отаборилися на маленькім кусочку засохлого глинястого ґрунту, не ширше пароплавної палуби. Стан нашого духу став бадьоріший, коли ми почали готуватися спати під відкритим небом. Ніч ми відпочивали. І, нарешті, настав час розподілу води. До табору були приведені також і верблюди, що відстали від каравану.

Порадившись із своїми супутниками, я вирішив копати колодязь. Це всім віддало духу. Казім перший узявся за лопату і почав копати. Провідник Йолчі сміявся з нього, говорячи, що вода занадто глибоко. Інші почали питати його, де ж та ріка, якої, з його слів, ми повинні були досягти протягом трьох днів. Йолчі був ще більш присоромлений, коли на глибині метра показався вогкий пісок.

Ми працювали всі, бо розуміли, що від цього залежить порятунок нашого життя. Навколо колодязя вирости цілі вали піску і продовжували рости. Температура піску спала вже до 13—14° порівняно з 29° температури повітря; вода ж у наших жбанах зігрілася до 29°.

Поставивши жбани на холодний пісок, ми пили воду, сподіваючись скоро наповнити їх знову по самі вінця. Пісок ставав дедалі вологіший. Потомлених робітників ми негайно змінювали свіжими. Ми були роздягнені й піт градом котився з нас. Час-від-часу ми лягали на вогкий пісок, щоб освіжити гаряче тіло. Верблюди, Ялдаш і вівця стояли коло колодязя, терпляче чекаючи. Вони чули, що спрага їхня може бути скоро вгамована.

Смерклося, і ми устромили дві свічки в одну із стін, що утворилася навколо нас. Як далеко ще було до води? Здавалося, що якби навіть нам довелося копати всю ніч і весь другий день без відпочинку — ми все ж вирішили добратися до неї. Ми працювали з рішучістю відчаю. Я дивився на Казіма, який, будучи в глибокому колодязі, доповнював собою фантастичну картину. З хвилини на хвилину ми чекали появи води.

Раптом заступ вислизнув з рук Казіма і його напівзаглушений крик почувся з виритої ями. Я кинувся до нього, боячись, що з ним стався удар. „Що трапилось?“

— Сухий пісок, — звучала, як з могили, його відповідь. Пісок був сухий, як трут!

Ми використали майже всі наші запаси води й марно витратили свої сили. Ми всі кинулися на землю, не говорячи ні слова, бажаючи забутись уві сні.

Я заговорив з Ісламом, не приховуючи небезпеки нашого становища. Якби Хотан-Дар'я не була так далеко! Ми повинні були, звичайно, все це передбачити. Тепер ми мали води тільки на один день; її можна розтягти на три дні, але при цьому на одного чоловіка припадатиме не більше двох склянок на добу і не більш як одна чашка для Ялдаша і вівці. Верблюди в цім випадку не могли розраховувати на воду протягом цих трьох днів. Наші запаси були менші за десяту того, чого потребували верблюди. Як завжди терплячі й уперті, вони все ще лежали біля колодязя, марно чекаючи.

Рано вранці, 27 квітня, ми рушили далі нашим шляхом. Я йшов попереду каравану по барханах. Я знову почав надіятися на щасливий кінець, як раптом показалися знову бархани подвоєнних і потроєнних розмірів і ми зрозуміли всю безнадійність свого становища.

Після чотиригодинного шляху під рідкими хмарами, що ледве-ледве зменшували спеку, я вирішив дати відпочинок караванові. Верблюди все ще виявляли ознаки пожвавлення. Ми побачили диких гусей, які летіли на північний захід, і надія знову окрилила нас. Виснажений і втомлений від спраги, я сів на Богру. Деякі з верблюдів важко дихали. Я скочив на землю і непевними кроками пішов далі. Ялдаш увесь час тримався близько жбанів з водою, в яких булькали наші останні запаси.

На одній із численних стоянок вірний пес підійшов до мене, махаючи хвостом, скимлячи й дивлячись мені в очі, ніби питаючи, чи всі надії загублені. Я простягнув палець на схід і крикнув „вода, вода!“. Собака побігла в указаному напрямі, але, розчарована, одразу ж повернулася назад.

Бархани були такі високі, що з їх вершини я оглядав горизонт. Але крім барханів нічого більше не було видно; вони простягалися безкраї, як хвилі піщаного моря, і зникали в тумані простору.

Сили наші падали день-у-день. Люди й тварини ставали все слабші. Старий і Великий Черниш уже не могли йти з нами до вечірньої стоянки, і ми покинули їх разом з Магомет-шахом і провідником, які правили нині.

Коли ввечері ці останні прийшли на нашу стоянку, то розповіли що Старий одразу ж ліг на землю, простягнувши ноги, а Великий Черниш стояв ще на тремтячих ногах, якими він не міг більше зробити ні одного кроку, і коли всі його товариші по каравану сховалися за барханами, він послав їм свій сумний останній погляд. Люди залишили здихаючих верблюдів.

На цій стоянці ми залишили два порожні жбани спід води. Перед заходом сонця з'явилася велика дощова хмара зовсім сталевого кольору. Хмара збільшувалася, наближалася до нас і наповнювала нас новими надіями. Чекаючи дощу, ми тримали наготові жбани для води, поставили на пісок усі чашки й глеки і, щоб зібрати хоча б трохи води, розстелили брезент на піску.

Стало темно. Ми схопили брезент за краї й приготувалися збирати живильну вологу, яка ось-ось мала политися на нас. Але, коли хмари опинилися прямо над нашими головами, вони раптом почали розповзатися. Один по одному, сумно, ми залишали брезент. Трохи згодом хмари зникли цілком і ні одна крапля не впала на нас.

Цього вечора я випадково підслухав розмову провідників. Іслам сказав: „Верблюди загинули першими, один за одним, після них настане наша черга“.

Йолчі продовжував:

— Ми попали в зачароване коло. Ми тільки уявляємо, ніби йдемо прямо, безперечно, що ми крутимось в колі. Ми марно виснажили себе. Нам краще лягти і вмерти.

Тоді я виступив зза прикриття і спитав їх, хіба вони не помітили по рухові сонця, що ми йдемо прямо. Як ми можемо йти по колу, коли сонце опівдні ввесь час праворуч від нас?

— Ми думаємо, що це чаклунство — наполягали провідники, — або сонце зійшло з глузду.

Усе це мучимі спрагою, після двох склянок води, які дістав кожен із нас у рахунок своєї порції, ми знову лягли спати.

Розділ XIX

Караван спотикає нещастя

Рано вранці, 28 квітня, зірвалась піщана буря. Вітер, нагнавши купу піску на нас, наші речі на верблюдів і, вставши на світанку, ми забачили, що майже поховані під піском. Усе було в піску. Мої черевики й шапка, шкіряний чемодан та інші речі зникли — нам довелося відкопувати їх руками.

Буря перейшла в ураган. Швидкість вітру досягала 110 кілометрів на годину. Іноді верблюди відмовлялися йти і лягали на землю, простягнувши шиї по піску. Тоді й ми кидалися на землю, притулившись обличчям до їх боків.

Тільки на короткий проміжок часу настав просвіт. Навіть опівночі було ясніше, ніж смерком. Це було схоже на нічний похід. Повітря було нановнене густими хмарами піску. Розрізнити можна було тільки найближчого верблюда. Бронзових дзвіночків уже не було чути навіть зовсім близько. Не можна було розібрати і криків. Тільки глухий рев бурі звучав у наших вухах.

У таку погоду наймудріше триматися тісніше. Залишитися ззаду каравану або загубити його—це означає загубити його назавжди. Сліди верблюдів і людей знищувалися одразу.

Один з молодих верблюдів почав труситися під час нічного походу. Його вів на чолі каравану Йолчі. Ідучи, я тримав руку на одному з ящиків, щоб не збитися з дороги. Йолчі підійшов і крикнув мені на вухо, що верблюд упав на крутім піщанику і що його не можна примусити піднятися. Я одразу дав наказ спинитися й послав Магомета і Казіма врятувати верблюда.

Через кілька хвилин вони повернулися і повідомили, що його і сліду нема, і що вони не могли розшукати верблюда в густих хмарах піску. Через те, що для нас це було питанням життя й смерті, ми мусили залишити його разом з вантажем, який складався з амуніції, провізії й хутра. Він був приречений на смерть від спраги в цій душній мертвущій пустині.

Ввечері, на привалі, ми очистили інші ящики з провізією, хутром, шерстю, ковдрами, книжками, подушками, кухонними речами, гасом тощо. Усе літне ми запакували в ящики, які склали між двома барханами.

На хребті вищого бархана ми застромили жердину, до якої прив'язали газету, щоб вона була нам маяком. Ми захопили тільки їжі на кілька днів. Консерви були роздані людям. Вони їли їх, спочатку тішачись тим, що там не було свинини. Вони навіть випили олію з коробок спід сардинок. Другий мішок був розвантажений, але верблюди їли його без смаку, бо були сухі їх ковтки. Ввечері я випив останню чашку чаю. В нас лишалося тільки два залізні глечики води.

Буря тривала всю ніч. 29 квітня, при сході сонця, Іслам повідомив, що з двох глеків з водою один був украдений уночі. Усі запідозрили Йолчі, особливо тому, що він не показувався до наступного ранку.

Ми поїхали далі з п'ятьма верблюдами, що залишилися.

Ми знову робили спостереження з високих барханів, але в усіх, напрямках було видно тільки море жовтого піску. Ніяких ознак життя. Все ж, на своє здивування, ми знайшли дірчастий стовбур тополі, яка зав'яла за століття, а може за тисячі років. Скільки барханів переходило через це дерево, мертве з того часу, як його коріння перестало вбирати вологу з ґрунту.

Після бурі повітря було повне летючого пилу піску, завдяки якому зменшувалася сонячна спека. Усе ж верблюди ступали повільно й утомлено.

Ми посувалися 12^{1/2} годин з численними зупинками й перервами.

Другого ранку, 30 квітня, верблюди з'їли весь залишок олії. В останньому залізному глеківі лишалося кілька чашок води.

Поки ми навантажували верблюдів, Йолчі підніс глек до рота. Іслам і Казім, шалено лаючись кинулися на нього, били його по обличчю, кинули на землю і забили б, якби я не втрутився. Лишалося менше чашки води. Я сказав людям, що опівночі вмочу кінець носової хусточки в неї й змочу їхні губи й свої і що останніх крапель вистачить на ковток для кожного.

О півночі я змочив їхні губи. Надвечір глечик був порожній. Я не знав, хто винен. Та й не було рації встановлювати це. Пустиня була без края, і всі ми, здавалось мені, мусили вмерти.

Коли ми просунулися трохи вперед, бархани стали все нижче і нижче. Трясогузка стрибала на гребені бархана. Іслам-бей був так окрилений цим, що попросив дозволу поспішити на схід з порожніми залізними глеками, щоб потім повернутися до нас, наповнивши їх водою у найбільшому джерелі. Але я не дозволив. Тепер він був нам потрібніший, ніж будь коли.

Йолчі знову пронав. Цим він розлютував усіх інших. Вони думали, що він навмисно невірнo показав дорогу після того, як уночі вкрав у нас воду, сподіваючись, що ми помремо від спраги, а він зуміє вкрати наше китайське срібло і знайти притулок у лісах уздовж Хотан-Дар'ї. Але я думаю, що їх підозріння були необґрунтовані.

Ніч була спокійча, ясна й холодча (36°). Але щойно показалося на обрії сонце, як потеплішало. Люди вижали останні краплі прогірклої олії з бурдюка і дали їх верблюдам. Ще за день до того у мене в роті не було ні краплини води, а ще за день перед тим я випив усього дві чашки води. Я страждав від спраги і, знайшовши випадково пляшку, в якій тримав китайський спирт для примуса, не стримався від спокуси трохи випити. Це було по-дурному, проте,

я випив півпляшки. Ялдаш, почувши булькання рідини, підбіг до мене, махаючи хвостом. Він понюхав, і відійшов сумний. Я кинув пляшку, і залишок спирту витік на пісок.

Цей зрадливий напій доконав мене. Я намагався встати, але ноги не тримали мене. Караваєв знявся з табору, але я залишився позаду. Іслам-бей ішов з компасом у руці на схід. Сонце дуже пекло. Мої супутники певно думали, що я помру там, де зліг. Вони йшли повільно. Дзеленькання дзвіночків доносилося все слабше і нарешті, заглохло. На жорсткому гребені бархана караван знову показувався, як темна пляма, усе менше й менше, у кожній западині між барханами він пропадав на деякий час, Нарешті, більше я його не бачив. У мене не було сил іти за іншими.

Вони покинули мене...

Жахлива пустиня простягалася в усіх напрямках... Сонце було палюче й сліпуче. Навколо—ні подиху вітерця.

Раптом мене злякала жахлива думка. А що як усе це перед бурею? Тоді в перший-ліпший момент я можу побачити на обрії на сході чорний стовп, який віщуватиме мені наближення бурі. Сліди каравану тоді будуть знищені за кілька хвилин, і я ніколи більше не знайду ні своїх людей, ні верблюдів.

Я напружив усю силу волі, встав, пішов; упав, повз деякий час по слідах; знову встав, упав і повз. Минула година, друга. З гребеня бархана я побачив караван. Він стояв спокійно. Дзвіночки перестали дзеленькати. Надлюдськими зусиллями мені пощастило наздогнати його.

Іслам стояв на гребені бархана, вдивляючись в горизонт і затуливши очі рукою. Він знову попросив дозволу піти на схід з глеками. Але, забачивши, в якому я був стані, він облишив цю думку.

Магомет-шах лежав униз обличчям і, ридаючи, закликав Аллаха. Казім айдів у тіні за верблюдом, закривши обличчя руками. Він сказав мені, що Магомет-шах усю дорогу марив водою. Йолчі лежав на піску, як мертвий.

Іслам запропонував іти далі й відшукати кусок глинястого ґрунту, де ми могли б докопатися до води. Усі верблюди лежали. Я виліз на білого. Як і решта, він відмовлявся встати. Наше становище було безнадійне. Нам судилося тут умерти. Магомет-шах лежав, мурмочучи, маючи водою. Я розумів, що настав останній день нашої драми в пустині. Сонце палало, як піч.

— Коли сонце сяде, — сказав я Ісламові, — ми знімемося з табору і будемо йти всю ніч.

Верблюди були розв'язані й лежали під промінням палючого сонця увесь день. Іслам і Казім поставили намет. Я заліз у намет, зовсім роздягнений, і лежав на ковдрі,

поклавши голову на мішок. Іслам, Казім, Ялдаш і вівця відійшли в затінок, а Магомет-шах і Йолчі залишилися там, де спали.

Була тільки 9 $\frac{1}{2}$ година ранку, а ми ледве пройшли 6 кілометрів. Я зовсім видихся і нездатний був поворушити пальцем. Усе життя промайнуло передо мною, як сон. Я думав, що вмираю.

Близько півночі закоти намету почали роздуватися і легенький південний вітрець подув у пустиню. Він став сильніший.

Сонце лежало над барханом на заході, як розжарене до червоного гарматне ядро. Я одівся і наказав Ісламові й Казімові готуватися до від'їзду. Сонячне проміння кидало пурпуровий відблиск на бархани. Магомет-шах і Йолчі були в тому ж стані, що і вранці. Перший уже вступив у боротьбу зі смертю і свідомість до нього не поверталася. Але останній під впливом вечірнього холоду повертався до життя. Він підліз до мене і жалібно кричав:

— Води, дай води, тільки краплину води! — і він поповз.

Вони відрізали півневі голову й випили кров. Але це була тільки краплина. Їх погляд упав на вівцю, яка пленталася за нами, вірна, як собака. Іслам повернув їй голову в бік Мекки і перерізав сонну артерію. Кров, червонувато-коричнева з поганим запахом, потекла повільно й густо.

Божеволіючи від спраги, Іслам і Йолчі зібрали сечу верблюда, змішали її з цукром і оцтом, затиснули носи й випили. Казім і я відмовилися від цього. Двоє, що випили цю отруту, одразу знесли. В них з'явилися найсильніші корчі й блювота і вони з муками й стогоном корчилися на піску.

Іслам швидко одужав. До початку темряви ми переглянули весь багаж. Усе, що треба було взяти з собою, я клав в одну купу: замітки, денники, карти, інструменти, олівці, папір, зброю і опорядження, китайське срібло (близько 260 фунтів стерлінгів), ліхтарі, свічки, відро, лопату, провізію на три дні, трохи тютюну і деякі інші речі. Серед кинутих речей були камери й коло 1000 пластинок, з яких коло сотні було вже виявлено, аптечка, сидла, одяг, подарунки, призначені для тубільців, і багато іншого.

Речі, які ми вирішил взяти з собою, ми запакували в м'які сидельні мішки й нав'ючили на верблюдів. Усі інші в'юки були скинуті, щоб не збільшувати ваги.

Йолчі приповз у намет, щоб лягти на мою ковдру. Він виглядав огидливо, вимазаний кров'ю з легенів вівці. Я порадив йому піти вночі по наших слідах. Він не відповів. Магомет-шах був майже божевільний. У своєму безумстві від мурмотів ім'я Адлаха. Я намагався влаштувати його

Серед пісків

зручніше, провів рукою по його палаючому лобові, про-сив його повзти по наших слідах, поки в нього вистачить сили, і сказав, що ми повернемося до нього на допомогу, як тільки знайдемо воду.

Обидва вони потім умерли в цьому таборі смерті або поблизу.

Ми примусили усіх п'яťох верблюдів піднятися. Вони були прив'язані один до другого низкою. Обох умираючих ми з собою не взяли, бо верблюди були занадто кволі, щоб тягти їх. І справді, в їх жахливому стані вони не втрималися б на верблюдах між горбами. Ми також сподівалися, що знайдемо воду, і в цій випадку наповнили б обидва бурдюки, які ми ще тягали з собою, і повернулися б, щоб урятувати двох нещасних.

Навколо намету панувала мовчанка, тяжча ніж біля могили. Коли присмерки перетворилися в пітьму, бронзові дзвіночки продзвеніли востаннє. Ми вирушили на схід, як завжди, уникаючи високих гребенів. Пройшовши кілька хвилин, я оглянувся і кинув прощальний погляд на табір, смерті. Намет різко виділявся в зникаючому денному світі, яке все ще мерехтіло на заході. Я відчував полегкість, ідучи з цього жахливого місця. Незабаром його вкрила нічна тьма.

Коли зовсім стемніло, я запалив свічку в ліхтарі й пішов на чолі, відшукуючи найлегший шлях. Один із верблюдів смертельно захворів і відразу впав, готсвий умерти,

витагнувши ноги й шию. Його мішок ми перенесли на білого верблюда — найсильнішого з чотирьох верблюдів, що вижили. Ми залишили дзвіночок на конаючому верблюді.

Ми посувалися безнадійно повільно. Кожен крок коштував життя верблюдам. То один, то другий спинялися і повинні були трохи відпочивати. Іслам страждав від приступів нудоти, які знову почалися, і впав на пісок, звиваючись у корчах, як червак. При тм'яному світлі ліхтаря я прискорив свої кроки й пішов попереду всіх. Так я йшов дві години. Дзеленькання дзвіночків завмирало позаду мене, я не розрізняв уже інших звуків, крім рипіння піску під каблуками.

Об 11 годині я здерся на гладкий піщаний гребінь, щоб прислухатися й оглянутися. Хотан-Дар'я не могла бути далеко. Я вдивлявся на схід, сподіваючись відкрити вогонь багаття пастухів. Але навколо була абсолютна тьма. Я виставив ліхтар, як маяк Іслама і Казіма, ліг на спину, розмірковував і прислуховувався, проте моє переконання залишалося непохитним.

Десь у далечині знову стало чути дзеленькання дзвіночка. Були хвилини перерви, але звуки доносилися все ближче й ближче. Прочекавши стільки, що це здалося мені вічністю, я побачив, нарешті, перед собою 4 верблюдів. Вони добралися до мене на гребінь і одразу ж злягли. Імовірно, вони прийняли ліхтар за вогнище.

Іслам упав на пісок і ледве прошепотів, що не може йти далі. Він помре там, де лежить. Він не відповів, коли я намагався підбадьорити його.

Бачачи, що гра програна, я рішив пожертвувати усім, крім життя. Я навіть прирік на загибель денники й замітки і взяв з собою те, що завжди носив у кишенях, а саме — компас, годинник, 2 хронометри, пачку сірників, носову хусточку, кишеньковий ніж, олівець і 10 сигарет.

Казім був щасливий, коли я наказав йому йти зі мною. Він похалцем схопив лопату й відро, але забув шапку. Потім він укривався моєю носовою хусточкою, щоб захистити себе від сонячного удару. Я попрощався з Ісламом і наказав йому жертвувати всім, але спробувати рятуватись, йдучи по моїх слідах. Він був подібний до людини, яка збирається вмерти, і нічого не відповів мені.

Глянувши востаннє на верблюдів, я поспішив далі від цієї тяжкої сцени. Я приголубив Ялдаша і дав йому вирішити, залишатися чи йти за нами. Він лишився і я більше не бачив цієї вірної собаки.

Була північ.

Ліхтар горів ще коло Іслама, але не забаром світло його погасло позаду нас.

Останні дні

Так ми йшли вночі по піску. Через дві години ми були так виснажені через утому й безсоння, що впали ниць на пісок і заснули. На мені був тонкий білий шерстяний одяг і я скоро прокинувся від нічного холоду. Тоді ми знову пішли, поки нашій витривалості не настав край.

Після другої зупинки ми знову йшли п'ять годин, цебто від 4-ої до 9-ої години ранку. Це було 2 травня. Мої чоботи, що доходили до колін, заважали рухові; кілька разів я хотів кинути їх, але, на щастя, не зробив цього.

Потім знову година відпочинку і півтори години повільної ходьби. Сонце буквально спалювало. Усе потемніло у нас в очах, коли ми впали на пісок. Казім відкопав на північному боці бархана пісок, який з ночі ще був холодний. Я роздягся і ліг на нього, а Казім засипав мене піском у цей час по саму шию. Те саме він зробив з собою. Наші голови майже доторкалися одна до другої й ми захищали себе від сонячного проміння одягом, почепивши його на заступ, який ми вбили у пісок. Із заходом сонця ми знову встали, струсили з себе пісок і поволі, з численними зупинками, пішли на схід, до першої години ночі.

Піщана ванна, яка б не була вона прохолодна й приємна під час денної спеки, все ж розслаблювала. Сили наші зменшувалися, ми не могли пройти такої віддалі, як минулої ночі. Спрага так мучила нас, як і попередніх днів. Рот став такий же сухий, як шкіра, і гострість спраги вже притупилася. Замість цього збільшувалася кволість.

З 1-ої години ночі до пів на п'яту ранку 3 травня ми пролежали бездушні, і навіть нічний холод не міг нас примусити піти, але на світанку ми знову пішли.

Коли зійшло сонце, Казім схопив мене за плече, подивився на мене і без слів показав на схід.

— Що це? — прошепотів я.

— Тамариск, — відповів він.

Привид рослинності! Наші надії, які вже вгасали, знову спалахнули. Ми йшли, повзли, хитаючись, зо три години, поки не дісталися до першого куща — оливкової гілки, яка вказувала, що море пустині мало свої береги. Ми жували гіркі зелені голки тамариска. Кущ ріс, як водяна лілія на піщаній хвилі, грюччись на сонці. Але як далеко протікає вода, що живить його коріння?

Коло 4 години ми побачили другий тамариск, потім ще кілька на сході, але сили наші вже вичерпалися. Ми

роздяглися, зарилися в пісок і, щоб бути в холодку, повісили на гілки тамариску наш одяг.

Ми лежали мовчки 9 годин. Горячий вітер пустині висушив наші обличчя, як пергамент. О 7 годині ми одяглися і продовжували наш шлях. Ми йшли ще повільніше. Через 3 години путі в темряві Казім раптом спинився і прошепотів: „Тополі“.

Між двох барханів показалися три тополі, що стояли близько одна від одної. Ми впали до їх підніжжя, виснажені від втоми. Їх коріння, очевидно, живилося під землею. Ми взялися за заступ, але він вислизнув з рук. Сил уже не залишалося. Ми лягли й рили землю цвяхами, але повинні були відмовитися від цієї марної спроби. Замість цього ми почали обривати свіже листя і натирати ним шкіру.

Потім ми зібрали сухе опале гілля і запалили вогнище на найближчому хребті, як сигнал Ісламові, якби він був ще живий, в чому я дуже сумнівався. Вогонь також міг притягти увагу якогонебудь пастуха в лісі вздовж Хотандар'ї. Цілих дві години ми підтримували вогонь. Потерпілі катастрофу з кораблем мають інші сигнали в моменти небезпеки — у нас був тільки цей вогонь і очі наші роз'їдав його дим.

Ніч кінчалася і сонце, наш найгірший ворог, повинно було скоро зійти над барханами на сході, щоб знову нас мучити.

О четвертій годині ранку, 4 травня, ми знову пішли, пройшовши 5 годин. Потім наші сили вичерпалися. На сході більше не було тополь і тамарисків, щоб збудити наші відмираючі життєві інстинкти своєю зеленню. Тільки гори піску, наскільки сягало око.

Ми впали на отроги бархана.

Цілих десять годин ми пролежали мовчки. Було дивно, як ми ще залишалися живі. Чи встачить у нас сил проходити ще одну ніч—останню?

Були присмерки, як я встав. Я підганяв Казіма йти, але він ледве чутно прошепотів:—Я не можу йти.

Так я залишив позад себе останнього з каравану і йшов далі сам. Я плентався і падав. Я сповзав на отроги й спускався з них вниз з другого боку. Я лежав довго, прислухаючись. Ні звуку! Зорі яскраво світили. Я закурив останню папіросу. Це трохи полегшило мене і розсіяло.

Через шість годин після початку моєї самотньої подорожі, зовсім ослабнувши, я впав коло тамариску. Я майже не спав. Увесь час у могильній тиші я чув биття свого серця і цокання хронометрів.

Через дві години я почув шерех кроків по піску і побачив Казіма.

Зрадивши своїй зустрічі, ми стали знову посуватися. Раптом Казім схопив мою руку і показав униз на пісок. Там були ясні сліди людських істот. Було зрозуміло, що поблизу має бути ріка. Можливо, якісь пастухи помітили розведений нами вогонь і йшли по наших слідах, або, можливо, ці люди, які нещодавно пройшли по піску, розшували вівцю, яка загубилася в пустині.

Казім нахилився, дослідив відбитки й прошепотів:

— Це наш власний слід.

Ми описали коло, самі не знаючи цього. Ми звалилися на ці сліди й заснули. Це було о пів на третю ранку.

На світанку 5 травня ми ледве піднялися. Казім виглядав жакливо. Його язик був сухий і опух, губи сині, щоки позападали і очі, як у вмираючого, тьмяні.

Ставало світліше, зійшло сонце. З вершини бархана де ніщо не заслоняло виду на схід, ми побачили, що обрій, який протягом двох тижнів застилався жовтим піском, тепер був обведений темнозеленою лінією.

Ми крикнули: „Ліс!“, а я додав: „Хотан-Дар'я! Вода“. Ми зібрали залишки своїх сил і знову пішли на схід. Бархани ставали все нижчі, ми перейшли в інше місце і спробували рити землю, але все ще були дуже кволі. Ми знову пішли. Темнозелена лінія все збільшувалася, бархани зменшувалися, нарешті, не стало їх зовсім і ми ступили на гладеньку рівну поверхню. Ми були в кількох ярдах від лісу. О пів на шосту ми досягли перших тополь і, виснажені, впали в їх тіні.

Ми насолоджувались ароматами лісу. Ми бачили квіти, які росли між деревами, чули пташині співи і дзижчання мух і оводів.

О 7 годині ми продовжували путь. Ліс рідшав, ми вийшли на дорогу слідами людей, овець, коней. Ми гадали, що вона йде до ріки. Йдучи по ній дві години, ми впали в холодку тополевого гаю.

Ми були занадто кволі, щоб рухатися. Казім лежав на спині. Він виглядав, як умираючий.

Ріка має бути поблизу. Але ми були, як прибиті гвіздками до землі. Нас оточувала тропічна спека. Невже день ніколи не кінчиться? З кожною годиною наближалася смерть. Поки на пізно, треба було простувати до річки. Але сонце не сідало. Ми важко дихали. Воля до життя покидала нас.

О сьомій годині ранку я зміг устати. Я почепив залізне лезо заступа на дереві, а держално використав, як палицю. Лезо мало бути знаком, якби ми повернулися з пастухами на поміч трьом конаючим і на розшуки загубленого багажу. Але минуло вже цілі чотири дні, як ми по-

кинули людей. Вони напевно були вже мертві, а щоб добути до них, довелося б витратити кілька днів. Становище їх було зовсім безнадійне.

Знову я переконував Казіма йти зі мною до ріки, але він показав рукою, що не може піднятися, і прошепотів, що скоро помре під тополями. Я пішов через ліс один. Нарешті, настала ніч—остання.

Ще один день—і я б не пережив.

Раптом ліс кінчився, ніби спалений пожежею. Я опинився на краю тераси, заввишки близько двох метрів, яка спускалася майже перпендикулярно на рівнину, позбавлену рослинності. Грунт ставав твердіший. Я зрозумів, що знаходжусь у річищі Хотан-Дар'ї. Але воно висохло цілком—сухе, як і вся піщана пустиня позаду нас.

Чи мусив я вмерти від спраги в цьому річищі, після того, як так боровся за свій шлях і досяг берегів ріки? Ні, я не хотів злягти і померти раніше, ніж я перейду Хотан-Дар'ю і переконаюсь, що все річище висохло і всі надії розбиті.

Найкоротша віддаль до правого берега ріки була в східному напрямі. Хоч місяць уже зійшов і я стежив по компасу, проте, я ввесь час ішов на південний схід. Я часто падав і спинався. Нарешті, мене охопило непереможне бажання спати. Я впав головою на пісок і мені довелося напружити всю силу волі, щоб не заснути. Якби я заснув, бувши такий виснажений, я певен, що вже більше не прокинувся б.

Як річище всякої ріки в пустинях Центральної Азії, річище Хотан-Дар'ї дуже широке, плоске і неглибоке. Легкий туман стелився по безлюдній місцевості. Я пройшов коло 7 кілометрів, коли на східному березі показалися обриси лісу. Внизу, над річищем, звисала впала тополя, схожа на крокодила. Річище було тут таке ж сухе, як і там. Я повинен був звалитися з ніг і вмерти на недалекій віддалі від берега. Життя моє висіло на волосині.

Раптом я знову пішов і круто спинився. Болотяний птах—дика качка чи гуська—знявся з шумом на крилах, і я почув плюскіт води. За кілька хвилин я стояв на краю невеликого ставка. Вода була чорна, як чорнило, у глибині її відбивалася повалена тополя.

Я сів спокійно на берег і намацав свій пульс. Він був такий слабкий, що його ледве можна було вловити—тільки 49 ударів. Потім я почав пити й пити. Я пив безупинно. Вода була холодна, ясна, як кристал, і солодка, як у найкращому весняному струмочкові. Я продовжував пити. Мое висхле тіло вбирало вологу, як губка. Руки стали легші, шкіра, раніше тверда, як пергамент, тепер пом'якшала.

Лоб став вологий, пульс сильно почастішав, через кілька хвилин він досяг 56 ударів, кров текла вільніше у моїх венах. Я зазнав чуття задоволеності і відпочинку.

Комиш ріс густіше на березі й чагарники переходили в хащі. Крізь крону тополі проходило срібне сяйво місяця. З хащів доносився шелест. Ламкий сухий комиш був за-слонений якимось рухомим тілом. Чи не тигр це крадеться до ставка напиться?

Був це тигр чи якийсь інший лісовий житель, який ішов до ставка вгамувати свою спрагу, але він мабуть рішав краще піти, виявивши заблудлу самотню людину.

Розділ XXI

Робінзон Крузо

Я вгамував свою спрагу і, як не дивно, нерозумне пиття води ані трохи мені не пошкодило. Думки мої повернулися до Казіма, який лежав, кволий від спраги, на узліссі на заході. З усього каравану я, європеець, єдиний протримався до моменту порятунку.

Якщо я не згаю часу, Казім, можливо, буде врятований. Але в чому віднести йому воду? Звичайно, в моїх непромокальних чоботах. Іншого способу не було.

Я наповнив їх до країв, почепив на ручку заступа і обережно поіс через річище. Хоч місяць був низько, мої сліди ледве можна було розрізнити.

Я добрів до лісу. Місяць зайшов і густа темрява оповила дерева. Я загубив свій слід.

Час від часу я кричав „Казім!“ з усієї сили, але звуки завмирили далеко серед дерев і я не діставав відповіді, крім криків зляканої нічної сови. Якщо я збився з шляху, я, ймовірно, ніколи вже не відшукаю сліду, і тоді Казім остаточно загубиться. Я спинився коло непрохідного чагарника з сухих гілок, розвів огонь і забавлявся, дивлячись, як полум'я лиже й охоплює найближчі тополі. Казім не міг бути далеко. Безумовно, він міг чути мене й бачити вогонь. Але він не з'являвся. Мені не залишалося нічого іншого, як чекати світанку.

Біля підніжжя тополі, поза досяжністю вогню, я ліг і заснув на кілька годин. Вогонь захищав мене від хижих звірів.

Коли розвиднілося, вогнище ще горіло, і чорний стовп диму здіймався над лісом. Я легко відшукав свій слід і місце, де лежав Казім. Він був у тому ж стані, як і вночі. Побачивши мене, він прошепотів:

— Я вмираю.

— Хочеш води?—спитав я, давши йому почути плюскіт води.

Він сів, здивовано дивлячись на мене. Я передав йому один чобіт. Він підніс його до губ і спорожнив до останньої краплі. Після короткої паузи, він спорожнив другий.

— Тепер ходімо до ставка,—сказав я.

— Я не можу,—відповів Казім.

— Тоді йди по моїх слідах якомога скоріше. Я підуспочатку до ставка, а потім на південь через річище. Прощай! Більше я нічого не міг зробити для Казіма в цей час. І я гадав, що він уже врятований.

О 5 годині ранку 6 травня я знову пив воду з ставка, викупався і деякий час відпочивав.

Потім я пішов на південь. Через три години, коли стемніло, кара-буран або „чорна буря“ вибухла над пустинею.

Це вперше починає засипати могильною землею моїх умерлих супутників—подумав я. Обриси лісу зникли і все це місце було оповите туманом. Через три години я знову страждав від спраги. Мені здавалося, що можуть пройти дні перше, ніж я досягну води. Було просто нерозумно залишити перший ставок—Кода-Верді-Коль. Я сказав собі: я повернусь до ставка і відшукаю Казіма.

Пройшовши півгодини на північ, я натрапив на невеличкий ставок з поганою водою. Я спинився, щоб випити води. Тепер я вже страждав від голоду, бо не їв цілий тиждень. Я їв траву, комишеві пагони й листя і навіть пробував їсти пуголовків у ставку. Але вони здавалися мені гіркими й не смачними. Була друга година по півдні.

Я пройшов у ліс, пошукав і знайшов густий чагарник, під яким сховався від сильного вітру, підклав під себе, як подушку, чоботи й шапку і вперше з 30 квітня заснув міцно й добре.

Я прокинувся о 8 годині. Було темно, буря ревля і лютувала наді мною. Сухі гілки ломилися й тріщали. Я зібрав гілки для огнища і розпалив його. Потім знову напився із ставка, попоїв трави й листя і сів, спостерігаючи гру вогня. Коли б зі мною був мій вірний Ялдаш! Я свистів, але буря заглушувала всякий звук і Ялдаш не міг би повернутися.

7 травня, коли я прокинувся вдосвіта, буря кінчилася, але повітря все ще було насичене піском. Я був стурбований думкою, що найближчі пастухи на віддалі кількох днів подорожі й що я довго не проживу без їжі. До Хотана мало бути коло 200 кілометрів. З моїми зменшеними силами мені потрібно було принаймні шість днів, щоб пройти цю віддаль.

Уже о пів на п'яту я рушив на південь, їдучи як раз у

напрямі до середини річища. Свої чоботи я наповнив водою і поніс, почепивши їх на ручку заступа, як коромисло, на плечах. Трохи згодом, я добувся до лівого берега, де побачив колодязь. О півдні стояла нестерпна спека. Я пішов у ліс і ліг на траві. Непомітно смерклося. Я розвів вогонь і провів тут ніч.

8 травня я пішов, перше ніж піднялося сонце, і йшов цілий день.

Перед тим як настала ніч, я зробив дивовижне відкриття на березі маленького острівця.

Я відкрив зовсім свіжі сліди двох босих людей, які вели чотирьох мулів на північ. Чому ж я їх не зустрів? Може вони пройшли повз мене вночі, коли я спав. Тепер вони вже далеко і марно вертатися, щоб наздогнати їх.

Мені здалося, що я почув якийсь незвичайний звук, і я зразу спинився і прислухався. Але в лісі була мертва тиша. Тому, зробивши висновок, що це був крик якогось птаха, я пішов далі, та ні! Через хвилину я почув людський голос і мукання корови. Це не ілюзія, там повинні бути пастухи! Я вилив воду з чобіт, надів їх так, як вони були, мокрими, і поспішив у ліс, ламаючи гілки, перестрибуючи через дерева, які лежали по дорозі. Нарешті, я почув мекання вівці. У долині паслася отара. Пастух стояв приголомшений, коли я з'явився з джунглів.

На моє привітання „Селям-алейкум“ він повернувся і зник серед дерев. Незабаром він повернувся із старшим пастухом. Вони спинилися на деякій віддалі від мене. У кількох словах я розповів їм, що трапилось.

— Я європеець, — сказав я. — Я прийшов у пустиню з боку Яркенд-Дар'ї. Мої супутники й верблюди вмерли від спраги — я вратив усе, що мав. Вісім днів я нічого не їв, крім трави, дайте мені скибку хліба і глек молока і дозвольте відпочити коло вас, бо я втомився до смерті.

Вони підозріливо дивилися на мене, гадаючи, що я брешу. Але, після деякого вагання, вони покликали мене за собою, і ми дійшли до їхньої хатини. Вона стояла в тіні, біля підніжжя тополі, і складалася з чотирьох тонких жердин, які підтримували покрівлю з гілок іхворосту. Старий повстанний килим лежав на землі й я кинувся на нього. Молодший пастух виніс дерев'яну посудину й запропонував мені кусень хліба.

Я подякував йому, проковтнув кусок, і одразу ж мені здалося, що я об'ївся. Потім він дав мені чашку чудового овечого молока.

Не кажучи ні слова, пастухи піднялися й зникли, але їх дві величезні напівдикі собаки zostалися і гавкали безперервно.

Пізно ввечері пастухи повернулися з третім пастухом. Вони щойно загнали овець поруч у кошару.

Потім вони розпалили великий вогонь проти хатини і, коли він розгорівся, ми всі четверо лягли спати.

Пастухів звали Юсуп-бай, Тогда-бай і Пасі-Ахун.

Вони пасли 170 овець і 70 корів, які належали купцеві в Хотані.

Другого дня, 9 травня, я знайшов коло себе чашку молока і кусок хліба. Пастухи вже пішли. Я з'їв свій снідачок з кукулівським апетитом і потім вирушив обслідувати околицю.

Хатина стояла на висоті, з якої можна було бачити сухе річище Хотан-Дар'ї, біля берегів якої пастухи пасли свої стада. Їх одяг був поношений, ноги були обмотані тонкими кусками овечої шкури, а за поясом вони носили запаси чаю.

Їх хатні речі складалися з двох грубих дерев'яних посудин і лежали на покрівлі хатини разом з запасами зерна і примітивною триструною гітарою. У них були також сокири для прокладання шляху через ліси і кресало, в якому було мало потреби, бо їм доводилося тільки роздмухувати розжарене вугілля під попелом, щоб знову розвести вогонь.

Опівдні трапилося ось що. Пастухи були в лісі з вівцями. Коли я сидів, дивлячись на річище, я побачив караван з сотні мулів, навантажених мішками, який вирушав з півдня на північ, з Хотана в Ак-Су.

Чи треба було мені поспішити вниз до провідника каравану? Ні! Безглуздо, бо в мене не було навіть копійки в кишені. Безумовно, я повинен був залишитися із своїми пастухами, як паразит, відпочити в них і вирушити до Хотана.

Потім я заснув. Раптом мене збудили голоси й тупотіння коней. Я встав і побачив трьох купців у білих тюрбанах, які під'їхали до хатини, злізли з коней і наблизилися до мене з низькими поклонами. Два моїх пастухи показали їм дорогу і тепер тримали їхніх коней.

Сівши на піску, вони розповіли, що напередодні, проїжджаючи через річище з Ак-Су до Хотана, вони побачили чоловіка, очевидно мертвого, який лежав біля підніжжя лісової тераси. Білий верблюд пасся серед дерев.

Як добрі самаритяни, вони спинились, щоб розпитати, що з ним трапилося. Він прошепотів: „Су, су!“ (води, води!). Вони послали слугу з глеком до найближчого ставка, певно того самого, що врятував мені життя. Потім вони дали йому хліба й горіхів.

Я одразу ж зрозумів, що це був Іслам-бей. Він розповів їм історію нашої подорожі й просив відшукати мене, хоча був певний, що я вже мертвий.

Юсуп, головний з купців, запропонував мені одного з своїх коней і просив поїхати з ним до Хотана, щоб знайти спокій і відпочинок.

Але я не хотів цього. Їх вісті одразу ж змінили моє становище, яке було таке сумне доти. Може ми зможемо повернутися до табору смерті й довідатися, чи живі люди, що залишилися там? Можливо ми врятуємо багаж і спорядимо новий караван. Може я відшукаю свої гроші? Майбутнє ще раз показалося мені ясним.

Три купці, попросившись, продовжували свій шлях, позичивши мені 18 малих срібних монет, вартістю близько 8 шилінгів і залишивши мішок білого хліба.

Пастухи були присоромлені, переконавшись, що я їм розповів правду.

10 травня я проспав увесь день. Я був, як видужуючий після довгої хвороби. При заході сонця, почувши рев верблюда, я вийшов.

Один із пастухів вів верблюда, а за ним ішли Іслам і Казім. Іслам з плачем кинувся до мене. Він думав, що ми вже не зустрінемося більше.

Коли ми сіли навколо вогнища, підкріпилися молоком і хлібом, Іслам розповів свої пригоди. Відпочивши кілька годин вночі 1 травня, він і останні 4 верблуди настільки відновили свої сили, що змогли піти по наших слідах по піску.

3 травня він, побачивши наше вогнище, був дуже підбадьорений. Діставшись до трьох тополь, він відламав одну з гілок і випив соку. Через те, що два верблуди каналі, він розвантажився коло тополь. 5 травня Ялдаш, наша собака, здохла від спраги. Через два дні два верблуди теж загинули. Один із них віз наші інструменти та інші потрібні речі. Один із цих двох останніх верблюдів був розв'язаний і пасся в лісі. В цей час Іслам вирушив з білим верблюдом у напрямі до ріки, куди він добувся 8 травня. Побачивши сухе річище, він втратив надію й упав, чекаючи смерті. Через кілька годин приїхали Юсуп і два інші купці й дали йому води. Пізніше вони знайшли Казіма, і тепер ми всі тут.

На верблюді в багажі були мої денники й карти, китайське срібло і невеликий запас тютюну. Отже, я знову став багатий. Але всі інструменти для виміру висоти та інші неоцінні предмети були втрачені.

Ми купили вівцю у Пасі-Ахуна і цей вечір добре прожили. Мій пульс доходив уже до 60, а через кілька днів поволі дійшов до нормального.

Другого дня пастухи перенесли свій привал у краще пасовище. Тут Іслам і Казім улаштували для мене добру

хатину між двома тополями. За ліжко мені правила подрана повстяна циновка, а за подушку — мішок з китайським сріблом. Білий верблюд пасся в лісі, він залишився у нас один. Тричі на день пастухи давали нам молоко й хліб. Нам ні на що було скаржитися.

12 травня ми побачили караван з Ак-Су, який ішов на південь. Власники, чотири купці, супроводили його. Іслам привів їх до нашої хатини й наше становище знову поліпшилося, завдяки торгівлі, яку ми розпочали.

Ми купили трьох коней за 750 тенджів (1 тендж дорівнює 5 пенсам), 3 в'ючних сідла, 1 верхове й чоботи для Іслама, який загубив свої в пустині, провізію й деяке опорядження. Тепер ми знову могли пересуватися, куди хотіли.

Двоє молодих мисливців відвідали нас. Метою їх полювання було добування рогів, які кітайці використовують для медичних цілей. Вони подарювали мені свіжо-забитого оленя.

Другого дня їх батько, Ахмет-Мерген, теж прийшов до нашого табору. Було вирішено, що Іслам, Казім і троє мисливців спробують знайти верблюда, який носив інструменти, відшукати речі, кинуті біля тополь і, якщо можливо, проникнути в табір смерті.

Вони вирушили на білому верблюді й на трьох конях. Я знову залишився один з пастухами.

Я записав свої недавні пригоди у новознайдений денник. Пастухи, що стали моїми друзями, дбали про мій добробут.

Спека була тропічна, але я добре заховався в тіні, і вітер ніжно перебігав по тополях. Проїжджі купці продали мені мішок ягід. Одного разу мої мрії були стурбовані великим жовтим скорпіоном, який лазив по моїй повстяній циновці.

Я мріяв про Тибет. Як тільки Іслам та інші повернуться з загубленими інструментами, ми вирушимо туди вздовж Хотана. Сили мої поверталися. Це був час чудового відпочинку й тиші в лісі.

Експедиція повернулася 21 травня. Речі, кинуті Ісламом біля трьох тополь, були знайдені. Від трупів здохлих верблюдів нісся нестерпний сморід. Але один верблюд, навантажений термометрами, анероїдами тощо, зник зовсім...

Не було рації йти до Тибету без інструментів для виміру висоти; нове приладдя можна було дістати тільки з Європи. Отже, мені довелося вернутися до Кашгара.

Ми прибули до Кашгара 25 червня, а звідти я послав вершника на найближчий телеграф на російському кордоні. Нове приладдя могло прибути до Кашгара не раніше

як через 3 або 4 місяці. Як мені провести цей час, чекаючи його? Звичайно, роблячи другу експедицію на Памір. Консул Петровський і містер Макартней позичили мені необхідні інструменти.

Одного разу мене запросив на обід Дао-Тай, губернатор Кашгара. Коли я увійшов у його будинок, він, показавши на револьвер на столі, спитав:

— Чи пізнаєте ви це?

Це був мій шведський револьвер, який був упакований разом з вимірними приладами.

Вражений, я запитав його:

— Звідки це у вас?

— Його знайшов селянин у селі Тавек-Кель на Хотан-Дар'ї поблизу Хотана.

— Але де ж інші речі, які носив той самий верблюд?

— Їх не знайшли. Але ретельні розшуки провадяться вздовж усієї Хотан-Дар'ї. Вам нічого турбуватися.

Знахідка револьвера—це особлива історія, але це я залишаю для іншого розділу.

Тепер мене тягло назад—на Памір.

Розділ XXII

Друга експедиція на Памір

Мій вірний Казім був призначений в охорону російського консульства, і я взяв із собою тільки Іслам-бея, двох інших провідників і шість коней.

10 липня 1895 року я покинув Кашгар. Другого дня ми прибули до Упале, великого села, розташованого в глибокій долині, визначній своїм родючим ґрунтом.

Опівдні того ж дня пройшла страшна злива, подібної до якої я ніколи досі не бачив. За годину перед заходом сонця ми почули глухий могутній шум, який, поступово наближаючись, ставав усе страшніший і страшніший.

Через кілька хвилин ріка вийшла з берегів і затопила більшу частину селища. Міст був знесений, ніби його стояни та кріплення були зроблені з соломи. Бурхливі потоки несли вирвані з корінням дерева хати, води, хатні речі і птицю.

Перелякані жителі бігали навколо свого майна, кричали й розмахували руками. Величезні хвилі змивали одну по одній їх нетривкі глиняні хати. Цілі алеї тополь і верб були вирвані з корінням, а в одному місці близько 15 хат було зовсім змито. На щастя, з полів, яким загрожувала повінь, устигли вивезти дині, які, правда, не зовсім достигли.

Щождо нашого каравану, то нас мало не спіткала сума на доля, але наш караван був далеко від берега і це врятувало нас. Коли смерклося, вода зникла й другого ранку можна було бачити сухе дно.

Ми вирішили знову добутися до вершини гори. Для цього ми вибрали перехід Улуг-Арт, на висоті 5000 метрів, який буває укритий снігом протягом 10 місяців на рік.

Для того, щоб перепочити, ми спинилися в селищі Улуг-Арт. Киргизи гадали, що наша подорож буде не з легких; їх старшина обіцяв доставити наш багаж через найважчі перевали за допомогою десятка людей.

Рано вранці ми вирушили через вузьку долину, роблячи сотні зигзагів, дряпаючись по дуже високих уступах. По обох боках підносилися величезні стрімкі гори, і язики льодовика то тут то там попадалися нам на дорозі. Сніг був дуже глибокий, і ми ледве посувалися з нашою ношею. Поволі, з великими зусиллями, ми почали підійматися. В одній з розколин проходу показалися купи каміння із застромленою в них жердиною, з намотаними на неї ганчірками. Це була священна жердина. Киргизи побожно впали ниць перед нею.

Спуск був ще більш небезпечний і карколомний, ніж схід. Вкрита снігом стежка спадала майже перпендикулярно між двома скелями, і ми мусили, поволі пробиваючи східці в льоду, потроху спускати наш багаж на вірьовках. Коней обережно повели два провідники, але все ж один із них посковзнувся і скотився вниз, розбившись на смерть. Ми самі спускалися вниз на четвереньках.

Ми йшли на південь через відому вже нам територію, по якій у напрямі до Гіндукуша протікала ріка Гунзераб. Я перерізав чотири високих проходи. З них я бачив канджут, про який так мріяв і куди потрапити не дозволила англійська влада.

Ми продовжували шлях до проходу Вакдпеір, де вода текла в трьох напрямках: через ріку Пяндж до Аму-Дар'ї і Аральського озера, через Таг-Думбаш до Яркенд-Дар'ї і озера Лоб-Нор і через ріку, яка починалася на південному боці проходу і текла в напрямі до Інда та Індійського океану.

Подолавши 4 високих хребти, я з своїм караваном повернувся до Кашгара. Найцікавішою пригодою був перехід Яркенд-Дар'ї біля селища Тонг. У своїх вузьких берегах ріка являла величезне видовище, особливо завдяки величезній кількості води, яка неслася вниз тяжкими хвилями між крутими горами.

Старшина селища Гассан-бек приготував усе, щоб переправити нас на другий берег ріки. Шість напівголих

таджиків з надутими козячими шкірами навколо грудей перенесли наш багаж чотирьма заходами. Вони переправили його на плоту, який складався з жердин, покладених на дюжину надутих баранячих шкір. До плота були прив'язані коні, якими керував плавець, тримаючись при цьому рукою за шию одного коня.

Я сидів на ящику в центрі плота. Ця дивна споруда швидко котилася вниз по потокові, і мені увесь час здавалося, що скелі протилежного берега мчали назустріч.

Пліт нахилився, тріщав і рипів. Я почував себе хворим від його дикого танцю. Глухий загрозливий рев швидко котився назустріч. Через деякий час пліт ґрунтовно жромок і став нестійким. Але наші плавці були чудово витреновані й певні кожного свого руху. В точці найбільших небезпек на близькій віддалі від ущелини вони впевнено вели пліт проти течії. Нарешті, ми щасливо досягли бажаного берега.

Розділ XXIII

Я відкриваю в пустині стародавні міста

Пропасниця затримала мене надовго у Кашгарі. За цей час з Європи прибуло для мене нове приладдя, і 14 грудня 1895 року мій караван був знову готовий до від'їзду. Цього разу караван складався з Іслам-бея, трьох провідників і дев'яťох коней. Перед караваном стояло завдання пройти до Хотана близько 100 кілометрів. З досвіду ми вже знали, що дорога буде важка, але це, проте, не сляняло мене. Шлях наш лежав через Яркенд — найзначніше місто Східного Туркестану. Країна тут була безлюдна; по ній проходила старовинна дорога для караванів, позначена зрізаними довгими пірамідами. Ми діставали воду для пиття у великих караван-сараях з глибоких колодязів, з яких один має 40 метрів завглибшки.

5 січня ми прибули до Хотана, який за стародавніх часів мав санскритську назву Кустана і був відомий китаїцям ще 1000 років тому. Хотан був відкритий свого часу Марком Поло. Відомий буддійський пілігрим Фа-Сянь описав (у IV в. нашої ери) Хотан, як дивовижне місто, де процвітав культ Будди.

Стародавня легенда, розповідає про стародавнє місто, поховане в піщаній пустині. В ній говориться також, що в селищі Піма на захід від Хотана було зображення Будди, яке випромінювало світло; Будда був зображений у дерев'яних сандалях і зріст його досягав 6 метрів. До цього статуя належала містові Хо-Лао-Ло-Кіа, яке було далі на півночі.

Одного разу,—говорить легенда,—до Хо-Лао-Ло-Кіа прибув мудрець, щоб поклонитися образу Будди. Жителі міста, побачивши його, схопили, а потім закопали по шию в пісок. Один великодушний чоловік потайки приносив йому пити й їсти й врятував мудреця від смерті.

Ідучи з міста, мудрець сказав своєму рятівникові: „Через сім днів Хо-Лао-Ло-Кіа буде поховане пісками й лише ти один будеш урятований“. Великодушний чоловік попередив про це своїх сограмадян, але ті відповіли йому сміхом і знущаннями. Рятівник мудреця після цього знайшов собі притулок у печері. На сьомий день піщаний дощ поховав під собою місто разом з його мешканцями, а побожний чоловік, покинувши свій притулок, вирушив до Піми. Одночасно з ним у повітрі пронісся і священний образ Будди, обравши це місто своїм місцем перебування. Так каже легенда.

Один китайський мандрівник так описує пустинну округу, на півночі від Хотана: „Там не можна знайти ні води, ні рослинності і часто там з'являється теплий вітерець, від якого задихаються люди й тварини і який не рідко спричиняє різні хвороби“.

Не зважаючи на свою невдалу подорож минулої весни, я знову горів бажанням проникнути в цю таємничу країну.

Жителі оази Хотана, яка розкинулася навколо міста, розповідали мені легенди про поховані міста, при чому двоє з них запропонували довести мене до одного з них за винагороду.

У Хотані, так само як і в старовинному селищі Боразані, я накупив стародавніх реліквій, маленьких гарних речей з теракоти, які зображували двогорбих верблюдів, мавп, які грали на гітарах, грифонів, лев'ячі голови, якими бували прикрашені глечики стилю індо-елліністичної школи, чудові глеки, прекрасно виконані з теракоти зображення Будди та інші речі. Таким чином я склав колекцію з 523 предметів, не рахуючи стародавніх манускриптів і монет.

14 січня я знову був готовий вирушити в путь. На цей раз я подорожував легше, ніж раніш.

Узявши тільки чотирьох чоловік, трьох верблюдів і двох ослів, я розраховував, що ця подорож буде одною з найкоротших. Отже, я взяв провізії лише на кілька тижнів і залишив важкий багаж, більшу частину грошей, китайський паспорт і намет у Катані.

Я вирішив спати під відкритим небом, хоча температура повітря була не досить низька. Через 4½ місяця ми повернулися назад до Хотана з нашої подорожі.

Крім чотирьох чоловік, Іслам-бея, Кірім-Джана і двох погоничів (Ахмета-Мерета і його сина), які брали участь

у нашій невдалій експедиції в пустиню минулого року, ми взяли з собою ще двох провідників, які обіцяли показати нам місцеположення старовинного міста. Ми поїхали по Джурум-Кашу, головному допливу Хотан-Дар'ї, в напрямі до селища Тавек-Кель, де знайшли мій револьвер: наші розшуки решти покинутих тут речей були марні.

19 січня ми покинули ріку і знову попростували нашим шляхом до пустині. Ми йшли знову по сипких смертоносних пісках, і різниця з минулим разом була лише в часі. Була зима.

Вода в наших чотирьох бурдюках перетворилась на лід. Під час стоянок ми відшукували воду, копаючи колодязі в 2-3 метри. Якби ми пішли на схід, то опинилися б недалеко від Керія-Дар'ї, яка тече на північ, паралельно Хотан-Дар'ї.

Бархани в цій частині пустині не такі високі, як у тій пустині, де ми блукали рік тому.

На четвертий день ми спинилися у влоговині, де використали мертвий сухий ліс, як чудове паливо для наших вогнищ.

Другого дня ми підійшли до руїн міста, названого провідниками Такла-Макан, або Дандан-Уйлик, що означає „Слоновий дім“.

Більша частина міста була похована в пісках, але то тут, то там з піску висувалися стіни будинків. На одній з таких стін ми виявили три художньо виконані з гипсу фігури. Вони змальовували Будду і буддійських божків, які стояли або сиділи на листках лотоса; вони були одягнені в широкі тоги й голови їх були оточені вінчиком.

Ці реліквії в числі багатьох інших ми обережно запакували в ящики.

Я записав у свій денник найдокладніші описи ознак місцеположення стародавнього міста й засипаних пісками каналів, тополь і засохлих фруктових садів.

Звичайно, я не був підготований до розкопувань, та я й не археолог; наукові дослідження я охоче віддаю спеціалістам, які, звичайно, після ряду років роботи, зуміють зробити найцінніші розкопи. Щождо мене, то я був уже задоволений тим, що в самому серці пустині відкрив нову ділянку для археології. Я почував себе задоволеним після стількох років марних розшуків слідів умерлої цивілізації.

Під час кількох наступних піщаних бур, я виміряв рух барханів і по них, а також по курсу пануючих вітрів, підрахував, що минуло близько 2000 років, на протязі яких піски простяглися від місця знаходження стародавнього міста до південної границі пустині.

Відкриття, зроблене пізніше, потвердило мій висновок про те, що вік старовинного міста сягав 2000 років.

Діставши добру плату, наши два провідники по старих слідах повернулися назад, і вранці ми продовжували путь через вічні піски сами. Повітря було наповнене густим пилом, і в суцільному тумані ми не могли визначити, в якому місці було сонце. Бархани стали вищі, і ми дряпалися по вершинах, заввишки 6 метрів. Незабаром бархани почали спускатися до м'якої піщаної рівнини й ставали дедалі нижчі.

В один із вечерів ми отаборилися в лісі на березі Керія-Дар'ї; ріка була вкрита товстим льодом. Верблюди напилися досхочу, після важкої подорожі по пустині. Навколо не було ні одної людини.

Наші вогнища палали всю ніч і тому зимовий холод не дуже турбував нас, а сон на відкритому повітрі дав мені величезне задоволення.

Ні один європеець не дослідив до кінця цієї ріки й ніхто не знав, де остання крапля води зникає після даремної боротьби з пісками. Я вирішив йти по ріці до її кінця. Це давало нам вірний напрям. Не було видно більше ні одного пастуха, і ми закололи останню вівцю. Тут було багато зайців, козуль, червоних оленів, що гарантувало нас від голоду. Ми сполохали цілу родину кабанів, які з шумом поскакали в гущавину комишів. Час-від-часу ми зустрічали також лисиць, які швидко зникали в лісових долинах.

В напрямі на північ ми іноді зустрічали пастухів.

День-по-дні ми йшли на північ. Ріка простягалася в пустині, виявляється, значно далі, ніж ми гадали, і за вимірами її по льоду я довідався, що вона мала близько 100 метрів завширшки. Далі вниз, де Керія-Дар'я ставала ширша, вона здавалася ще величнішою, несучи свої хвилі між лісовими берегами.

Кожний новий ранок приносив нові турботи. У мене зародився раптовий план пройти через пустиню до ріки Таріма, яка повинна бути на північній границі. Зустрінутий пастух сказав, що, перетявши піщані поля на північному заході, ми могли б сьогодні знайти руїни старого міста під назвою Кара-Дунг („Чорний горб“). 2 и 3 лютого ми присвятили цій справі. Ми знайшли тут будинки, поховані під піском.

Ми продовжували подорож через ліси й комишеві поля. Ріка тут намагалася розділитись на кілька рукавів і утворювала дельту.

5 лютого ми зустріли чотирьох пастухів, які пасли стадо з 800 овець і 6 корів, через два дні Магомет-бей сказав, що через добу ми досягнемо місця, де ріка ховається в пісках.

Дикі верблюди

8 лютого ми стали табором на березі ріки. Ліс був такий густий і комиші були такі непрохідні, що ми мусили час-від-часу повертатися назад або прорубувати сокирами собі шлях. Цікаво визначити, що сліди, зроблені табунами кабанів у комишах, утворювали справжні тунелі.

Я ніколи не забуду того хвилювання, з яким я дивився на тонкі залишки льоду, які звивались дугою коло основи барханів. За кілька днів ми вже йшли через справжні джунглі, і дно ріки було видно цілком. В її глибоких влоговинах ми копали колодязі і майже завжди успішно добували воду. З усіх боків навколо нас здіймалися жовті гребені барханів.

Близько 1 лютого ми почули від пастуха оповідання про дикого верблюда, який жив у пісках нижче дельти ріки. Мені захотілося подивитися на цю дивну тварину, про існування якої в цій частині пустині досі не підозрівав ні один європеець. Здається, тільки одному Пржевальському пощастило привезти з собою (у 1877 році) з подорожі шкуру дикого верблюда.

За оповіданнями пастухів, дикі верблюди блукають великими табунами по відкритому місцю, не визнаючи лісів і боячись прикриттів. Узимку не п'ють багато води, а більше влітку, коли повінь сягає далекої півночі. Вони часто стають здобиччю мисливців на оленів. Справедливість оповідання була потверджена кількома джерелами, між іншим тим фактом, що на кількох пастухах ми бачили чоботи, зшиті з шкури дикого верблюда.

Старий Магомет-бей, рушниця якого стріляла не далі як на 30—45 метрів, забив цього року трьох диких верблюдів. Він розповів мені, що дикі верблюди страшенно лякаються диму і що перше, ніж запах горящого лісу досягне до них, вони зникають у пустині. Я не мисливець і ніколи не прагнув стати ним. Іслам-бей був чудовим стрільком з берданки, а Ахмет-Мерет і його син Казім були мисливцями-професіоналами.

Я ніколи не бачив дикого верблюда і побачити його стало моєю мрією.

При все зростаючих труднощах ми рушили на північ 11 лютого. У тій час як ми все далі й далі віддалялись від гирла ріки, між дедалі вищими барханами стали зустрічатися самітні тополі, правда, частіше мертві, у вигляді дупел. І тепер, як і минулої подорожі, ми не мали більше 4 бурдюків води. Це була смілива подорож, бо стояла ще холодна погода.

9 лютого ми помітили перші ознаки диких верблюдів—пучки легкого червоно-коричневого волосся на куцах та-мариску.

Лише другого дня ми помітили багато свіжих слідів, які перетинали піски в різних напрямках. 11 лютого ми були свідками цікавого видовища. Казім-мисливець ішов попереду, несучи на собі свою примітивну рушницю. Раптом він спинився і, зробивши знак нам теж спинитися, зігнувся і поповз між кущами, як пантера. Я поспішив за ним. Залунав постріл, і ми побачили невеликий табун верблюдів.

Тварини кинулися врозтіч, оглядаючись у наш бік. Їх ватажок устиг лише зробити кілька кроків і впав. На місці події ми отаборилися. Убитий „король пустині“ був чудовим зразком верблюжої породи. Весь залишок дня ми присвятили здиранню шкури.

Ми почали копати колодязь, але не знайшли води. Тоді вирішили залишитися тут до другого дня. Відсутність води все ж не злякала нас, і ми другого дня продовжували копати колодязь і на великій глибині; нарешті, появилася вода, якою ми повільно поповнювали свої запаси. Верблюди й мули напилися досхочу.

Другого дня ми рушили в невідому пустиню. Шкуру забитого верблюда навантажили на одного з мулів. Гирло ріки все ще віднілося перед нами, хоча надвечір воно зникло під рухливими барханами, висота яких досягла 8 метрів.

Перед вирушенням у дорогу, нам пощастило побачити ще шістьох верблюдів, одного старого самця, двох молодих і трьох самиць. Я був вражений, як мало верблюди вживають запобіжних заходів для своєї безпеки, — коли вітер дув проти нас, ми змогли підійти до них майже на 80 метрів. Вони подивилися в наш бік і поволі піднялися на ноги. Потім табун зробив щось із 50 кроків, повторив це двічі, спинився і знову уважно подивився на нас. Очевидно, верблюди так зацікавилися нашим виглядом, що забули про небезпеку. Безперечно, мисливці могли дуже легко підстрелити їх.

Другого дня нам зустрічалися цілі табуни диких верблюдів і, кінець-кінцем, ми так звикли до цих тварин, що вони навіть не притягали нашої уваги. Щождо мене, то я ніколи не втомлювався стежити за їх пересуванням у бінокль з висоти горбів мого верблюда. Я спостерігав їх стрибки і біг по піску. Горби у них менші й міцніші, ніж у звичайних верблюдів, у яких вони придушені в'ючними сідлами й різним вантажем.

З кожним кроком ми все глибше й глибше проходили в невідому пустиню й далеко відійшли від останнього ру-

кава ріки Керія-Дар'ї. Ще 14 лютого ми бачили старе покинуте річище. Вчора ми успішно відкопували воду на глибині 2—3 метрів. На другий день бархани досягли висини 30 метрів і коло них була маса мертвого лісу.

Через день ми були приємно вражені, знайшовши в долині оазу з 70 справжніх тополь. У видолінку ми бачили сліди пантери й багато верблужих кісток. Похолоднішало, але в нас було багато палива для огнищ, бо ми завжди спинялися табором недалеко від куп мертвого лісу.

Прибувши до оази, я ліг на пісок і почав записувати всі вражіння в свій денник, при світлі розпаленого огнища, тим часом як мої супутники готували вечірню їжу, доглядали тварин, копали колодязь і збирали паливо. Радісно було усвідомлювати, що ми перебували в такому місці землі, де раніше ніколи не ступала нога людини і я був першим. Кожний наш крок був доказом перемоги людського знання...

17 лютого в бурдюках не зоставалося ні краплини води, але ми незабаром знайшли воду на глибині 2 метрів; вона текла так повільно й її було так мало, що вистачило тільки для людей і на поповнення одного з бурдюків.

Через день висота барханів сягала 40 метрів і вершини їх були видні на півночі. Мої супутники засмутилися, бо ми витратили всю воду з останнього бурдюка, а ввечері всі спроби докопатися до води були марні. Сліди лисиці, які вели на північ, вселили в нас надію, що Тарімський ліс не так далеко.

Ми вирушили в дорогу. Нам знову попадалися у величезній кількості верблужі сліди. Бархани ставали нижчі і в проміжках між ними ми знаходили листя з дерев, занесене сюди вітром. Ми спинилися в комишевому полі заради верблюдів. Спробувавши відкопати воду, ми натрапили на неї на глибині 2 метрів, але вона була така солоня, що навіть потомлені верблюди відмовилися пити її. Все ж, не зважаючи на це, ми рішили йти далі на північ. На кінець дня, проходячи через хащі, ми знайшли замерзлі озера, спинилися біля них і наш караван зміг напиться.

Другого дня ми перетяли льоди Таріма.

Портрет
Свена Гедіна

(кінець 90-х рр. минул. стор.)

Я відпустив Ахмет-Мерета і його сина Казіма, які повернулися до Хотана. В нагороду до обіцяних грошей я дав їм ще мулів; вони взяли з собою шкіру забитого верблюда. З часу нашого від'їзду до того моменту, як ми досягли маленького міста Шах-яра, минуло 41 день. Ми пройшли величезний шлях по пустині; нанесли на карту невідому досі нижню частину ріки, відкрили два старовинні міста й нікому не відоме місце перебування диких верблюдів.

Не бажаючи повернутися до Хотана — моєї головної квартири, дорогу до якої я вже знав, я рішив вирушити в кругову подорож через Лоб-Нор на схід і після цього вже повернутися до Хотана північним шляхом, яким одного разу пройшов Марко Поло. Цей шлях простягався на 2 100 кілометрів. Уся наша провізія була вже витрачена і ми харчувалися однаково з тубільцями.

Мій денник і записна книжка були вже використані, і я мусив купити для дальших записок китайського паперу у Шах-Ярі. У Шах-Ярі начальник Терім-бек попросив показати мій китайський паспорт. Коли я сказав, що його немає у мене, він заявив, що дорога на схід для мене закрыта. Але ми його перехитрували і заховалися в хащах Таріма, не залишивши за собою ніяких слідів.

Розділ XXV

По дорозі до Хотана

Через те, що в мене лишилося дуже мало місця для записок, я опишу лише коротко далекий шлях до Хотана. Майже 2 тижні ми йшли через ліс уздовж берега Таріма, при чому завжди нашими провідниками були пастухи. Вид диких гусей давав мені величезне задоволення. Вдень, коли вони летіли дуже високо, їх можна було спостерігати зграями в 30—50 штук. Надвечір вони спускалися нижче до землі. Вночі ми чули їхні крики, що лунали з невидимих повітряних шляхів. Очевидно, вони летіли своїм звичайним шляхом.

10 березня ми вже були в маленькому місті Курлі. У Курлі ми купили маленьке собача полум'яного кольору, яке замінило нам Ялдаша і стало нашим улюбленцем.

Наприкінці березня я покинув Курлу в супроводі Іслама і Керім-Джеля, двох тубільців, які дуже добре знали дорогу. Наш караван складався з трьох верблюдів і чотирьох коней, яких ми потім покинули на березі Конче-Дар'ї та допливу Нижнього Таріма, який іде на

південний схід. Метою нашої подорожі була дельта Таріма—Лоб-Нор.

Перший європеець, який описав пустиню Лоб і місто тієї ж назви, був Марко Поло. Цей відомий венеціанський купець не знав озера Лоб-Нор, але китайці знали про його існування і в їх записах можна було знайти вказівку про нього 1000 років тому.

Перший європеець, який насмілився з'явитися на його берегах, був відомий російський мандрівник Пржевальський. Він знайшов озеро значно далі від тих градусів, які вказувалися на китайських картах. Це дало право Ріхтгофенові, відомому дослідникові Китаю встановити теорію, що в наслідок зміни дельти Таріма у подальші роки озеро пересунулося на 1° на південь. Після Пржевальського на Лоб-Норі побувала кілька експедицій (Кері і Дальглейха, Бонвелетта і Генріха Орлеанського, Літл Дейля і Певцова).

Всі вони з певністю йшли шляхом, пройденим великим Пржевальським. Ні одна з цих експедицій, здавалося, не брала до уваги можливості знайти інший шлях далі на схід. Я вирішив зробити цю спробу. Це було першим кроком розв'язання проблеми про Лоб-Нор, навколо якої пізніше виникло стільки дискусій. Уже по дорозі до дельти я чув про східний шлях, який пояснювався, головним чином, існуванням Конче-Дар'ї.

Цей шлях, очевидно, був на тому ж самому градусі довготи, що й Лоб-Нор. Конче-Дар'я на весні об'єднувала всі озера. Я пройшов східним берегом цих озер. Виявилося, що вони майже всі позаростали комишем.

В 1893 році російський мандрівник Козлов відкрив один з річкових допливів, який уже давно висох,— був колись річищем Конче-Дар'ї,—і продовжувався на схід від початку ланцюга озер. Місцеві жителі називають його „піщаною рікою“ або „сухою рікою“.

На протязі всієї експедиції я мав можливість змалювати її повну путь. Так з труднощами ми йшли на південь. В далечині були озера, бархани, ліси, засохлі й свіжі квітучі поля комишів.

У маленькому місті Тиккалік знайшли верблюдів для переправи через Конче-Дар'ю. Вода була занадто холодна для них, і ми мусили зв'язати кілька місцевих вузьких човнів разом, покрити їх дошками і комишем, і на них переправити по черзі наших верблюдів. с

Чим далі ми йшли, тим тепліше стало. У певні дні температура підіймалася до 33° Фаренгейта. Ввечері й уночі ми страждали від москітів. Я вкривав обличчя й руки тютюною олією, а іноді ми запалювали вогнища, щоб хоч трохи відігнати цих набридливих комах.

З Кумчекке, рибного місця, Іслам повів караван уздовж головної дороги до раніш умовленого місця, де зустрічаються допливи дельти. Я ж найняв човна, зробленого з тополі, і поїхав з двома гребцями за течією через озеро й ріку на побачення з ним.

Це була чудова подорож! Я сидів посеред човна на кріслі з компасом, на колінах у мене лежала карта, і я, таким чином, намічав на ній шлях. Молодий Ялдаш, лежачи біля моїх ніг, теж знаходив такий спосіб подорожування більш приемним, аніж на спині у верблюда.

Один із моїх гребців, старий курбан, полював по цих місцях майже 50 років і пам'ятав той час, коли країна була ще зовсім суха і коли 20 років перед тим він забив дикого верблюда і продав його шкіру Пржевальському — першому європейцеві, який з'явився в цій країні.

В один з днів нашої подорожі ми пережили кара-буран, або „чорну бурю“, такої величезної сили, що він пригинав до землі могутні старі тополі. Нічого було й думати про продовження подорожі човном. Ми спокійно перечекали цей буран у комишевих хатках, власники яких прийняли нас надзвичайно гостинно й почагували щойно спійманою рибою, дикими качками і гусячими яйцями.

Через кілька днів ми прибули до Абдала — маленького селища, де ріка впадала в Лоб-Нор. Начальник містечка, 80-річний Кунчакан-бек („Голова сонячного сходу“), був приятелем Пржевальського. Він зустрів нас радісно й гостинно, розповів кілька цікавих випадків із свого власного життя, відносно ріки, озер, пустині й звірів і запросив мене в довгу подорож човном на схід через шлях, який складався з дивовижного поєднання комишевих болот і прісних озер.

Нижче Абдала Тарім розгалужується на кілька рукавів, і ми поїхали по одному з них, при чому далеко від низу видно було ростущі комиші — природну перешкоду (природний бар) для нашої подорожі. Але гребці скерували човен у відкритий коридор між комишем.

Цей коридор був такий вузький, що ми не могли навіть бачити води навколо нас і неба над нами. Такі лабіринти, що складалися з вузьких каналів між комишем, були майже скрізь пристосовані для плавання. Ми зустрічали тут маленькі гнізда птахів. Тут можна було ловити чудову рибу, яка є головною і основною їжею населення Лоб-Нора.

Висота комишів принаймні 8 метрів. І тут, і там виднілися погнуті штормом комиші, вони були збиті в таку густу купу, що ми могли ходити по них. Дикі гуси люблять класти свої яйця в такі місця. Двічі один з моїх провідників з спритністю кішки стрибав на таку купу

з поламаного комишу, коли ми повз них проходили, і повертався з руками, повними гусячих яєць.

Надвечір ми вибралися з вузьких проходів і досягли відкритої води, на якій плавала безліч диких гусей, качок, лебедів та інших водяних птахів. Ми спинилися на північному відкритому березі.

Другого дня ми поїхали в кінець озера. Верталися ми гвечері при місячному світлі. Ця нічна подорож нагадувала Венецію, з тією тільки різницею, що місце дії було в серці Азії. Від Абдала до Хотана прямим шляхом лишилося 300 кілометрів.

Я думав пройти цю віддаль якомога скоріше. Це можна було зробити тільки на конях. У маленькому місті Чархліку я з боєм у серці продав своїх трьох вірних верблюдів, які так допомогли нам у пустині.

Незабаром з нами трапилося те, про що ми навіть не думали. Китайський губернатор Лі-Дарін прислав до мене додому посланця з пропозицією показати йому паспорт. Я відповів, що залишив його в Хотані. Тоді Лі-Дарін повідомив, що дорога, яка веде на захід до Хотана, для мене буде закрыта, але що я можу повернутися тим шляхом, яким прийшов. Якщо я зроблю спробу пройти коротким шляхом через Чер-Чень або Керію всупереч його наказам, він дасть розпорядження заарештувати мене.

Отже, я був поставлений віч-на-віч з можливістю знову повторити подорож через ліси, пустині, в страшну літню спеку і шляхом, яким я уже проходив. Увечері мене відвідав Ші-Дарін — комендант міста. Це був сердечний і розумний чоловік; він знав про мої подорожі.

— Чи не ваш караван загинув від спраги минулого року в пустині Такла-Макан?

Я потвердив це.

Він дуже просив мене розповісти докладно про цю подорож і слухав цю історію з дитячою увагою.

Наприкінці я поскаржився йому на жорстокість Лі-Даріна. Ші-Дарін просив мене не турбуватись. Другого дня я віддав йому візит.

— Як з арештом? — запитав я.

Ші-Дарін засміявся і сказав:

— Лі-Дарін — хвора людина. Комендантом є я і без мене він не може наказати солдатам заарештувати вас. Ви вирушите коротким шляхом до Хотана, а я подбаю, щоб усе кінчилося гаразд.

Я подякував йому за люб'язність, купив чотирьох коней, попрощався з своїми вірними верблюдами і вирушив по Черчен-Дар'ї до Копи, де золотий пісок добувається з дна ріки, — через Керію і Хотан.

Мертві міста

Я б не здивувався, якби читачі запитали мене: „Яка ризика ризикувати життям своїм і інших людей і верблюдів у таких довгих подорожах по піщаних безводних пустинях?“ На це я б відповів, що хоч найкращі карти Внутрішньої Азії позначали звичайно знаком запитання піщані пустині в області Східного Туркестану, але ні один європеець їх ніколи не проходив. Дослідження цієї частини земної поверхні залишалося незакінченим завданням географічних досліджень.

У країнах, засипаних піском, можна було б відшукати сліди стародавньої цивілізації. Відкриття двох стародавніх міст говорить про те, що ці мої надії увінчались успіхом.

Я сподівався, що ці зруйновані міста з часом будуть об'єктом археологічних розкопів і досліджень. Мої сподівання здійснилися тільки через 12 років. Мій друг Аурель Штейн, відомий англійський археолог, угорець з походження, присвятив себе цьому важкому, але вдячному завданню.

В лютому 1908 року Аурель-Штейн сміливо вирушив тією ж самою дорогою вздовж Керія-Дар'ї і через пустиню, яку я вже описав. Він керувався моїми картами, але подорожував у протилежному напрямі, цебто з півночі на південь.

Життя Штейна, його людей і тварин каравану залежало від моєї карти. Тому на мені лежала величезна відповідальність, і я досі щасливий тим довір'ям, яке він виявив до моїх карт. Він мав одну перевагу передо мною—він уже знав з мого досвіду, що бархани можна перейти на верблюдах і ослах.

Моя перша подорож до Тибету

О, чудове літо в Хотані, о, дивовижний відпочинок після безкраїх подорожувань по пустинях і лісах! З ніжним почуттям згадую я місяць, проведений у старому місті. Я працював зранку до ночі. Я складав карти й замітки, писав листи, читав і готувався до подорожі в північний Тибет.

Я жив самотно в невеликому дерев'яному павільйоні, який складався з одної великої кімнати з відкритими з усіх боків вікнами і дерев'яними віконницями, які закривалися

на ніч. Ця будова була споруджена на цегляному фундаменті й стояла посеред великого садка, оточеного високим муром, в якому були тільки одні двері. Поруч стояла комірка сторожа, де жили Іслам-бей і інші супутники й де була кухня.

У садку стояло п'ятнадцатеро коней і їло зерно у стійлах. Ші-Дарін щодня посилав мені корм для коней і провізію для людей. Я просив його порекомендувати мені молодого китайця, якого я міг би взяти до Пекіна і який по дорозі вчив би мене китайської мови. Одного разу цей мій супутник з'явився. Звали його Фин-Ші. Ми одразу почали наші лекції, й я щодня робив записи дивною рідною мовою Фин-Ші.

Коли все було готово для від'їзду, я попрощався з Ші-Даріном.

Другого ранку наші тварини були навантажені, і ми вирушили до Кері і Нійі, де купили шість нових верблюдів, потім до Копа, маленького непомітного села, яке складалося з кількох кам'яних хатин біля підніжжя гір, де потім було знайдено золото.

30 липня я вступив у гори, які являють собою найвищі й найвеличніші фортеці на землі, високе Тибетське плато. Ми пройшли через долину в область Далай-Курган. Ця частина країни була населена ще таджиками, горянами Східного Туркестану. Але тут було тільки 18 їхніх родин з наметами й тисячами овець.

Покинувши Далай-Курган, ми попали в безлюдну країну й їхали на схід два місяці, не зустрівши жодної людської істоти.

Але, що було гірше, це те, що останнє добре пасовище лишилося позаду нас через день подорожі від Далай-Кургана. Потім трава стала гірша й гірша і, нарешті, зовсім зникла.

Ми виїхали з Далай-Кургана з 21 конем, 29 ослами і 6 верблюдами. З них тільки 3 коней, 3 верблюди й 1 осел уцілили, пройшовши через Північний Тибет. У нас було 12 овець, 2 козли і 3 собаки — мій вірний Ялдаш, або „Супутник“, Ялбарс, або „Тигр“ і Буру, або „Вовк“.

У мене було 8 супутників: Іслам-бей, Фин-Ші, Парпі-бай, Іслам-Ахун, Хамдан-бай, Ахмед-Ахун, Рослак, Курбан-Ахун.

Ми взяли з собою 17 таджиків з Далай-Кургана і аксакалів, які мали супроводити нас два тижні й допомагати у найважчих переходах.

З самого початку ми помітили, що таджики не заслуговують на довір'я. Одного разу вночі двоє з них утекло, потім ще двоє. Платню свою вони діставали авансом. Їх аксакали повинні були відповісти за ці вільності. Серед

лабіринту долин і гір, які ми мали перейти, щоб дійти до Тибетського плато, ці люди були нам дуже потрібні.

Караван рухався, поділений на п'ять частин. Першими йшли верблюди з провідниками, потім коні й осли й останніми — вівці й козли з пастухами.

Я завжди був позаду в супроводі Фин-Ші і таджика, знайомого з місцевістю, бо я зарисовував на карту дорогу, робив ескізи гір, які підносилися з усіх боків, а також збирав рослини. Іслам-бей намічав місця стоянок, які завжди вибиралися так, щоб поблизу були вода, трава й паливо. Коли я наближався до стоянки, намети були вже нап'яті, тварини паслися, вогонь розведений і Ялдаш, який звичайно покидав мене для розшуків стоянки, стояв уже біля входу в намет, махаючи хвостом і вітаючи мене гавканням, ніби був господарем дому.

Долини звертали на південний схід і звужувалися. Вони вели нас до першої високої ущелини, через яку ми пройшли за допомогою таджиків. Караван пройшов її без утрат. Висота її 5 кілометрів. Тут ми побачили першого дикого осла, який зник серед гір, переслідуваний собаками.

Булак-Баші був останнім місцем, назву якого знали таджики. На схід звідси ми мали йти по місцевості, яка не мала назв, де ще не ступала нога європейця.

Гори на південь звідси, вкриті снігом і льодовиками, були відомі в таджиків під назвою Арка-Таг, або „Далекі гори“.

Зима рано настає в цій місцевості. Одного разу вранці нас збудила снігова буря. Мій намет перекинув вітер і його треба було відтягати вірьовками й ящиками. Температура впала до 20°, хоч і був серпень. Уся країна побіліла й не завжди легко було відшукати сліди каравану.

У нашому загоні почалася гірська хвороба. Більшість страждала від головного болю й серцебиття, але ніхто не був у такому сумному стані, як Фин-Ші, стан якого погіршувався день-у-день. Він захворів на гарячку і ледве міг утриматися на сідлі. Брати його з собою далі — означало ризикнути його життям, отже, я мусив відіслати його до Східного Туркестану. Я дав йому коня, грошей, їжі й провідника — таджика. Він був дуже засмучений, що його надії потрапити до Пекіна не справилися.

Мій вірний Іслам-бей був теж хворий. Він кашляв кров'ю і просив залишити його з двома таджиками. Але після кількох днів відпочинку в долині, де ми знайшли придатне пасовище, йому стало краще. Чотири дні тварини не діставали зеленого корму. Ми їм давали маїс. Осли тягали маїс для коней і верблюдів. У нас був запас маїсу на місяць і провізії для людей на 2¹/₂ місяця. Щовечора

з заходом сонця верблюди поверталися з пасовища, перевалючись з боку на бік, до табору, де їм давали порції маісу.

Уперше увійшов я в Північний Тибет у супроводі групи інвалідів. Ми були на висоті 5 кілометрів, і температура вночі спадала до 13°. Західний вітер з снігом і градом лютував щодня. Не можна було щось розрізнити. Ми ховали голови під одяг. Нас оточувала нічна пільма і караванові довелося спинитись. Але ці бурі минають швидко. Звичайно слідом за ними випадав сніг, потім небо прояснювалося і сонце заходило за горами в усій своїй славі.

Тепер нам треба було пройти через Арка-Таг, і провідники провели нас через круту долину. Я йшов за кіньми, які в цей день були на чолі. Після довгих важких годин ми досягли ущелини на висоті 6 кілометрів. У момент підіймання зірвалася звичайна буря з градом. Ми не могли йти далі, бо не бачили дороги.

Тоді ми вирішили зробити на час привал. Були поставлені намети й тварини розв'язані. Не було ні води ні трави, ні палива, але градини, що збиралися в ямах, давали нам воду, а дерев'яний ящик ми покололи на паливо. Це була жаклива стоянка. Грім увесь час гуркотів і земля здригалася під його ударами. Ми навіть не чули реву ослів і верблюдів.

Увечорі небо вияснилося і сонце зайшло у всій своїй величі.

Другого ранку ми переконалися, що таджики завели нас убік і що ущелина, в якій ми зробили привал, веде нас через менший отрог, а не через Арка-Таг. Нам треба було спуститися, щоб відшукати справжню дорогу і ті частини каравану, які заблукалися.

Останнє завдання ми виконали, але через те, що кожен із нас був виснажений, ми, не відшукавши підходяжого пасовища, зробили привал.

Я умовився з таджиками, що троє з них повернуться додому, але решта поїде з нами, поки ми не зустрінемо людей. Тоді вони попросили половину платні авансом, щоб відіслати її своїм родинам через товаришів, які поверталися.

Цього вечора в таборі рано настала тиша. Таджики спробували спорудити маленьку круглу барикаду з маісових ящиків і ящиків з провізією, в центрі якої вони розпалили вогнище і сховалися від безперервного вітру.

Через кілька днів ми перейшли через головний хребет Арка-Таг, через ущелину в 6 кілометрів висоти, а з другого боку ми спустилися в широку долину, яка простягалася так далеко, наскільки сягало око. Цією долиною ми

йшли цілий місяць. З лівого боку підносився Арка-Таг з його могутніми вершинами, вічними сніговими полями й блакитними льодовиками, а з правого боку, або на південь від нашої дороги, гірське пасмо, крайній східний схил, який монголи називають Коко-Шілі („Зелений горб“).

У цій країні ми не знайшли ні одної людської істоти, навіть кочівників. Їх табуни не змогли б там жити, занадто високо. Навіть у нижній частині гір ми були на рівні, вичому за Монблан.

Уже на першому привалі почалася буря. Фантастичні, дики, пурпурно-чорні хмари зійшли з заходом сонця, наповнили долину і лавою потяглися на схід. Навколо нас стемніло, буря загрожувала знести весь табір, і ми повинні були тримати намети, щоб їх не позносило. Град хльоскав по всій окрузі, як батогом. Але через п'ять хвилин важкий шквал пронісся і хмари потяглися на схід, як величезний військовий флот. На зміну їм прийшов неpronиклий туман, який змінився ніччю.

Розділ XXVIII

Дикі осли, дикі яки

Ми були тепер на хребті величезного Тибетського плато, найбільшого і найвищого гірського пасма на землі. Період наших злигоднів почався, коли розріджене повітря і відсутність пасовища зломали силу опору каравану і коли майже щодня сліди наші відзначалися трупами в'ючних тварин, яких ми залишали за собою по дорозі.

Тепер ми були у краю диких тварин. У країні, де ми марно шукали трави, дикі осли й антилопи знаходили дорогу до мізерних пасовищ, а дикі яки підтримували своє існування мохом, який ріс на всьому шляху до льодовиків.

Ми їх бачили щодня одинцем і табунами.

Деякі з чотириногих членів експедиції, цебто собаки, були, принаймні, так само зацікавлені дикими тваринами, як і люди. Одного разу цікавий дикий осел дві години бігав на чолі каравану. Час-від-часу він спинявся, чмихав і знову починав бігати. Коли Ялбарс-„Тигр“ переслідував його, він обертався, щоб напасти на собаку. Ми всі сміялися, коли собака тікала з підібганим хвостом.

Другого разу мій улюблений сусіда по шатру, Ялдаш, помчав стрілою за диким ослом, який побіг і зник за найбільшими горбами, спокушаючи пса бігти за собою. Але хоробрий переслідувач не вертався. Ми зробили привал, минув вечір і більша частина ночі, і о 3-й годині ночі я прокинувся від дряпання Ялдаша коло намета. Він повер-

нувся і лізав мені лице. Очевидно, він загубив наш слід, плутав, шукаючи нас протягом 14 годин, і зовсім випадково відшукав наш табір.

Одного разу Іслам-бей послав кулю навздогін самотньому дикому ослові і влучив йому в ногу. Тварина пробігла трохи й потім упала. Вона була чудового темно-червонувато-коричнявого кольору, живіт і ноги білі, ніс сірий, копита широкі, як у коня, вуха довгі, ніздрі великі й широкі, хвіст, як у мула, груди добре розвинені. Ми зберігли його шкуру, а м'ясо було добрим додатком до наших м'ясних запасів.

Розкішних граціозних антилоп Іслам-бей не турбував, але кілька яків упало під його кулями. Один із них був сильний, вісім футів завдовжки. Другого, самця, було не так легко забити. Іслам урочисто з'явився до табору і сказав, що забив самця яка на деякій віддалі від табору. Потрібно було сім куль, щоб забити його. Через те, що він лежав при дорозі, якою ми мали проходити другого дня, було вирішено, що Іслам-бей покаже мені місце, щоб я міг змалювати тварину.

Отже, Іслам уранці повів нас. Уявіть собі мое здивування, — місце було порожнє, а „забитий“ як — утік. Спочатку я подумав, чи не було все це оповіданням мисливця. Та ні, сліди вказували, що як, оклигавши, піднявся й попрямував до струмка. Потім він пішов на край ставка. Побачивши нас, він підняв голову і являв собою чудове вивидище величезної сили й палаючого гніву.

Коли восьма куля з глухим звуком вп'ялася в його тіло, як, нахиливши роги, кинувся на нас. Ми пришпорили коней і швидко помчали. Але як переслідував і наздоганяв нас. Віддаль усе скорочувалася... Він був зовсім близько, коли раптом і круто спинився, підкинув пісок рогами, хвисьнув у повітрі хвостом і дико виричав свої червоні, налиті кров'ю очі.

Тоді ми теж спинилися, мисливець знову всадив у нього кулю, після чого він кілька раз покрутився, здіймаючи пісок і землю навколо себе. Ялдаш, який був з нами, викликав гнів яка, але вчасно врятувався. Одинадцята куля проникла в ділянку серця, і дикий як важко впав на землю.

Якові було щось із 20 років. Це був чудовий екземпляр. Густі чорні шерстяні покрови по боках, які утворюють м'які теплі подушки для нього, коли він лежить, мали близько $\frac{3}{4}$ метра завдовжки.

Звідси зрозуміло, що яка не так легко забити. Він не вмирає, поки куля не попаде під плече, він навіть не киває головою, коли куля попадає в його низький масивний лоб. Але, коли він поранений у більш вразливе місце, він

Грод м через Кізил-Су

стає небезпечним і кидається на мисливця. Як створений для високого розрідженого повітря і в нього не перехоплює духу. Тому в нього перевага перед конем і мисливцем, які звикли до більш згущеного повітря.

По дорозі ми відкрили багато озер, здебільшого соляних. Замість назвати їх європейськими назвами, я познав їх римськими цифрами.

Країна була як і раніше одноманітна, але кожного дня відкривалися з обох боків нові види снігових вершин, льодовиків. Ані сліду людської істоти.

21 вересня ми зробили привал на західному березі озера, яке перетинало наш шлях по діагоналі. Ми не уявляли собі його південно-східного краю і вважали, що знаходимося на березі затоки. Ми йшли озером на північній схід і загубили два дні на путь навколо нього.

Раптом зірвався шторм, який силою перевищував всі попередні. Небо враз потемніло. Синє озеро стало сіре, а його поверхня вкрилася білими, пінявими, ревущими хвилями; гори зникли за непроникиними хмарами. Град хльоскав по скелях, а хвилі перешкоджали нашому просуванню і ми були змушені поспішно отаборитися при вході в долину.

У нас було п'ять верблюдів, дев'ять коней і три осли.

Тварини дістали зерно востаннє. Борошна лишалося ще на місяць. Тому коні діставали щодня по невеличкому куску хліба.

27 вересня ми покинули широку алею з багатьма озерами і попростували на північний схід через ущелину. На другому боці ми злякали табун яків, числом близько сотні. Іслам вистрелив у них. Перелякані тварини поділилися на дві групи, з яких одна, щось із 47 штук, кинулася просто на мене і мого супутника таджика.

Величезний бик біг попереду. На віддалі 100 кроків вони нас помітили й кинулися вбік. Іслам вистрелив удруге. Бик напав і майже підняв на роги коня й вершника, але в останній момент Іслам, повернувшись у сідлі, вистрелив йому в груди. Ми зробили привал коло забитої тварини і годувалися кілька днів її м'ясом.

Ми не могли бути тепер далеко від людей. На вершині найближчої ущелини стояв кам'яний пам'ятник поставлений, безумовно, монгольськими мисливцями за якими.

Ми все ще бачили табун диких ослів, кількістю близько двох сотень. Ще одна пара коней здохла. Скільки ще може продержатися караван? Запаси провізії майже кінчилися, а намети, ліжка, ящики й зразки важили стільки, скільки й раніше, а може й більше.

В останній день вересня ми дісталися до входу в долину і побачили дивовижний „обо“, релігійний пам'ятник, присвячений гірським богам. Він складався з 49 плит темнозеленого сланцю, вкритих тибетськими написами. Я ніколи раніше не бачив „обо“.

Наступного дня, спускаючись униз по долині між графітними горами, ми натрапили на друге „обо“ і на сліди огнищ і шатер. На отрозі пасся табун яків. Іслам вистрелив у тварин, але вони навіть не поворушилися. Замість цього з'явилася якась стара жінка, яка кричала на весь голос. Ми довідалися від неї, що ці яки ручні. В цьому ми переконалися, підійшовши ближче, бо свійські яки менші за диких.

По долині стікав струмок і на його березі ми нап'яли наші намети зовсім близько від шатра, яке належало старій „жінці гір“. Було дуже цікаво після 55 днів зустріти людську істоту, але ніхто з нас не говорив по-монгольському, мовою цієї людської істоти. Парпі-бай знав тільки одне слово боне (є), а я знав п'ять слів — ула (гора), нор (озеро), гол і мурей (ріка) і гобі (пустиня).

Але з допомогою цього словника важко було дати зрозуміти старій жінці, що нашим першим і головним бажанням було купити жирного, соковитого барана. Я спробував бекати і показав їй дві китайські срібні монети, що й

рішило долю одного з її баранів. Незабаром його м'ясо смажилось на сковороді.

На старій жінці була бараняча шкура, пояс і чоботи. Голова була пов'язана хусткою, волосся заплетене в два ряди. Її восьмирічний син зодягнений просто, але мав три косички. Їх шатро з чорної повсті підтримувалося двома жердинами. В середині був мальовничий безлад — сковороди, дерев'яний посуд, мисливське знаряддя, хутра, шкури й великі шматки м'яса, вирізані з забитих диких яків. Два маленькі зображення Будди стояли на дерев'яному ящику. Це був хатній вівтар, або родинне „будхане“.

Голова родини повернувся додому ввечері; звали його Дордже. Це був професіонал-мисливець за яками. Його не мало здивувала голова сусідів у пустині, які прийшли невідомо звідки. Він стояв, як паралізований, дивлячись на нас і не бувши певен того, що це дійсність, а не галюцинація.

Стара жінка й її хлопчик напевно сказали йому, що ми не бандити, а досить пристойні люди, які чесно розплатилися за все і подарували їм тютюну й чаю. Тоді Дордже полагіднішав, і коли ми пізніше покликали його до намету, він став зовсім люб'язним. Він став нашим другом і потім був нашим провідником кілька днів, провів нас до свого племені „теджиноор монголи“ з Цейдама.

Першого ж дня він продав нам трьох маленьких коней і двох овець.

Спочатку нам було дуже важко розуміти один одного. Коли ми не розбирали, що Дордже говорить, то він кричав нам, як глухим. Я почав учитись у нього монгольської мови. Спочатку я записав числа, потім показав очі, лоб, ніс, рот, вуха, руки й ноги, шатро, сідло, коня і т. д., щоб знати назву цих об'єктів.

Важче було вчити дієслова. Насамперед, ми вивчили найпростіші дієслова, як: їсти, пити, лежати, ходити, сидіти, їхати, курити тощо. Але коли я, захотівши довідатись, як по-монгольському „бити“, ляснув Дордже по спині, він пішов дуже наляканий, думаючи, що я на нього сердитий. Усі подальші дні, я продовжував брати лекції.

Після кількох днів відпочинку, коли ми проїздили по долині Нанджі-Мурен, Дордже весь час був коло мене, і я запитував у нього назви долин і гір. Я хотів навчитися монгольської мови. Щоправда, до цього мене примушувала необхідність. Іноді це перевага — не мати перекладача. Через кілька тижнів я вже досить вільно говорив на наріччі кочівників.

6 жовтня я виїхав перше, ніж караван був готовий. Дордже і Ялдаш — собака були моїми єдиними супутни-

ками. Ми проїздили кілометр за кілометром і, нарешті, на півночі показалися низини Цайдема. Минув цілий день.

Дордже спинився і, показуючи напрям, в якому ми пройшли, сказав, що наш караван ніколи не знайде дороги до моєї стоянки без провідника і тому йому треба повернутися і провести їх. Але він спочатку показав рукою, в якому напрямі я повинен їхати, і коли я показав, що зрозумів, він засміявся, закивав головою і стрибав у своєму сидлі вгору й униз від задоволення. Дордже зник у темряві, а я поїхав далі.

Ніч була зовсім темна. Мій новий кінь, очевидно, знав свою дорогу, яка здавалася безкрая. Нарешті, у далечині показалися вогні, які поступово збільшувалися. З півночі донсилось гавкання псів, і через деякий час згря розлючених псів напала на нас. Вони б напевно розшматували Ялдаша, якби я не витяг бідну істоту на сидло. Проїхавши майже 15 кілометрів, ми — кінь, Ялдаш і я — попали в село Яйкі-Тзохан-Гол.

Прив'язавши коня, я увійшов до шатра, де з півдюжини монголів сиділо навколо вогню, п'ючи чай і мішаючи тсамбу (підсмажене пшеничне борошно) у дерев'яному посуді.

Я привітав їх: „Амур-сан-бане“ (як ваше здоров'я). Вона дивилися на мене, онімівши від здивовання. Я випив ковток кобилячого молока і запалив свою люльку з непорушним спокоєм. Монголи були надзвичайно вражені. Вони не знали, що зі мною робити. Я намагався справити на них вражіння, користуючись деякими словами, що їх навчив мене Дордже, але вони тільки дивилися, і я не міг вирвати з них ні звуку.

Так ми сиділи, дивлячись один на одного і на вогонь цілі дві години, поки тупотіння коней і голоси не дали знати, що, нарешті, прибув караван.

Двоє коней і один осел, ветерани з Східного Туркестану, здохли. З перших 56 тварин уціліло тільки три верблюди, троє коней і один осел.

Коли Дордже пояснив усе монголам, ми швидко заприятелювали, ми лишалися в них п'ять днів, організуючи новий караван.

Монголи, які жили поблизу, довідавшись, що ми хочемо купити коней, з'явилися і запропонували своїх на продаж. Ми купили в них 20 коней. Сонум — голова округи — прийшов до мене в червоній мантиї й приніс молока, кислого молока й кумису в дерев'яному посуді. Я віддав йому візит у його шатрі, перед входом в яке була застромлена піка. Всередині шатра стояв гарний домашній вівтар.

Хліборобством у цій окрузі зовсім не займалися, але

пасли стада (овець, верблюдів, коней і рогатої худоби), і деякі з монголів були досить заможні. Вони носили на шиї футляри з латуні, міді або срібла. В них був образ Будди з глини або дерева і куски паперу з молитвами. Футляри називалися „гау“. Я купив цілу колекцію їх. Вони були дуже гарно оздоблені. Срібні гау оздоблені бірюзою і коралами. Монголи не наслідувалися відкрити один одному, що вони продавали священні реліквії невірному, і тому прокрадалися в мій намет уночі, де під покривом темряви вручали мені образ Будди.

Розділ XXIX

У країні тангутів

Коли ми покинули нових друзів і вирушили на схід через степи, пустині й хвилясті поля, в мене був зовсім новий і добре екіпирований караван з добрих коней. Ліворуч простягалася без края рівнина Цайдаме-Дема, а праворуч віднілися Тибетські гори. Ми ночували в монгольських селищах і їли ту саму їжу, що їх жителі. За кілька днів Дордже зник, він був замінений Лопсангом, гарним великим монголом. Нам залишалося йти до Сяньїня близько місяця.

Наближалася зима. Ми досягли вже нижньої частини країни, потім попрямували на північ. Ми досягли солоного озера Тосо-Нора, яке мінлося чудовим темноблакитним світлом. Ця місцевість була майже безлюдна. На одному з берегів Холунгола ми бачили вночі огні.

В цій країні було дивовижне й таємниче повітря. То тут, то там мальовничо підносилися „обо“ з пурхаючими над ними, як духи, птахами. А там, де є джерело прісної води коло берегів Тосо-Нора, можна було бачити, як на блакитній поверхні води плавали білі лебеді. Температура впала до — 10°.

У повітрі було тихо, і місяць сріблив пустинну місцевість. Коли ми проходили повз південний берег Курлик-Нора, що маю прісну воду, Лопсанг, сидячи в сідлі, весь час мурмотів священну формулу „ом мані падме хум“. Коли я запитав про причину його суму, він відповів, що довідався від монголів, яких ми зустрічали, що тангутські розбійники кілька днів тому були в Курлику і відібрали коней у жителів. Він радив нам тримати всю зброю наготові.

Наші три рушниці і п'ять револьверів були розподілені між усім караваном. На ніч, з метою перестороги, ми припинали коней і ставили коло наметів вартових,

крім того, три собаки були наготові, щоб зняти тривогу якби з'явилися розбійники.

В останні дні жовтня ми отаборилися на березі Кара-Нора де то тут, то там було видно сліди ведмедів і де ми вжили більше, ніж звичайно, запобіжних заходів. Хоча ведмеді звичайно живляться дикими ягодами, але пізньої осені вони часто нападають на коней, коли ті трапляються їм по дорозі.

Другого дня ми вирушили на схід через широку долину, оточену низькими горами. Ведмежі сліди зустрічались в усіх напрямках і були видні особливо на стежці посеред долини.

Іслам-бей і Лобсанг поїхали на розвідку. Через годину вони прискакали назад з таким виглядом, ніби зустрілися з самим дияволом. Доскакавши до нас, вони крикнули, ледве зводячи дух — тангутські розбійники!

Одразу ж за ними, оточена хмарою пилу, показалася банда з 12 вершників тангутів, озброєних рушницями. Вони неслися просто на нас. Ми відразу ж спинилися і ментально вишукувалися в бойовім порядку.

На щастя, ми були на підвищенні в 2 метри, на вершині якого Іслам, Лопсанг та інші спинилися, приготувавшись дорого продати своє життя. Решта каравану сховалася за нами. Увесь караван думав, що настав кінець. У декого від страху тремтіли коліна. Ми негайно розділилися, щоб легше зустріти перший натиск. Кінець був сумнівний, особливо для нас, бо ми мали тільки три рушниці, проти дванадцяти. Для того, щоб підбадьорити своїх людей, я з видимим спокоєм, не поспішаючи, закурив люльку.

Побачивши, що мають діло з цілим караваном, розбійники спинилися на віддалі 150 кроків і почали радитися. Вони збилися в купу, вигукуючи слова, жестикулюючи й трясучи рушницями.

Через деякий час вони повернули назад, а ми сіли на коней і поїхали далі. Тангути трималися з правого боку від нас на віддалі двох рушничних пострілів. Вони поділилися потім на два загони, при чому один з них попрямував у долину, а другий спустився до підніжжя гори з правого боку від долини. Вони трималися в купі, і, здається, мали намір попередити наше прибуття до вузького проходу, яким закінчувалася головна долина. Ми вчасно помітили небезпеку і помчали щосили до цього місця.

Лопсанг, здавалося, був близький до смерті.

— Вони обов'язково застрелять нас з верху гори, — сказав він, — нам треба вибрати інший шлях.

Я наказав своїм людям їхати в потрібному напрямі.

Тангути показалися знову на схилах поблизу вузького проходу. Наше становище було надзвичайно важке й небезпечне. Тангути могли, ховаючись за скелями вище нас, перестріляти нас по одинці, не показуючись навіть нам на очі.

Попихкуючи мужньо своєї люлькою, я поїхав до вузького скелястого проходу. „Будь що буде, — думав я. — Я напевно буду забитий кулею в той час, як мої браві супутники втечуть, рятуючи своє дорогоцінне життя“. Але нічого страшного не трапилося. Ми пройшли цілі й неущоджені через прохід і побачили на другому боці долину, яка стелилася перед нами.

Тангути зникли, не залишивши навіть сліду, і ми продовжували свою подорож, поки не досягли замерзлого прісноводного озерця, оточеного травою. Тут я наказав спинитися й отаборитись на ніч. Коні могли вільно пастися в пустині на траві, і, як стемніло, ми їх прив'язали недалеко від наметів.

Іслам і Терім стали на нічну варту. Не треба було вживати ніяких спеціальних заходів, бо кожен розумів небезпеку і чекав, що тангути повернуться в більшій кількості. Скоро після того, як настала темрява, ми почули дикий крик, що нагадував сумне і протяжне виття голодних гієн, шакалів і вовків уночі. Він ішов звідусіль нашого табору і, видимо, замикався кільцем.

Лопсанг запевнив, що цей крик був воєнним кличем тангутів, які хотіли налякати нас і довідатися, наскільки ми уважні і чи ми насторожі. Бандити повзлі по траві на четвереньках і, могли підповзти до нас зовсім близько, а ми не могли їх бачити в темноті.

Кожної хвилини ми чекали, що почуємо перший постріл. Ми могли відповісти тільки навмання. Ми теж ужили всіх заходів до того, щоб здійснити якнайбільший шум. Дві хвилини Терім-бей кричав „кабардар“, що означало, що ми не спимо і вартові на місцях. Минала година за годиною і не було чути ні одного пострілу. Очевидно, тангути відчували ще непевність і відкладали атаку. Я почав засинати, слухаючи безперервне „кабардар“ Терім-бей. Під ці звуки я заснув.

Решта ночі минула без дальших пригод. Коли зійшло сонце, тангути сіли на коней і зникли. Навантаживши коней, ми вирушили на схід. Як тільки ми від'їхали з місця стоянки, тангути з'явилися знову і спішилися. Ми бачили, як вони повзали і чогось шукали на тому місці, де стояли наші намети.

Кінець-кінцем, вони перестали переслідувати нас. Тепер, коли ми себе почували в безпеці, я дозволив своїм

Дорогою в Кашгар

супутникам після такої важкої ночі спати увесь день. Ніколи, ні раніше, ні після, я не чув такого неймовірного людського храпіння, як те, що лунало цього дня в нашому таборі.

Після цього ми часто проїздили повз селища тангутів і купували в них овець і молоко.

Тангути походять з тибетської групи, але вони значно дикіші й жорстокіші, ніж тибетці. Вони грабують каравани і крадуть коней там, де це тільки можливо. Одного разу я разом з Лопсангом увійшов у хатину неозброєний. Там були дві жінки, які годували своїх дітей.

Я записав назви різних речей хатнього вжитку, які мені назвали жінки. Вони сміялися, не маючи сумніву в тому, що я божевільний. Лопсанг запевняв, що ми мали б багато неприємностей, якби їх чоловіки повернулися в цей момент додому. Проте, ми відвідали близько 25 наметів. Хоч ми відвідували їх тільки, щоб чогось купити, ні один з тангутів не згоджувався супроводити нас. Селища ставали дедалі більш залюднені мірою того, як ми наближалися до монастиря Дулан-Кіт, де Хутухту-Джіген (або живущий Будда) мав резиденцію.

Вночі коло нашого табору в маленькому селищі Цага-Нор („Біле озеро“) ми знову почули дивний войовничий шум навколо, і боялися, що тангути готуються до нападу на нас. Але я так утомився, що заснув, як забитий. Вранці мені сказали, що це було виття зграї вовків, які, очевидно, хотіли пожитися нашими собаками.

Другого дня ми зустріли караван з 50 тангутів. Вони їхали до Тенкара — маленького міста, щоб купити борошна та інших припасів на зиму. Вони отаборилися біля нас і блукали навколо наших наметів усю ніч, очевидно, сподіваючись чимось підживитися. Потім пішла безлюдна місцевість, де ми не зустрічали ні людей, ні тварин. Ночами ми чули жакливе виття вовків. Наші собаки, відповідаючи їм, завивали не менш дико.

Після того, як ми напівзамерзлі прийшли до Якової ріки, перед нами відкрився дивовижний краєвид на схід. Ми побачили величезне Куку-Нор („Блакитне озеро“), колір якого нагадував ігру тіней зеленого малахіту. На його берегах тангути розташовуються на зимівлю. Влітку ж вони пересуваються на нові пасовища із своїми табунами ще вище.

Перед нами вздовж північного берега відкривалася чудова гірська панорама. Ми бачили дрібні горяні острови на озері, населені бідними відлюдниками. Вони жили на добровільні пожертви від прочан і місцевих жителів, які приносили їм ці пожертви узимку, коли ставало холодніше і коли можна було пробратися по льоду на острови. Загалом, це була ризикована справа, бо сильні бурі піднімалися раптово і ламали лід часто в такий момент, коли мандрівники були посеред дороги. Але пожертви були угодні богам, і тому жителі й пілігрими охоче ризикували своїм життям.

Великі табуни антилоп паслися на берегах цього озера. Одного разу ми були вражені, побачивши шість вовків, які лежали, чекаючи здобичі. Ми часто зустрічали також шатра й отари овець, а було так, що нам трапився караван з 60 яків, з вантажем кукурудзи, яку купці везли продавати до Куку-Нор тангутам.

Ми бачили цілі селища, переповнені людьми й тваринами, ми зустріли подорожуючий поїзд Дзун-Сасакських монголів, який побував у Тенкарі й віз закуплене на зиму опорядження. Він складався з 1000 коней, 300 верблюдів, 300 вершників, озброєних 150 рушницями, не рахуючи дітей і жінок. Безупинний шум від кінських копит потрясав селище, коли вони проходили по ньому.

Зустрівши нас, тангути запитали Лопсанга, що в наших ящиках, а він, не моргнувши оком, відповів, що у

великому ящику є пара солдатів, а у маленькому — один. Маленьку залізну пічку і залізні труби, якими я ogrівав намет, Лопсанг видав тангутам за гармату. Тангути здивувалися, що гармата нагрівається. Тоді Лопсанг пояснив, що це робиться звичайно, коли гармата готова до дії. Він сказав їм, що ядро викидається на ворогів через трубку і що ніяка земна сила не може протистояти тоді градові куль.

Після Каракательського перевалу ми увійшли в місцевість, яка сполучається з морем річкою Хуан-Хе („Жовта ріка“). Я палко жадав досягти столиці Китаю, яка здавалася мені недосяжною мрією. Йдучи далі на схід, ми вступили в більш оживлену смугу, ми зустріли каравани верблюдів, вершників, пішоходів, гурти овець і рогатої худоби. Ми пройшли через селища, оточені тополями, березами, вербами й листяницею, проходили мости, храми, священні пам'ятники і, нарешті, увійшли в браму міста Тенкара.

Я чув, що в Тенкарі була місія, і під'їхав до китайського будиночка, де жили місіонери. Голова місії — містер Реджінгорт, голландець, поїхав до Пекіна, але його дружина прийняла мене надзвичайно гостинно і дала притулок у себе.

23 листопада я пізно знявся з місця, і вночі ми спинилися в темряві перед брамою міста Сі-Нін. Вартовий ходив по муру і бив у барабан. Після довгих невдалих спроб відкрити браму батогами, ми намагалися звернути увагу вартового й обіцяли йому добрі чайові, якщо він відкриє їх нам. Після довгих переговорів, він послав гінця до губернатора по розпорядження.

Ми чекали майже 1½ години перше, ніж прийшла відповідь. Нам було обіцяно, що браму відкриють на світанку. Нічого іншого не лишалося, як провести ніч під міським муром.

Другого дня ми увійшли до міста Сі-Нін. Тут я відпустив усіх своїх супутників, крім Іслам-бея, заплативши їм подвійну плату і подарувавши двох коней. Після того як я розрахувався, в мене залишилося всього 170 таелів і тримісячна віддаль до Пекіна.

Розділ XXX

До Пекіна

Дальші місяці моєї подорожі були поступовим поверненням до цивілізації й тому я лише коротко опишу свої пригоди за цей час. Як я вже сказав, зі мною залишився

один Іслам-бей. Він завідував у мене багажем. Ми їхали на возах і мулами до Пін-Фан-Чена і на величезних турецьких возах і кіньми до Лань-Чжоу-Фу.

При переправі через Шімінг-Хоу колеса нашого першого воза були обрізані, як ножем. крижинами. Але, кінець-кінцем, ми все ж щасливо витягли віз на берег. Другий віз безнадійно застряг у дрібнім льоду. Ввесь багаж з воза ми перенесли на берег, і китайці, про яких я не можу й тепер згадати без тремтіння, роздяглися і увійшли в глибоку ріку, щоб очистити кригу, яка скупчилася перед передком воза. Усе це відібрало у нас близько 4 годин.

Після кількох пригод ми проїхали через міську браму Лань-Чжоу-Фу і попрямували до будинка англійського місіонера Бельгера, де мене зустріли дуже гостинно. Температура каплиці, в якій я провів 12 ночей, була не зовсім підходяща для сну, бо каплицю опалювали тільки у неділі, а в інші дні ртуть спадала досить низько. Тому я купив собі „шоло“—бронзову переносну пічку, зроблену на зразок самовара, яка кількома кусками деревного вугілля, покладеного всередину, чудово опалювалася цілий день і вночі.

Мені довелося надовго спинитися в Лань-Чжоу-Фу, бо було важко знайти потрібних тварин, щоб їхати до Нін-Ся.

Під час стоянки я часто оглядав місто і його околиці,

Після довгих шукань ми, нарешті, знайшли китайців, які за 50 таєлів згодилися доставити мене, Іслама й багаж на 9 верблюдах до Нін-Ся. Наш шлях лежав через піщану пустиню Алашань Улан Але-Су („Червоні піски“) і столицею Ванг-Е-Фу. Ми спинялися в Алашані і Нін-Ся.

Азія здавалася справді безкрая, і треба було їхати місяці й роки, щоб її перетяти. У наше друге завдання входив перехід через Ордос—степ і пустиню, які на заході, півночі й сході обмежувалися поворотами Жовтої ріки, а на півдні—Великим муром. Верблюди йшли повільно й нам потрібно було 18 днів, щоб зробити 150 кілометрів до Па-Ото.

У тому місці, де ми перетинали Хуан-Хе по товстому льоду, ріка мала 250 метрів завширшки. А через тиждень ми вже їхали по безлюдних горбах пустині, зрідка зустрічаючи житла монголів. Ми спинилися біля старовинних відомих колодязів, які славилися своєю глибиною. Холод давався взнаки.

Що найгірше, так це постійний льодяний і пильний північно-західний вітер, який, пролітаючи по землі, заморожував нас, коли ми сиділи між горбами верблюдів. Я завжди тримав свою маленьку „шоло“ із гарячим вугіллям між колінами, бо інакше ризикував відморозити собі руки.

31 січня нас зустрів справжній ураган, і було неможливо продовжувати далі подорож. Уся пустиня являла собою густу хмару пилу. Ми сиділи зібгавшись у своїх наметях, силкуючись утримати тепло під надітим хутром.

У Калгані я найняв „то-джо“ (паланкін), який несли два мули, і пройшов униз через долину Нанку до Пекіна за 4 дні, — шлях, який тепер відбувається в поїзді за 7 годин.

2 березня ми були вже недалеко від північно-західної частини Пекіна.

Час минав повільно, а мули бігли ще повільніше, не звертаючи ніякої уваги на підганяння погоничів. Ми проходили через долину й сади і в промінні заходячого сонця в мене раптом промайнуло перед очима щось сіре — це був мур Пекіна. Я відчував величезну радість, але, на жаль, був сам з двома китайцями, розмова з якими була надзвичайно обмежена, бо я погано знав китайську мову.

Нарешті, мій паланкін, похитуючись, як човен, увійшов під одну з арок південної брами Пекіна.

Після короткого перебування в Пекіні, я знову повернувся до Калгана, де мене чекав вірний Іслам з багажем. Я рішив вирушити на батьківщину через Монголію і Сибір.

Сибірська залізниця була в той час доведена тільки до Канська і на схід до Енісея... Решту шляху я зробив у возі...

Незабаром Петербург і Фінляндія залишилися позад мене.

10 травня 1897 р. я в'їздив до Стокгольма.

Розділ XXXI

Назад у пустиню

В один з літніх днів, 24 червня 1899 року, коли бузок був у повному розквіті, я вирушив четвертий раз у своєму житті в серце Азії. Велику допомогу мені подав Нобель. Інструменти, 4 камери з 2500 пластинками, повне опорядження, подарунки для тубільців, одяг і книжки — все це важило 1130 кіло і було запаковане в 24 ящиках. Я взяв із собою також складаний човен Джемса із щоглою, парусом, веслами й рятувальними кругами і, треба сказати, що човнові довелося відіграти значну роль у цій експедиції.

Я зробив кілька тисяч кілометрів по залізниці до Анді-

жана в російському Туркестані. У Красноводську, на березі Каспійського моря, для мене був приготований великий віз, який служив мені домом під час подорожі по Азіатській Росії.

Іслам-бей доживав мене в Андіжані. Ми були раді зустрітися знову і спробувати щастя разом. Я наказав йому поспішати до Оша з багажем і розпорядитися щодо каравану, який мав доставити нас до Кашгара.

Я вирушив у подорож 31 липня, маючи з собою 7 чоловік, 26 коней і двох маленьких собак, яких звали Ялдаш і Довлет. Ми пройшли близько 500 кілометрів, перерізаючи гори, до Кашгара, при чому я пройшов перевал Тонгбурун, який є водорозділом між Аральським морем і Лоб-Нором. Передо мною лежала вся Азія.

Тепер я намагався побувати в тих місцях, де ніколи раніше не бував. Більшість моїх 1449 карт фактично являють собою замітки про невідомі досі країни. Я знову, сидючи у наметі, з насолодою слухав шелест вітру по верхівках дерев і дзеленькання дзвіночків на шиях верблюдів. Як і раніш, а бачив киргизів, які пасли свої табуни на пасовищах і завжди допомагали нам при переході через брід, ведучи коней через небезпечні хвилі Кизил-Су („Червона ріка“).

За 11900 карбованців я купив 161 китайський срібний „ямбас“, які важили 300 кіло. Ми їх запакували в кілька ящиків, щоб зменшити можливість крадіжки й одноразової втрати. В цей час „ямбас“ коштував щось із 71 крб. Пізніше, коли я потребував грошей, „ямбас“ уже піднявся в ціні до 90 крб. Крім того, я купив 15 чудових, богатырського вигляду верблюдів, з яких тільки два вижили всю нашу подорож.

На чолі каравану ми поставили Діас-Кедже і Турду-бая. Останній, білобородий старий чоловік, який чудово знав свою справу, залишався зі мною до кінця подорожі. Файзулла був теж умілим погоничем верблюдів. Я захопив із собою також молодого Кадара, бо він умів писати, на той випадок, якби нам довелося писати листи місцевою мовою. Зі мною поїхали з Кашгара два козаки, Сиркін і Чернов, з Семиреченська. Інші два козаки приєдналися до мене під час стоянки в Лоб-Норі.

5 вересня, о 2 годині по півдні, я вирушив у подорож. Сонце страшенно пекло. Дзеленькаючи бронзовими дзвіночками, досить екіпірований караван пішов між селищами, садками й полями в путь із Кашгара.

Жовті хмари пилу здіймалися спід ніг коней і верблюдів. Над горами з'явилися темні хмари, які йшли з північного заходу. Порив вітру віщував близьку бурю, пронісши

хмари пилу. Несподівано частий дощ полився на землю. Ударив грім, і ми були буквально оглушені ним.

Менше як через хвилину ми промокли до кісток. Верблюди хиталися, як п'яні. Іноді вони, посковзнувшись, падали, розкидаючи в усі боки грязь, сповнюючи повітря жалібними криками при кожному новому падінні. Ми мусили спинитися, щоб звільнити верблюдів, які попадали, від їхньої ноші, допомогти їм стати на ноги і знову навантажити.

Темна ніч спустилася на землю, і ми отаборились коло садка.

Після шестиденної подорожі через степ ми досягли Лайлика, що лежить на Яркенд-Дар'ї, прямо проти Меркета. Недалеко від цього селища на правому березі ріки ми знайшли потрібну нам баржу. Ми купили її за півямбаса.

Довідавшись від місцевих жителів, що ріка поділяється на кілька вузьких рукавів коло Маркель-Бакші, ми збудували, на всякий випадок, другого човна, менших розмірів. Він був наполовину менший від баржі. Це дозволяло нам сподіватися, що ми зможемо продовжувати нашу подорож до Лоб-Нора, не зважаючи ні на які обставини.

На носі човна ми зробили додаткову палубу, на ній нап'яли мій намет. Посередині баржі збудували чотирикутню кабінку, вкриту чорною матерією. Її я призначив для виявлення фотопластинок. Ми поставили там стіл і два чани з чистою водою для виявлення пластинок.

Позаду цієї кабіни ми поставили наш важкий багаж, харчові запаси, а ззаду палуби у нас було вогнище, навколо якого звичайно обідали мої товариші на відкритому повітрі. Отже, я міг мати під час подорожі коли завгодно гарячий чай.

Біля входу в намет ми поставили два ящики, які повинні були служити обсерваційним столом і, крім того, три маленьких ящики, які мали виконувати роль стільців. Звідси передо мною відкривався краєвид на ріку, і я міг наносити спокійно, без перешкод, усі деталі її течії на карту. Усередині цього намету я пристосував ящики для сну, вкривши їх килимом.

Ми поспішали, бо наставала вже осінь і ріка день-у-день ставала мілша. Коли все було готове, ми гордо спустили наше судно, яке майже три місяці було моїм домом, і на якому я зробив подорож уздовж ріки, деталі якої ніколи раніше не були нанесені на карту.

17 вересня ні були цілком готові до від'їзду. Керований козаками, караван вирушив через чагарник, прямуючи до міст Ак-Су і Куча.

Незабаром я їх зустрів в умовленому завчасно місці на річці. Іслам-бей і Назар вирішили попливти звідси човном. Моя команда складалася з 3 чоловік — Палти, Назара і Аліма. Один із них був на носі, а двоє на кормі. Вони мали довгі жердини, якими відштовхували баржу від берега. Четвертий, Касім, повинен був керувати маленьким човном, який нагадував плаваючу ферму з її кудкудакаючими курами, кавунами і зеленню. Ми не забули захопити з собою на великий човен двох овець. Тут же були Довлет і Ялдаш — маленькі собачки, які улаштувалися тут із самого початку, як вдома.

Опівдні я дав наказ відчалювати... Ми спокійно попливли між двома берегами. При першому ж повороті ріки Лайлик зник з наших очей. На другому повороті ми мусили близько підійти до берега через мілину. Тут жінки і діти чекали нас, щоб вручити нам подарунки — молоко, яйця і зелень, — і яким ми в свою чергу заплатили срібними монетами. Це були родини наших матросів, що прийшли попрощатися з нами.

Незабаром я вже сидів за своїм письмовим столом, маючи перед собою папір і олівець, компас, годинник і польовий бінокль.

Я з задоволенням дивився вперед на гарну ріку, що стелилась передо мною й описувала неправильні коліна, протікаючи через пустиню. Ми, як слимак, несли наш дім із собою і безвихідно сиділи в ньому. Ландшафт плив поволі назустріч. Лісові види, густі хащі й комиші відкривалися передо мною при кожному повороті.

Урочиста тиша оточувала нас. Я поступово звикав до життя ріки й почав відчувати биття її пульсу. Щодня вона додавала щось нове до моїх знань. Ніколи я не робив подорожі в такій ідилічній обстановці, як ця. Я з задоволенням згадую про неї.

Раптом, під час моїх міркувань, ми налетіли на щось носом баржі. Це була колода тополі, яка стирчала з дна ріки, і човен повинен був пропливти мимо неї. Я скористався цим випадком і виміряв швидкість течії ріки.

Так ми плили, поки не смерклося; тоді ми вирішили стати табором на березі ріки. Човен причалив до берега й восьмеро моїх супутників вийшло на берег, розпалили багаття й почали готувати їжу. Собаки теж зійшли на землю і помчали, граючись, у кущі. Але незабаром вони повернулися назад до мого намету на баржу, де я провів першу ніч, тоді як решта супутників спали коло вогнищ.

Перше ніж я кінчив свої денні замітки, Іслам-бей запропонував мені вечеряти. Собаки теж узяли участь у вечері. Я вийшов з намету й побачив ріку, осяяну місяч-

ним світлом. Повітря було дивовижне, і важко було відірвати очі від темного лісу і сріблястої ріки.

Ми прокинулися разом із сонцем і, не гаючись, вирушили в дорогу, щоб якомога більше заощадити часу. Чай ми закип'ятили на вогнищі, яке в нас було на кормі. Я вмився і вдягся уже в дорозі. Палта сидів недалеко від мене з жердиною в руках, наспівуючи пісеньку. Пастухи, які зустрілися на березі, встигли відповісти на кілька питань, коли ми поволі пропливали повз них.

— Яка дичина водиться у ваших лісах? — запитали ми.

— Червоні олені, косулі, кабани, білки, лисиці, зайці й рисі, — відповіли вони.

— А як щодо тигрів? — запитали ми.

— Тигрів ми вже давно не бачили.

Ми запитали, коли замерзне ріка.

— Через 70—80 днів.

Нам треба було поспішати, бо восени вода дуже хутко збуває. Головним ворогом при нашій подорожі був вітер, бо з намету й кабінки він робив собі паруси.

Коли вітер дув нам у лице, швидкість пересування човна зменшувалася; коли ж вітер дув нам у спину, то ми плвли швидше, аніж хотіли. А одного разу взявся такий вітер, що ми мусили причалити до берега.

Нарешті вітер ущух, і ми продовжували подорож. Часом Іслам злізав на берег, щоб походити між кущами й полювати. Він завжди приносив фазанів або диких качок і, таким чином, дуже урізноманітнював наш стіл.

Почали з'являтися дикі гуси, які тримали путь на Індію. Ми захопили з собою спійманого дикого гуся з Ла-І-Ліка. Його крила були підрізані й він вільно гуляв по всьому човну. Іноді він відвідував мене в наметі, залишаючи не зовсім приймний спомин про себе на килимі. Коли ми спинилися на березі ріки, гусеві було дозволено плавати досхочу; він завжди повертався назад. Коли він чув крики своїх співбратів у повітрі, він піднімав голову і вдивлявся вгору... Можливо він думав про береги Ганга.

23 вересня ми досягли того самого небезпечного місця, про яке нас попереджали жителі Меркета. Тут ріка відрізнялася бистою течією і поділялась на кілька рукавів. Береги звузилися. Ми помчали з ростущою швидкістю по течії; вода кипіла й пінилася навколо нас. Ми швидко плвли вниз. Береги ставали все вужчі, повороти дедалі крутіші, що становило небезпеку при зіткненні з берегом. Одного разу човен так ударився об берег, що мій ящик мало не вилетів з човна. Перше ніж ми відновили порядок, ми полетіли униз ще швидше.

Ріка прорила собі русло на короткій віддалі. Тут уже

не було лісів. Кілька тамарисків ще стояло в ріці. Коло них зібралися купи плаваючих дерев, утворюючи справжні маленькі островки.

Під час усієї дороги ріка являла суцільний вир. Ми пливли так швидко, що часом баржа майже перекидалася. Одного разу ми попали у вир плавучих дерев і лише з величезними зусиллями звільнилися з нього. Ріка ставала дедалі мілша, деякі рукава її забирали в неї багато води. Нарешті, русло стало таке мілке, що ми стукнулися об голубу глину дна ріки.

Команда була негайно надіслана на село на допомогу. З селища явилось на підмогу 30 чоловік, які, перенісши наш багаж на берег, стали поступово перетягати баржу через міліну.

Ми потроху почали звикати до нового русла, на берегах якого не спостерігалось ні однієї тварини, тільки то тут, то там ріс очерет, в якому були видні кабанячі й рисячі сліди. Ми побачили сидячого орла, який дивився на нас, і кількох ворон, що перелітали через ріку.

Нове русло ріки кінчилося, і ми знову пливли між берегами, зарослими старими й могутніми лісами. Течія була повільніша, зустрічні ліси ставали тут густіші й густіші. Листя стало жовте й червоне, верхівки тополь були такі густі, що сонячне проміння не могло досягти до нас. Ми пливли вздовж ріки, ніби по каналу у Венеції, тільки тут, замість палаців, по берегах росли ліси.

Яркенд-Дар'я робила дивовижні зигзаги своєю течією.

Ми посувалися дуже повільно по ріці, рівень якої дедалі зменшувався. Повітря ставало холодніше, і я боявся, що нас захоплять льоди раніше, ніж ми досягнемо мети.

Розділ XXXII

Наше життя на найбільшій ріці в серці Азії

В останній день вересня природа навколо нас цілком змінилася. Ліс закінчився, пішли рівні степи й Мазар-Таг виріс на горизонті, схожий на строго окреслену хмару. Часом гора була перед нами, часом з правого або з лівого боку, а іноді й позаду нас, коли через повороти ми пливли на південний захід замість північного сходу.

Ще один день, і на півночі з'явилися снігові вершини Тянь-Шаня. Мазар-Таг став виразніший, контури суворіші, а коли настав вечір ми вже зробили привал біля підніжжя гори. Там стояв намет і тубільці підходили продавати

диких качок, гусей і рибу, яких вони наловили сітками і пастками.

Одному з них я доручив поїхати в найближче село на караванному шляху купити хутра й чоботи для моїх супутників і рису, борошна та овочів, щоб поповнити наші запаси їжі. Йому дали необхідну суму грошей і сказали, де зустрітись з нами. Ми ризикували, що він украде гроші й не повернеться, бо він був зовсім чужий усім нам. Але він з'явився в призначене місце, добре виконавши доручення.

Казім, стерновий нашого маленького човна, був добрим вудильником риби. Він зробив гачок для риби й ловив рибу в тому місці, де невеликий доплив утворював водопад. Через кілька днів перед нами промайнув Чока-Таг, частина Мазар-Тага, з південного кінця якого я почав свою нещасливу подорож у пустиню. Я хотів знову побачити це озеро. Озеро сполучалося з рікою, і ми збиралися зробити прогулянку на англійському яліку. Іслам пішов зі мною, але він забув узяти свою гвинтівку. Якби ми забарилися довго в дорозі, ті, що залишилися дома, повинні були запалити вогонь—нічний сигнал.

Під сильним вітром ми попливли річкою через протоку, яка вела в перше озеро, де густо ріс комиш. Але там була і відкрита вода. 14 білосніжних лебедів плавало там, стежачи здивовано за нашим суденцем і дивуючись, чи не є наші білі паруси крилами величезного лебедя. Тільки коли ми порівнялися з ними, вони піднялися з шумом і криком, але тільки, щоб спуститися далі.

Довга протока сполучала це озеро з сусіднім трохи далі на півдні, під назвою Коль-Куль („Пустинне озеро“), на південному кінці якого я ставав табором 22 квітня 1895 р. Там ми висіли на берег. Іслам і тубільці пильнували човна, а Палта і я пішли в напрямі до Чока-Тага й повернулися пізніше до табору через східний схил гори.

У нас пішло багато часу на те, щоб дійти до підніжжя гори й вилізти на вершину. В цей час сонце було біля горизонту. Я стояв там деякий час. Краєвид з півдня на схід зворушив у мені дивні спогади. Наскільки сягало моє око—хребти барханів сяяли червоним кольором, як палаючий вулкан.

Темнішало. Спуск був важкий, було темно і треба було додержувати обережності. Ми досягли рівної землі. Я не звик ходити й почував себе смертельно втомленим.

Нарешті, спалахнув вогняний сигнал. До півночі я був знову в своєму наметі.

Ми залишили це пам'ятне місце 8 жовтня і продовжу-

вали наш звивистий важкий шлях. Тепер у нас на борту завжди були один або два пастухи, які знали країну й могли дати відомості.

Просто перед нами олень переплив ріку. Іслам похапцем націлився, але віддаль була велика, сам він хвилювався і тому схибив. Одним стрибком прекрасна тварина спинилася на березі й зникла в очереті.

Коли настала ніч, ми отаборилися в лісовій місцевості. Мор-Довлет, моя улюблена собака, яка була сумною кілька днів і дивно поводитися, стала неспокійно бігати серед кущів. Нарешті, вона впала в корчах і здохла. Я гірко відчував цю втрату. Мула, який у цей час був нашим супутником, викопав могилу, загорнув собаку в шкуру нашого останнього барана, промурмотів молитву і закопав труп.

Чим далі ми посувалися, тим повільніша ставала течія. Зелений колір рослинності рідшав день-у-день і скоро почали перемагати жовтий і червоний кольори. Здавалося, що ми йдемо по бічному крилу храма з високими колонами з обох боків.

У комишах причаїлися ведмеді. Старі були чорного кольору, а молоді — коричнявого. Вони стояли спокійно й дивилися просто на нас. Потім вони круто повернулись і з шумом побігли через гушавину.

Я працював 11 годин на добу. На карті ріки не повинно бути ніякої прогалини. В ніч на 12 жовтня температура впала нижче нуля і після цього дуже скоро зникли останні зелені ділянки в лісу... Коли бувало вітряно, ріка так густо вкривалася зірваним листям, що можна було уявити, ніби ковзаєшся по мозаичній підлозі, обробленій жовтим і червоним. Там, де ліс порідшав, можна було бачити найближчий хребет в пустині Такла-Макан.

4 пастухи пасли овець на ділянці землі. Вони сиділи навколо багаття, коли наш човен прослизнув повз них без усякого шуму. Вони були приголомшені. з жахом скочили й стрілою помчали до лісу. Ми спустилися на берег, голосно кликали їх і почали шукати. Але вони пропали без сліду. Очевидно, вони прийняли човен за якусь потору, яка підкрадалася, щоб знищити їх.

Сарик-буран (шторм) зірвався 18 і 19 жовтня. Ми змушені були відшвартуватися, і я пішки вирушив у ліс до границі піщаної пустині. Нарешті, вітер зм'якшився, і ми продовжували путь уночі при світлі місяця й ліхтарів. На привалі ми розвели вогнище, і 4 сухі стовбури тополь дали нам можливість зігрітися.

Касім їхав на маленькому човні попереду нас, щоб вимірювати глибину й попереджати про мілини. Якось він

так міцно застромив жердину в дно, що не міг її витягти. Він звалився у воду під загальний сміх.

23 жовтня на борту у нас пожвавилось. Ріка текла майже поруч з караванним шляхом. Показався вершник на галявині лісу й так само раптово зник, але потім знову з'явився з загonom вершників. Вони запропонували нам спинитись і зійти на берег. Вони розклали на килимі купу кавунів, абрикос, щойно спеченого хліба. Найголовніших я запросив на борт.

Трохи згодом показалися нові групи людей — це були купці з Західного Туркестану. Але це ще не все. Зза лісу показалося 30 вершників. На цей раз це був сам Бек-Авата. Я запросив також його й купців на борт. Іслам подав нам чай. Ми поїхали. Кількість вершників на березі збільшувалася. Ми причалили й стали табором на цілий день. Усе навкружне населення з'явилося на берег, щоб подивитися на дивовижне судно. Вісім сокільних і два вершники з орлами запросили нас на полювання. Нам подарювали всю здобич — оленя і чотирьох зайців.

Коли ми покинули це гостинне місце, на моєму килимі лежали купи фруктів, і до наших запасів додалося їжі на кілька тижнів. Ми також дістали нову собачку Гамру, яка через кілька днів стала зовсім ручною.

Через два дні природа знову змінилася. Ми досягли місця, де з півночі впадає могутній Ак-Су. Тут закінчилася повільна подорож по Яркенд-Дар'ї і почалася нова ріка — Тарім.

Природа змінилася магічно. Ми відшвартувалися на лівому березі ріки й простояли день, щоб вивчити місце, де схрещуються дві ріки. Через день ми знялися. Човен одразу ж закружляв у вирі, але потім випростався й пішов просто за течією. Вода була брудно-сірого кольору. Ріка була широка й глибока. Кілька років тому ця ріка врятувала мені життя.

Ми зробили перший привал у Тарімі. Багато диких гусей летіло по шляху в Індію. Одна згряя сіла майже поруч з човном. Ми їх не турбували, бо мали досить їжі. Другого дня вранці вони продовжували свою путь. Наші приручені дикі гуси дивилися на них. Один із зграї залишився. Він був, очевидно, втомлений. Але він скоро полетів один по невидимому сліду своїх товаришів у повітрі. Він знав місце найближчої стоянки і був певний, що дожене їх. Наші супутники з Ла-І-Ліка знали дорогу гірше, ніж дикі гуси. Чим більше ми віддалялися від Ла-І-Ліка, тим більше вони збивалися з дороги й не знали, як відшукати її назад. Але я обіцяв їм допомогти як настане час.

Вночі температура впала до -16° . Земля померзла, але, правда, вдень відтанула.

Течія була сильна. То тут, то там вода бурувала, утворюючи вири з воронками. Часом здавалося, що ми обов'язково наскочимо на повнім ході на якунебудь виступаючу частину берега. Усі жердини були опущені у воду, але це було марно. Течія зносила човен убік від небезпечного місця. Два дні нас носило з карколомною швидкістю по новоутвореному руслу ріки, майже прямому й обмеженому з обох боків високими стрімкими берегами. З них безперервно сповзала в ріку маса піску й землі. Здавалося, що береги димляться.

Стан був дуже напружений. Касім, що їхав попереду нас, раптом крикнув розпачливим голосом:

— Стоп!

Стовбур тополі стирчав посередині, утворюючи навколо себе цілий острів з нанесених дерев і хворосту. Ми неслися просто на цю перегороду. Вода ревля, пінилася й шипіла навколо нас. Тільки чудо могло врятувати нас. Коли катастрофа здавалася неминучою, Алім кинувся з вірьовкою в крижану воду й поплив до берега. Йому пощастило так спрямувати наш рух, що човен повільно обійшов перегороду.

На стоянці човен усю ніч кидало й хитало.

Кінець-кінцем, ми знову потрапили в старе русло, де береги були вкриті лісами. Ми побачили пастухів, деякі з них стерегли від 8 до 10 тисяч овець. Кілька сірувато-коричневих шулік злетілося на мулкому півострівку. Там вони сиділи, жирні й незграбні, не даючи собі труда повернути голову більше ніж наполовину й стежачи очима за човном. То тут, то там на березі лежали сіті тубільців.

На найближчій стоянці ми купили нового півня. Як тільки він опинився на борті човна, одразу ж зчепився з старим півнем і скинув його в ріку. Довелося розкучити цих вояк і тримати кожного в окремій човні. Коли один із них починав кукурікати, другий одразу ж відповідав. На човні з'явився новий пасажир, маленька коричнява собака, яку ми назвали теж Довлет.

На світанку все вкрилося інеем. Листя в лісі поопало, і він стояв оголений, чекаючи зими. Тисячі диких гусей щодня перелітали в теплі краї, іноді величезними зграями.

Вночі температура доходила до -12° . Жердини наші вкрилися льодом. Ми наділи зимовий одяг і хутра і вечорами грілися біля великих огнищ. Я гадав, як далеко ми зуміємо дійти, перше ніж ріка закує нас у свої льодові

окови. Ми намагалися вирушити вдосвіта, якнайраніше, і продовжували путь, доки не наставала ніч.

Вночі проти 14 листопада всі човни пообмерзали на березі й лід довелося сколювати сокирами й лопатами. З цього часу ми почали спинятися тільки в таких місцях, де течія не давала річці замерзати. Ми проїхали повз місця, де четверо людей і чотири собаки стерегли кількох коней.

Люди тікали від нас з усієї сили, але їх тварини кілька годин ішли за ними вздовж берега. Собаки люто гавкали, їм відповідали з човнів наші собаки. Галас був оглушливий. Чим далі ми посувалися по річці, тим відлюдніші були тубільці. Досить було нам спинитися на березі коло їх хаток, як вони покидали їх, залишаючи горящі вогнища на землі. Ми кричали їм услід, бажаючи дістати відомості, але все, що нам пощастило, це — спіймати їхнього хлопчика. Але він був так наляканий, що з нього неможна було вирвати ні слова.

Через кілька днів нам пощастило дістати лоцмана, який жив у хатині з хворосту й комишу. Це був мисливець за тиграми. Я купив у нього одну шкуру.

Лісові жителі в цій країні не відрізняються хоробрістю на полюванні за тиграми. Тигр, забивши корову або коня, наїдається до світанку, а потім іде вглиб лісу. Наступної ночі він повертається, щоб закінчити їжу. При цьому він завжди ходить по слідах пастухів або худоби. Тим часом пастухи викопують западню на стежці, де лежить забита тварина. Всередину западні вони ставлять пастку, важкі гострі краї якої затискають лапу тигра, коли вона потрапляє туди. Тигр не може вирватися з пастки. Він тікає, тягнучи за собою пастку. Позбавлений їжі, він худне, слабшає і прирікається на смерть від голоду. Тільки через тиждень мисливець наважується підійти. Йти по його слідах легко. Мисливець наближається до тигра верхи на коні і завдає йому останнього удару.

Поки ці мисливці були ще з нами, ми вперше побачили людей з племені Лоп. Жили вони на березі в комишевих хатках і живилися переважно рибою.

21 листопада ми дійшли до місця, де ріка входила в нове русло. Швидкість течії, як завжди, була велика. Бек (голова округи) прийшов попередити нас, але він був досить хоробрий, щоб вирушити з нами на човні. Ліси тепер змінилися голими піщаними барханами. Невеликі тополеві гаї були скрізь. У кількох місцях, де ми причалювали, ми бачили сліди тигрів.

У цей час ріка Тарім відносила нас усе глибше й глибше в серце Азії.

У боротьбі з льодом

24 листопада з нами трапилася пригода, яка могла мати страшні наслідки. Всупереч звичайному порядку, великий човен ішов попереду, легкі — слідом. Ріка була вузька, а течія дуже сильна. Ми обходили крутий поворот, коли величезна тополя показалася недалеко поперед нас. Її коріння було розмите рікою, і вона звалилася. Тепер вона лежала, як міст, через $\frac{1}{3}$ ріки, де вода текла бистро. Стовбур лежав горизонтально на $1\frac{1}{2}$ метра вище за рівень води.

Маленькі човни могли легко пройти під стовбуром і гілками, які стелилися по воді, але на великому човні, що нісся повним ходом на перепону, і парус, і снасті, і каюти були б знесені або, що ймовірніше, човен перекинувся б, а мій багаж і запаси загинули б. Становище було дуже серйозне.

Кожний кричав і давав накази, жердини не діставали дна. Вода прибувала й клекотала. Через хвилину неминуче могла б статися катастрофа. У великому поспіхові я запакував усі свої карти й усі незв'язані речі, що лежали навколо. Люди з Ла-І-Ліка гребли з усієї сили веслами. Силою течії нас несло під самий стовбур. Проте, люди вперто гребли і, нарешті, вивели нас у вир, який утворювався біля верхівки тополя. Алім стрибнув у льодову воду і, попливши з вірьовкою на лівий берег, потягнув нас до себе з такою силою, що парус і каюта були тільки злегка пошкоджені крайніми гілками тополі.

Що, якби це сталося вночі! Я ледве смів подумати про це.

Щойно я почав їсти, як з ріки донеслися пронизливі крики на поміч. Виявилось, що маленький човен зачепився за другий стовбур тополі, захований під водою. Відра, бочка, ящики з борошном і фруктами, хліб, жердини й весла понеслися по течії й виловлювалися з човнів тубільцями Лоп.

Касім ухопився за зрадливе дерево і, по груди у воді, кликав на допомогу. Вівця допливла до берега, а півень, увесь мокрий, сидів на перекинутому човні, але лопати, сокири та інші речі затонули. Довідавшись, що Касім урятувався, я знову взявся за їжу, яка тим часом прохолола. Був розведений огонь і весь вечір ми сушили речі.

Другого дня бек з двома човнами приєднався до нас. Наш флот тепер налічував 10 човнів. Ми вирушили вниз до Великої пустині — Токус-Кум („9 піщаних гір“). Бархани без сліду рослинності здіймалися тут на правому березі.

Ми простояли там годину і зійшли на вершину бархана; це було не легко, бо пісок осипався на кожному кроці. Краєвид на ріку й пустиню був дивовижний. Вода змагалася з піском за першість. Тут було життя. Вода багата на рибу, навколо ліси. Але на півдні була пустиня— країна смерті, мовчання й спраги.

Наші люди з племені Лоп говорили, що з дня льодоходу має пройти не менш 10 днів до замерзання ріки.

28 листопада я прокинувся від дивних звуків, які йшли від човна. Це почався льодохід на річці...

Вночі термометр показував — 8° і, коли я вийшов уранці, ріка була повна крижин різних розмірів.

Як і раніше, ми проминали підніжжя величезних барханів. Ми бачили тільки соколів, фазанів і ворон; дикі качки й гуси вже відлетіли. Пісок кінчився і поступився місцем жовтим полям комишу. Стояв міцний мороз, і нам довелося зробити привал. Але течія була сильна, і ми не могли розібрати, де пристати. Ми випустили наперед один з менших човнів і підпалили комиш. Незабаром увесь берег охопило полум'я. Перед нами постало фантастичне, дике і величне видовище. Жовто-червоний колір перетворює ріку в лите золото, а маленькі човни й гребці вималювалися на чорному фоні. Комиш тріщав. Ми відшвартувалися в місці, якого вогонь ще не торкнувся.

3 грудня ми пройшли повз берег, де були вогняні сигнали й вершники. Це спонукало нас причалити. Вони були послані козаками, щоб сказати нам, що караван стоїть табором на віддалі кількох днів дороги.

Другого дня швидкість течії була дуже велика й човен чудово йшов між плаваючими крижинами. У караулі я побачив Іслам-бея на березі й чоловіка з сивою бородою. Це був наш приятель Парні-бай, з яким мене зв'язала експедиція 1896 року. На ньому був темносиній плащ і хутряна шапка. Ми взяли його на борт. Від вітав мене, хвилюючись, і незабаром став одним з моїх вірних супутників.

Тарім усе протікав з великою швидкістю, але льодові смуги вздовж берега ставали дедалі ширші, а вільний прохід посередині — усе вужчий і вужчий.

7 грудня був останній день цієї подорожі.

Ми знали, що караван отаборився біля Янгі-Куль („Нове озеро“) і що ріка замерзала від берега до берега трохи нижче від цього місця.

Прохід був такий вузький у деяких місцях, що човни з обох боків обламували краї крижин з шумом і тріском.

Чернов, Ніас-Хаджі й Файзулла приєдналися до інших вершників.

Коли настала темрява, ми знову запалили ліхтарі й факели й продовжували путь. Ми вирішили доплсти до стоянки каравана. Нарешті, показався великий огонь на лівому березі. Там був караван. Ми кинули якір в останній раз і поспішили на берег погрітися.

Янгі-Куль стала моєю головною квартирою на півроку. Вона була в чудовій місцевості. Сусіди були в кількох напрямках. Тільки на віддалі трьох днів дороги лежало місто Корла, а на південь і захід простягалася велика пустиня.

Добре відпочивши, ми відвели два човни у маленьку круглу закриту протоку, яка взимку замерзла до самого дна, і ніби влаштувала на відпочинок у гранітній постелі. Після цього ми ще мали зробити тисячу справ.

Поштовий кур'єр прибув до Кашгара з цілою пачкою довгожданих листів з дому. Насамперед мені довелося писати листи й відсилати назад кур'єра. У Корлі ми закупили провізії, свічок, ковдри, одяг і т. інш. Команді я заплатив подвійну плату і подбав, що люди дісталися додому в безпеці. Ніас-Хаджі, відкритий у крадіжці, був звільнений. Іслам-бей став караван-баші (провідником каравану).

Турду-баєві й Файзуллі були доручені верблюди. Парпібай, який, будши сокільничим, що доглядав коней, мав 16-річного Карбана, як гінця. Козаки доглядали за всім. Сиркіна, який умів читати й писати, я навчив проводити метеорологічні спостереження.

Незабаром досить гарна ферма виросла на Янгі-Куль. Конюшня на 8 коней була споруджена з жердин і комишу, а стійлом служили два човни. Мій намет нап'яли на землі і в ньому поставили пічку. Крім того, для мене збудували комишеву хатину з двох кімнат, підлога якої була вкрита соломою й повстяною циновкою. Усі мої ящики стояли тут.

Усе це, з наметами й хатинами моїх супутників, стайнями, утворювало окреме селище, серед якого стояла самотня тополя. Біля неї безперервно горіло вогнище, а навколо нього ми розістлали циновки, щоб гості могли сидіти й пити чай.

Звуки голосів, сміху й торгу завжди лунали звідси. Крім Ялдаша, Довлета й Гамри, які були з нами на човні, і Ялбарса, що залишився з караваном, ми дістали в подарунок від начальника Корли двох незвичайно гарних і розумних вовкодавів — Машку і Тайгу. Вони були великі, жваві, жовтувато-білі й такі чутливі до нічного холоду, що ми зшили повстяні укривала для них. Вони стали моїми улюбленцями. Спали вони в моєму наметі; вечорами я їх укривав повстяними укривалами.

Нічні сторожі ходили навколо шатер і хатин і підтримували вогонь. Так продовжувалося до травня наступного року. Наше селище стало далеко й широко відоме. Місцеві жителі дали йому назву Тура-Саллаган-Ун. Купці й мандрівники приходили здалека подивитися на це чудо й поторгувати з нами.

Я хотів пройти в пустиню в напрямі на південний захід. Багато розмов я мав з старими людьми про цю країну. Дехто з них розповідав мені неймовірні речі про стародавні міста й великі багатства, поховані пісками. Як добре я запам'ятав ці оповідання! Інші нічого не знали про заховані багатства, але твердили, що йти туди рівнозначно смерті. Для цієї загадкової пустині в них не було іншої назви, крім „пісок!“.

Перше, ніж зважитися на цю небезпечну подорож через пустиню з верблюдами, я вирішив зробити спробну поїздку на кілька днів. Ріка була ще замерзла, але лід був уже надто тонкий, щоб витримати верблюдів. Ми прорубали канал від берега до берега і перевезли тварин на великому човні. Козаки, кілька тубільців, Машка і Тайга вирушили з нами. Наметів ми не взяли з собою.

Ми дослідили напівзамерзлі Вера-Баш-Коль і Янгі-Куль і перетяли великий піщаний мис між ними. Ці дивні озера були дуже довгі й вузькі. Обидва вони простягалися з північного сходу на південний захід і були розділені піщаними барханами. Вони сполучалися з Тарімом маленькими каналами.

Після того як я повернувся до стоянки, до нас прискакав тубілець і вручив мені листа від Шарля Бонена, відомого французького мандрівника, який отаборився недалеко від нас. Я одразу ж поїхав туди і привіз його до себе. Ми провели незабутню добу разом. Він, у своєму червоному одязі з червоним башликом, скидався на ламу.

Розділ XXXIV

Небезпечний перехід через Велику пустиню

20 грудня я вирушив у нову подорож у пустиню, яка могла б бути така ж катастрофічна, як і жахлива поїздка до Хотан-Дар'ї. Віддаль між нашою головною квартирою на Тарімі й Черчен-Дар'єю на півдні була близько 360 кілометрів, а піщані бархани були ще вищі, ніж у Такла-Макані.

Я взяв із собою тільки чотирьох чоловік — Іслам-бея, Турду-бая, Ордека і Курбана, а також 7 верблюдів, коня і собак — Ялдаша і Довлета. Невеликий допоміжний караван

з чотирьох верблюдів, Парпі-бая і 4 людей з племені Лоп повинен був іти з нами перші чотири дні, а потім повернутися.

Ці 4 верблюди несли тільки великі куски льоду в мішках і дрова. Три ж верблюди з самох моїх тягли лід і дрова, решта — провізію, ліжко, інструменти тощо. Я не взяв із собою намету і спав на відкритому повітрі всю зиму. Запаси льоду і дров були розраховані на 20 днів. Якби для переходу пустині було потрібно 30 днів, ми б загинули, бо не було надії, що ми знайдемо хоч краплю води в цій жажливій країні.

Верблюди знову були переправлені на паромі через ріку. Їх навантажили на правому або на західному березі й Турду-бай переправив їх уздовж маленького озера Тана-Багладі. На його південнім краю верблюди пили востаннє з ополонки.

Після цієї зупинки ми пройшли через перший низький піщаний хребет, який відокремлював озеро від першого сухого схилу на південний захід від нього. Такі місця без піску в пустині називаються „бейірс“. На північній частині першого „бейірсу“ була рослинність, отже, верблюдам не довелося голодувати.

Другого дня ми пройшли повз 4 бейірс. Ландшафт був зовсім мертвий, як на Місяці. Тут раніше ніколи не бувало людей.

Рано вранці напередодні різдвя місяць стояв низько над нами. Повітря було зовсім прозоре. Коли зійшло сонце, то воно здавалося кривавочервоним. Верблюди й люди кидали довгі темні тіні на землю. Парпі-бай був відісланий назад із своїм допоміжним караваном і через це мої 7 верблюдів були ще більш навантажені.

Я йшов попереду. Грунт ставав дедалі гірший, пісок збільшувався і бейірс траплялися все рідше.

На різдво вранці нас збудила жорстока буря. Пісок кружляв, як жовте пір'я, з усіх гребенів барханів. Нічого не було видно, все було засипане піском. І коли, через 2½ роки, я взяв одну з своїх записних книжок, то пісок посилався з листків.

Ми побачили скелет дикого гуся. Очевидно, йому не пощастило зробити переліт до Індії або звідти й він спустився, щоб умерти.

Піщані хребти між бейірсами ставали все вищі. Південні отроги були під кутом 33°. Було дивно спостерігати, як весь караван сковзає вниз по схилах. Верблюди йшли з дивовижною певністю.

У нас ще лишалося два з половиною тюки льоду, але дрова вийшли зовсім. А ми ще не пройшли й половини

дороги. Але раптом, 27 грудня, ми несподівано підбадьорилися. Досягнувши, нарешті, хребта бархана, після численних спроб вилізти на нього, ми помітили 30-й по рахунку бейірс, забарвлений у ніжний солом'яно-жовтий колір. Це був комиш. На найближчому бейірсі теж показався комиш і ми зробили там привал заради порятунку наших верблюдів.

Ми пожертвували цілий тюк льоду терплячим тваринам, щоб збільшити їх апетит. Хіба від них не залежало все? Багаття було розведене з сухого комишу, щоб зберегти паливо.

Захід сонця був дивовижний, але потім смертельно холодна ніч, темна, з мерехтливими зорями, спустилася над пустинею.

Температура спала до -6° . Я йшов попереду, щоб показувати путь і зігрітися. Краса вчорашнього вечора зникла. Нас оточувала дикість, сіра й сумна, і дув лютий вітер. У новому бейірсі і знайшов мертвий тамариск і розвів з нього невеличкий вогонь. Один з верблюдів утомився і Курбан вів його в хвості каравану. Але, коли настала ніч, ми побачили, що Курбан сам. Іслам і Турду понесли корм утомленій тварині, але знайшли її здохлою з розкритою пащею. Тіло верблюда було ще тепле. Турдубай поплакав над ним, бо любив верблюдів.

Ми знову надибали кілька тамарисків і злегка розкопали ґрунт. На глибині $1\frac{1}{2}$ метра показалася вода. Вона була цілком придатна для пиття, але пробивалася надзвичайно повільно. Ми поглибили яму і води стало більше. Кожний верблюд випів по шість відер. Це місце було таке спокусливе, що ми залишились і на другий день. Тоді ж ми виявили слід лисиць і зайців. Ми побачили чорного вовка, що підкрадався по хребту бархана. Верблюди випили по 11 відер кожний, тепер вони могли перебути 10 днів без води.

31 грудня ми пройшли 22 кілометри. Це найбільший рекорд, якого ми досягли в жадливій пустині. Ми зробили привал у „бейірсі“ № 38. Коли сонце зійшло, я вписав у свій денник „1 січня 1900 року“.

Ми пройшли не більше 16 кілометрів, як пустиня знову стала безплідна. Усю ніч падав сніг і, коли ми прокинулися вранці, бархани були вкриті ніби білим тонким листям. Вітер дув з півдня і в другій половині дня перетворився на справжню бурю. Сніг падав густо, небезпека вмерти від спраги минула.

Біля нового тамариска верблюди знову відпочивали цілий день. Ми повинні були берегти їх. Сніг ішов безперервно. Я лежав коло вогню, читав, але мусив щоразу

струсувати книжку, бо сніг падав на неї. На ранок нас майже зовсім засипало снігом. Іслам струсив сніг з мого хутра й ковдри. Температура впала до -22° . Сидячи коло вогню, умиваючись і одягаючись, ми мали перед собою $8,6^{\circ}$ вище нуля і 22° нижче нуля позаду себе.

Ми ще раз зробили привал і останнє поліно було пущено в хід. Ми заклакли від холоду і мріяли про свої осінні костюми на берегах Таріма. Верблюди були білі вранці, як висічені з мрамору, і від дихання в них на низдрах звисали довгі бурульки. Укриті снігом бархани мали дивний блакитнявий відтінок у прозорому повітрі.

6 січня показалися крайні північні схили Тибету, ясно й виразно окреслені на півдні. Місце нашої стоянки було жахливе. Дрова у нас вийшли всі й більше палива ніде не було видно. Чорнило замерзло і я мусив писати олівцем. Мої спутники спали, притулившись один до другого, щоб утримати якомога більше тепла.

Другого дня подорож була сприятлива. Ми попали в область, де в піску стирчали змертвілі сухі тополі. Ми спинилися там і розвели вогонь, якого вистачало б, щоб піджарити слона. Коли настав вечір, люди викопали ями, наповнили їх спочатку розжареним вугіллям, а потім піском.

Потім вони поснули, як на плитах, таких жарких, як у китайських гостиницях.

Уранці 8 січня я пообіцяв своїм людям розпалити вогонь у першому таборі на Черчен-Дар'ї. Вони мали сумнів у цьому. Але ще до початку ночі ми прийшли до берега ріки. В цьому місці ріка мала 300 метрів завширшки й її замерзла поверхня була вкрита снігом.

Небезпечна подорож була закінчена за 20 днів і ми втратили лише одного верблюда.

Ще кілька днів переходу й ми отаборилися в Черчені— маленькому місці з 500 родин, де я спав під покрівлею Токтамет-бека, мого старого друга з Кона, який тепер був тут головною особою.

Ми виступили знову 16 січня в жахливо-холодну погоду і вернулися в своє село (в нашу стоянку) Тура-Саллаган-Ун 24 лютого.

На віддалі кількох кілометрів від села нас зустріли Сиркін і два новоприбулих козаки: Шандур і Чердон. Вони віддали нам честь по-військовому, сидячи верхи на чудових сибірських конях, і відрепортували про свою поїздку. Вони їхали $4\frac{1}{2}$ місяці з Чіти через Урумчі, Карашар і Курлу. Їм було по 24 роки.

Коли ми в'їхали в наше селище трохи пізніше, я був вражений, побачивши живого тигра, який стояв посеред двору. Але це було безпечно. Цей тигр був забитий кіль-

ка днів тому, був заморожений і стояв, як кам'яний, у цій позі. Його шкіра збільшила мою колекцію.

Наше селище виросло за час моєї відсутності. Було поставлено кілька нових шатер. Купець з російського Туркестану збудував собі крамницю, де торгував одягом, а магометани й козаки улаштували щось подібне до клубу під його покрівлю, де збиралися за чаєм і розмовляли.

Інші купці прибули з Кучі й Курли з чаєм, цукром та іншими потрібними для каравану товарами. Ковалі, кравці й теслярі відкрили свої крамниці в Тура-Саллаган-Уні, яке своєю чергою розрослося в торговельне місце, відоме по всій країні. Навіть головна дорога була відведена і направлена в наше селище.

Наше господарство збільшилося на двох собак, яких ми назвали Маленьким і Мальчиком. Вони пережили всіх собак у моєму каравані.

Трое коней і верблюди тепер відпочили, погладшали й поздоровішали. У верблюдів почалася тічка. Вони напівздираві й їх треба було зв'язувати, щоб вони не кидалися й не кусалися. Особливо небезпечний був дромадер.

Під час нашої відсутності один з верблюдів завдав нам багато клопоту. Одного разу, коли його відводили на ніч з пасовища, він відстав від інших і втік. Двоє вартових і один козак верхи поскакали за ним. Слід його був виразно видний. Він перебіг через замерзлу ріку в пустиню на схід від Таріма і потім вбіг в Куруг-Таг. Біглий верблюд спустився з гір і летів, як вітер, у напрямі Кучі. Він повернувся потім звідти й проник у долину Юлдус. Потім переслідувачі загубили його слід. Ніхто не знав, що сталося з ним.

Один старий чоловік сказав мені, що іноді ручні верблюди казяться й стають лякливі, як їхні дикі брати. Тоді вони тікають у пустиню від людей і біжать удень і вночі, як переслідувані злими духами. Вони біжать, поки серце витримає, і здихають від виснаження. Другий думав, що верблюд побачив тигра в лісу й тому збіг.

Наш приручений дикий гусь був кращий. Він стеріг намети, як поліцейський, з повною свідомістю важливості справи. Його дикі родичі незабаром у великій кількості повернулися з чотиримісячного перебування в Індії. Вдень і вночі ми чули їхні крики в повітрі.

Розділ XXXV

Ми відкриваємо стародавнє місто в пустині Лоп

5 березня ми знову приготувалися покинути наш головний табір. Цього разу я взяв із собою козака Чернова, по-

водатаря верблюдів Файзуллу, Ордека і Кадай-Кулу, двох мешканців Лопа і двох братів Абдур-Рахіма і Малек-Ахуна. Крім найнятих мною шести верблюдів у мене було шість власних. Коней я збирався відіслати назад, як тільки виявилось б, що подорож у пустиню для них непосильна. Зі мною були також Ялдаш і Машка, собаки з породи вовків.

Ми запаслися достатньою кількістю провізії, двома наметами і сімома бурдюками з льодом. Частину каравану ми залишили на місці головної стоянки. Між козаками я бачив востаннє стрункого й високого Тарім-бая. Він помер через 12 днів після того, як я покинув селище.

Здавалося, весна поверталася назад. Удень температура сягала $11\frac{1}{2}^{\circ}$ і в ночі не спадала нижче 6° . Ми перейшли по товстому льоду Конче-Дар'ї і на другому березі ріки знайшли цілий ряд пам'ятників і башень, що відзначали старовинну дорогу, яка сполучала Китай із Заходом. Від холодних степів ми спрямували наш шлях до підніжжя Курук-Тага. Курук-Таг—це голі гори, забарвлені в коричнево-фіолетові, червоно-жовті й сірі тони, які простягаються на схід і зникають у туманах пустині. По дорозі нам попалося кілька джерел; одно з них, що протікає у вузькому проході Кур-Бан-Чік, було завглибшки 40 метрів; друге починалося в Бурженту-булак. Коло нього ми розкинули черговий табір.

Коли я встав уранці, Чернов затопив мені маленьку пічку. Цього ж ранку тут так розігрався вітер, що від іскри багаття загорілося полотнище, і я ледве врятував свої цінні папери. Нарешті, через деякий час ми залишили Конче-Дар'ю з її лісами. Але ще кілька днів ми бачили чорний пояс цих лісів на півдні. Потім усе потонуло в жовто-сірій пустині.

Одним із завдань нашої експедиції було нанести на карту стародавнє річище, що висохло близько 1500 років тому. Це річище було відкрите П. К. Козловим, але він не мав змоги нічого зробити для його дослідження й тільки в одному з місць установив його існування. В Ем-Пені—старій станції колишньої Китайської дороги, ми пройшли по двох луках висохлого річища.

Ми виміряли й сфотографували руїни. Тут ми побачили башню заввишки 8 метрів і 30 метрів у колі. Ми знайшли величезний круглий мур з 4 брамами і цілий ряд зруйнованих будинків і стін. 12 березня температура досягла 20° . Один з моїх супутників, Муза, повинен був вернутися за всіма кіньми, залишивши мені мого сірого. Ми також послали більшу частину нашого зимового одягу і, треба признатися, скоро пожалкували за цим.

В Ем-Пені ми бачили кілька тополь. Далі на схід ліс

порідішав і тут ми бачили тільки залишки стебел, які стояли, як надгробники на кладовищі. Ми пішли вздовж берега висохлої ріки; оголена пустиня оточувала нас, і ми ніде не бачили навіть натяку на зелень. Небо було чисте і сонце яскраво світило. На сході раптом з'явилася орно-коричнева лінія, яка почала швидко розширятися і, здавалося, простягала свої руки до сонця.

Це був кара-бурани (чорна буря). Караван одразу ж спинився. Все захвилювалось і заметушилось. Наша стоянка не була вдаю, і ми почали шукати більш придатного місця для табору. Промчав, жажливо завиваючи, вітер. Мені здаюся, що найкраще повернути на південний захід, і я швидко пішов у цьому напрямі. Новий порив вітру підняв цілі купи піску й пилу, і мені одразу ж довелося повернутися назад, щоб не загубити зв'язку з рештою. Але в той же момент з колосальною силою зірвалася буря; я мало не задихнувся від хмари піску й пилу й одразу загубив своїх товаришів.

Через те, що вітер дув мені в спину, я рішив швидко повернутися, йдучи проти вітру. Віхор піску вдарив мені в обличчя. Закрившись руками, я намагався орієнтуватися в тумані, який оповів мене. Нічого не було видно і я не чув ніяких зазивних звуків, хоча всі звуки, навіть рушничий постріл, все одно потонули б у витті вітру. Я зібрав усі сили, щоб устояти проти вітру й поступово силкувався потрапити в підвітряний бік.

Проблукавши коло години, я переконався, що загубив караван. Усі сліди до нього були знищені. Я думав, що коли їх не знайду, а буря продовжуватиметься, то я безнадійно загину. Я вирішив уже залишитися на тому місці, де був, як раптом, цілком випадково, на мене нашттовхнувся Чернов і провів мене назад до каравану.

Стовпи мого намету були розламані й тільки половина їх могла бути вжита. З величезними труднощами ми встановили намет, прив'язавши його до глиняного горбочка. Верблюди були розвантажені й лежали, простягнувши шиї по землі. Люди закуталися в свій одяг і причаїлися під ялотнищами намету, який ми будь-як прикріпили. Сила вітру на землі досягала 30 метрів за секунду.

Пісок бив об намет і його частки проходили всередину. Моє ліжко, яке ми поклали на землю, було майже зовсім поховане під ним. Усі ящики були вкриті жовто-сірим пилом і були також повні піску. Пісок потрапляв нам під одяг; зрозуміло, що не було ніякої змоги розвести вогнище і, таким чином, приготувати їжу було абсолютно неможливо. На цей раз ми мусили обмежитися хлібом.

Буря ревля цілий день, ніч і частину другого дня. Коли,

нарешті, вона вщухла, промчавшись на захід, навколо запанувала попередня тиша. Буря так подіяла на нас, що ми почували себе ніби після довгої хвороби.

Ми рушили в напрямі на схід. Сірі стовбури дерев на березі висохлої ріки здавалися стародавніми муміями. Дивно, як їх не вирвала буря.

15 березня ми покинули русло ріки, щоб піти до джерела Ярдан-Булакськ. Табуни диких верблюдів почали траплятися частіше. Це був третій район Середньої Азії, в якому я зустрічав цих чудових тварин—царів пустині, які жили незаймані в цій недослідженій частині країни. Чернову пощастило убити молоду самицю, після якої залишилось чудове маля.

Під час нашої подорожі дикі верблюди були головною темою наших розмов. Абдур-Рахім полював майже шість років і за цей час забив усього щось із 13 верблюдів; з його оповідань можна було зрозуміти, як важко полювати на них. Наш провідник знав їхні звички так добре, як і звички свійських верблюдів.

Дикий верблюд п'є воду кожні вісім день улітку, а взимку може перебути без води аж до 14 днів. Вони знаходять воду для пиття в пустині, перетинаючи її, як досвідчений мореплавець океан. Вони залишаються тільки три дні в тих місцях, де росте очерет.

Весняного часу самці борються не на життя, а на смерть, і переможці дістають у своє володіння всіх самиць, яких іноді буває до 8 штук, а переможений суперник зостається в сумній самотності.

Коли ми покинули останнє джерело, у нас було навантажено на верблюдів 7 наповнених льодом бурдюків і 4 в'язки комишу. Наш шлях лежав на південний схід, назад до Курук-Дар'ї, до висохлого річища Конче-Дар'ї.

Абдур-Рахім спокійно їхав на чолі каравану; раптом він скочив з верблюда і подав нам знак спинитися. Чернов і я пішли за ним під прикриття невеликого глинястого хребта, куди він підкрадався, як пантера. За кілька сот кроків від нас лежав темний верблюд, ремигаючи свою жуйку, недалеко лежали три самиці, дві інших паслися поруч.

Верблюди, роздуваючи ніздрі, витягли шиї в напрямі до нас і перестали ремигати. Почувши нас, вони відразу піднялись і почали оглядатися навкруги. Я побачив прекрасно всіх тварин у бінокль. Залунав постріл, три лежачі самиці піднялись, як сталіні пружини, і увесь табун помчав швидко, як вихор, залишаючи за собою лише хмару пилу. За кілька хвилин табун перетворився на чорну точку. Абдур-Рахім запевняв, що тепер тварини не спиняться близько трьох днів.

Через деякий час ми зустріли одного верблюда, очевидно самця. При першому пострілі він скочив і зник у Курук-Дар'ї, висохлій річці, яка була приблизно 100 метрів завширшки й завглибшки щось із 6 метрів. На її берегах ми знайшли багато черепашок, куски глиняних глечиків, сокир з аспиду і стовбури тополь. А одного разу ми потрапили на глазуровану й оздоблену глиняну вазу і блакитний уламок другої вази, що мав маленькі круглі вушка. Давно колись тут, коло хвиль річки, жили людські істоти.

Наш запас води майже зовсім вичерпався, але це не лякало нас, бо ми були недалеко від Алтмиш-Булака. Після довгого переходу на захід до підніжжя гори, ми побачили на обрії жовті комишеві поля й темні хащі тамарисків. Коли наш караван отаборився коло величезних білих крижин на воді, Абдур-Рахім із своєю рушницею прокрався до східної частини оази, де він помітив табун диких верблюдів, такий великий, як і попередній.

Табун складався з темного самця і п'ятьох молоденьких верблюдів. Я ніколи не відмовлявся від утіхи спостерігати життя цих прекрасних тварин і пішов до них. Мої симпатії були на боці верблюдів, і я в думці бажав, щоб куля не зачепила їх. Але, коли потребуєш їжі, то в полюванні нема нічого неморального.

Звичайно, Абдур-Рахім—професіональний мисливець на верблюдів,—був на полюванні дуже спритний і хитрий. Вітер дув у нпвпрямі до нас з боку верблюжого пасовища й верблюди не підозрівали про засідку. Віддаль до них була надто велика, Абдур-Рахім постарався наблизитись до них манівцем.

У цей час я, дивлячись у бінокль, швидко робив ескізи на аркушиках, змальовуючи контури й рухи цих благородних тварин. Вони паслися тихо, час-від-часу оглядаючи горизонт і пережовуючи жуйку. Вони робили це з такою силою, що ми могли чути, як хрустіли комишеві стебла на їх зубах, ніби розтиралися між двома жорнами.

Пролунав постріл, і табун, як блискавка, помчав просто на мене. Потім вони повернули проти вітру. Один з молодих, чотирирічний самець, більше не міг бігти. Він упав і пережовував свою жуйку, коли ми підбігли до нього. Він силкувався піднятися, але не зміг і впав на бік. Ми знайшли в одному з його горбів кулю, яку він, очевидно, дістав раніше від якогонебудь мисливця.

Полювання дало нам знову їжу. Ми дали відпочити нашим тваринам перше, ніж вирушити в пустиню. Варто було подивитися на їх задоволений вигляд, коли вони паслися на пасовищі, або вечорами стояли й ковтали лід. Вода в джерелі була солона, але, не зважаючи на це, лід був

смачний. Увечері табун з вісьмох диких верблюдів прийшов сюди напиться, але, на щастя для них, вони вчасно помітили небезпеку і зникли, як тіні, в темряві.

27 березня ми знялися в напрямі на південь, маючи в запасі наповнені льодом бурдюки і навантажених комішами 4 верблюдів Абдур-Рахіма. Він сам не рискнув супроводити нас більше як два дні, після чого вернувся додому.

Пройшовши близько 50 кілометрів, ми спустилися якраз у жовту глинясту пустиню, порізану глибокими ярами й озерами, заглубшки не менше як 2—3 метри. Їх створили безперервні північно-східні й західні вітри. Ми йшли по таких глинястих горбах і заглибинах, які заважали нам бачити протилежний бік.

Не було ніяких ознак життя. На другий день ми знову виявили мертвий ліс і сірі дірчасті, поточені стовбури дерев. У деяких ярах вітер збирав черепашки, які хрустіли під нашими ногами.

Чернов і Ордек йшли попереду каравану, відшукуючи зручніший шлях для верблюдів у цій надзвичайно важкій для проходу місцевості, йдучи, то з півдня на захід, то на південний схід. О 3-ій годині по півдні Чернов і Ордек несподівано спинилися. Я здивувався, вирішивши, що вони побачили знову диких верблюдів. Але цього разу було щось інше, більш визначне. Чернов і Ордек спинилися на невеликому глинястому горбі, на вершині якого знайшли руїни кількох стародавніх будинків.

Я спинив караван і почав виміряти будинки. Скільки часу вони стояли тут, цього я не знав. Будинки стояли на підвищеннях у три метри. Було очевидно, що раніше вони стояли на рівній землі й що вітер підкопав навколо них ґрунт. Я підняв і оглянув кілька китайських монет, залізних сокир, дерев'яні різьблені вироби, що являли собою зображення людини з тризубцем і у вінку; два інших зображення являли собою квіти лотосу. У нас була тільки одна лопата і з її допомогою ми зробили невеликі розкопки.

На великій віддалі від нас на південному сході підносилася гляняна башня. Я поїхав оглянути її з Черновим і Абдур-Рахімом. З її вершини ми побачили три інші башні. Я не міг же остаточно встановити, чи були вони збудовані для оборони, чи для сигнальних огнів на випадок війни. Можливо, вони мали релігійне значення. Настала цілковита темрява, перше ніж ми дійшли до свого табору.

Файзулла розпалив сигнальне вогнище.

З глибоким жалем я покинув на другий день це цікаве місце. Ми не могли лишитися тут далі, бо наближалася

тепла пора, і наші бурдюки загрозливо протікали під час переходу. Я відпустив Абдур-Рахіма, розрахувавшись з ним. Кадай-Кулу був посланий на місце головної стоянки з двома верблюдами, навантаженими стародавніми різьбленими фігурами та іншими речами, знайденими нами.

Я продовжував подорож на південь через глинясту пустиню з Черновим, Файзуллою, Еркеком, 4 верблюдами, одні конем і двома собаками. Після 18 кілометрів переходу ми підійшли до місця, на якому росло кілька тамарисків; десь тут повинна була бути підземна вода й ми мали викопати колодязь.

Але де ж лопата? Ордек одразу ж признався, що забув її в руїнах і запропонував поїхати назад, щоб відшукати її. Я був страшенно засмучений цим. Лопата була для нас питанням життя й смерті. Поїздка до старого місця нашої стоянки була дуже ризикованою, особливо, якби зірвалася буря. Я сказав Ордекові, що коли він не знайде наших слідів, то хай вирушає на південний захід, щоб досягти озера Кара-Кошуна.

Ми спинилися для відпочинку на кілька годин. Уночі, коли Ордек поїхав шукати лопату, я віддав йому свого верхового коня. Перед від'їздом ми напоїли їх досхочу. Через дві години після того, як він зник у темряві, на сході почалася сильна буря. Я сподівався, що він одразу ж повернеться назад, але і вранці про нього не було ні слуху, ні духу. Ми знялися в напрямі на південний захід. Стояла сильна спека, вгамовувана легким вітерцем. Пройшовши пояс низьких барханів, ми знайшли кілька кусків дерева, де ми й стали табором.

На загальне здивовання, Ордек повернувся щасливо, і не тільки з конем, але і з лопатою. Ордек розповів, що коло глиняної башні він відкрив руїни кількох домів, серед яких знайшов чудово вигравіювану дерев'яну дошку, напів засипану піском, а також кілька монет із зображеннями. Виявилося, що там було значно більше старовинних речей, аніж я бачив. Я одразу ж послав його назад, щоб привезти дошки, про які він говорив. Це доручення він виконав перед самим нашим від'їздом з місця стоянки. Я буквально згорав від нетерпіння побачити ці речі. Я довідався від Ордека, що їх було значно більше, ніж він міг захопити з собою.

Мені треба було обов'язково вернутися назад. Я повинен був вернутися в пустиню наступної зими.

Ордек сам напросився супроводжувати мене до того місця, де він відкрив вирізьблені дошки. Інакше я б ніколи не повернувся до старовинного міста, щоб зробити це важливе відкриття.

Ми мусили тепер подумати про те, щоб урятувати себе і своїх тварин. Ми поспішили на південь, йдучи через глинястий ґрунт і високі бархани. Я йшов босий, сонце дуже розжарювало ґрунт, але там, де, залишаючи сліди, проходили верблюди, пісок був холоднуватий. Коли ми спинилися ввечері, верблюди дістали по невеликому ковтку води й з останнього тюка — соломи. Вони мусили не пити майже 5 днів. Ми мали тепер води тільки на один день, та й то вона була смердюча від дотику до бурдюка.

Другого дня я йшов на чолі каравану. Гадаючи, що zostалося близько 60 кілометрів до Кара-Кошуна, я виліз на бархани, оглядаючи околиці через бінокль і нічого не бачачи крім низьких барханів. Але ось щось блимнуло на південному сході, — вода чи міраж на солоному полі. Я поспішив туди і знайшов там чисту, свіжу воду, яка була трохи погана на смак, але досить придатна для пиття. Радісно було дивитися, як пили її наші верблюди. Ми тепер повинні були знайти пасовище, і крім того, мусили потурбуватися про якусь їжу для себе. Все, що лишалось у нас у мішках, був рис і невелика кількість чаю. Ми пішли вздовж берега.

2 квітня ми досягли Кара-Кошуна (в Лоб-Норі), звідки віднілося ціле море комишу, яке простягалось із сходу на південний захід. Тут вода була чудова. На ній плавали дикі гуси, леbedі, качки, але, на жаль, дуже далеко від берега, щоб їх можна було підстрелити.

Наступний день ми присвятили відпочинкові й годуванню наших тварин. Дув свіжий північно-східний вітер. Мене мучило нестримне бажання викупатися в озері, щоб очистити себе від пилу. Але як бути з човном? Ми вирішили збудувати його. Досить лише захотіти, й сильною волею можна досягти великих результатів. Я поїхав на північний схід з Черновим і Ордеком. Там не було дров, але були плаваючі дерева. Ми захопили з собою бурдюки й дерев'яні драбини, які завжди були прив'язані до наших верблюдів.

Ми спинилися на довгій косі. Ордек надував шкури доти, поки вони не перетворилися в барабан. Ми зробили рамки, зв'язавши драбини вірьовками й прив'язавши вниз бурдюки.

Дув сильний північно-східний вітер. Сонце пекло і було приємно в прохолоді. Коли Чернов з'явився на борту, наш „човен“ мало не перевернувся, і ми сіли на краю, тримаючи ноги у воді. Вітер дув нам у спину і ми відчалили від берега. Піняві гребені хвиль котилися навколо і все більше й більше мочили наш одяг, а бризки летіли понад

нашими головами. Глибина води була не більша за 4 метри. Дикі гуси й лебеді шумно піднялися, побачивши нас. Вони літали так близько над поверхнею води, що доторкалися крилами хвиль.

Наша подорож зайняла дві години. Ми аж посиніли від холоду і мріяли про те, щоб швидше потрапити на берег. Коли ми, нарешті, досягли табору, промерзши до кісток, то ледве змогли підійти до вогнища. Я був напівмертвий і дуже тремтів. Після того як я випів кілька чашок теплої чаю і ліг у ліжко, в мене з'явилася нормальна температура.

Передо мною відкривалася чудесна країна, бо земля й озеро були забарвлені в дивовижні тони сонячного сходу. Це була картина незвичайної краси. Озеро було блакитне з чорнуватим відтінком. Хвилі його так розігралися, що ми повинні були відсунутися від берега вглиб, щоб не замочити наші речі.

Розділ XXXVI

По притоках Таріма

Майже два дні ми йшли по пустинному берегу, не зустрічаючи ні одної людської істоти. У нас майже не залишилося ніяких запасів, і ми буквально зголодніли. Ввечері наступного дня на півдні з'явилася хмара диму. Ордек швидко, як ящірка, зник. Він переплив поросле комишем озеро і повернувся з вісьмома рибалками, несучи трьох диких гусей, дві дюжини гусячих яєць, рибу, борошно, рис і хліб. Отже, небезпека умерти з голоду минула.

У Кум-Чапкані ми зустріли старих друзів, які розповіли нам про смерть старого Кон-Чакан-бека. Ми доручили наших чотирьох верблюдів і коней Нумес-бекові й він узяв їх із собою на пасовище в Міран. Їх незабаром узяв з собою один із наших караванів, який ішов у напрямі до Тибету.

Я повернувся човном до місця нашої головної стоянки з Черновим, Файзуллою і Ордеком, зробивши перед цим маленьку подорож до Кара-Кошуна. Озера заросли ще більше комишами, аніж це було під час моїх відвідин чотири роки тому. Найбільша глибина озера досягала 6 метрів. Ми пливли по широкому відкритому простору. Тут по дорозі ми побачили мертвого лебедя, який лежав на воді, недалеко від комишу. Коло нього плавав його товариш.

Наш човен швидко поплив до місця, де були лебеді. Товариш мертвого лебедя не піднявся, а лише відплив

з великою швидкістю, допомагаючи собі крилами. Досягнувши комишів, він кинувся в них, але крила перешкодили йому сховатися. Один із людей, що супроводили мене, кинувся у воду і поплив за ним. Лебедь пірнув, але виринув у тому ж місці, бо йому знову перешкодив комиш. Чоловік спіймав його і скрутив йому шию. Усе це сталося в одну мить.

Новий рукав Шірге-Чапкан протікав на північ, нижче Таріма. Я хотів остаточно змалювати цей рукав ріки й виміряти його розміри, але в мене не було човна. Наші 4 верблюди не були ще відправлені, отже ми впрягли їх попарно у два човни і перетягли їх по землі в цей рукав.

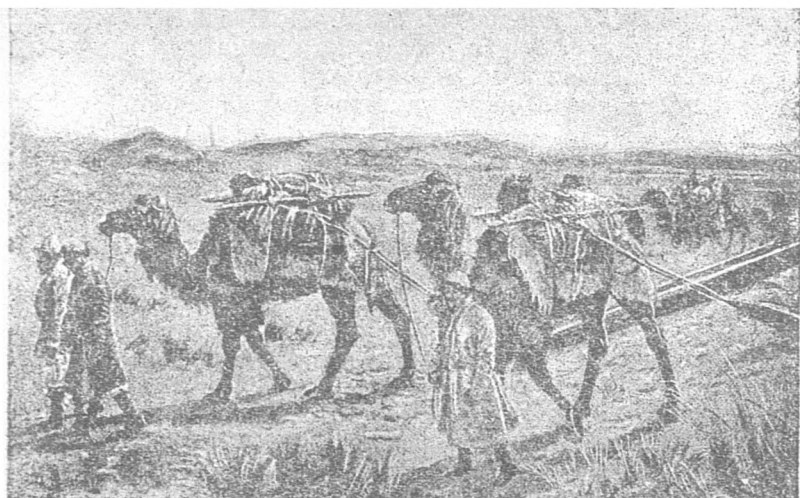
Ми вирушили на північ через новий шлях по озеру. У Тарімі ми зустріли Чердона, який вів наших 35 коней, 6 мулів, 6 собак, провізію, разом з людьми, в напрямі до гір Північного Тибету, де весь наш загін повинен був зустрітися в долині Мандерлик. На місці нашої головної стоянки усе було гаразд. Баржа була вже готова, і мій намет на передній палубі перетворений на кабінку.

Місце нашої головної квартири перетворилось на нову столицю країни Лоп. Наші верблюди, що залишилися, були направлені на північ, щоб зустрітися з рештою. Чернов, Іслам-бей, Турду-бай і Кадай-Кулу поїхали кінями.

Вирушення цього каравану являло собою колоритну й красиву сцену. Дзеленькаючи бронзовими дзвіночками, караван пішов через рідючі ліси. Тура-Саллаган-Ун зостався пустиним після їх від'їзду. Всі купці й ремісники запакували свої товари й вирушили звідси. Тільки ворони залишилися, крикаючи на деревах.

Сиркін і Шандур залишилися ще зі мною. Супроводжуваний ними і ще чотирьма новими людьми з Лопа я залишив це місце головної стоянки 19 травня назавжди. Усе населення висипало на берег, щоб попрощатися з нами, коли баржа йшла за течією, прямуючи до Таріма. Ми спинилися на час, щоб знову оглянути озера. На правому березі ріки, між двома озерами, я, вимірявши висоту барханів, знайшов, що вони підносяться на 100 метрів над рівнем ріки. Інші бархани, які лежать ближче, були заввишки 15—20 метрів. Жителі Лопа часом загачували канал, який зв'язував ріку з озером. У цих загатах водилася риба, а солоня вода робила її ще смачнішою. Вони ловили її великим неводом, який тягли за допомогою двох човнів.

Через кілька днів наш старий приятель, мисливець Кіргун-Паван, прийшов до нас на човен. Він скликав людей, зібрав усі наявні човни, щоб допомогти нам пере-

Перетягування челнів волоком по суходолу

пливти нове озеро і пробратися через комиші. Щоб пройти через комиші, нам довелося їх підпалити.

25 травня ми зробили цікаву подорож на велике озеро Беглік-Куль—одне з тих, що лежать на правому березі Таріма. У нас було два човни, на одному з них їхав Шандур і двоє з команди, а на другому—Кіргун-Паван, гребці і я.

Був чудовий день, озеро було спокійне й прозоре, як скло. Бархани різко і ясно відбивались у воді. Три години ми гребли в напрямі на південь, роблячи ввесь час виміри. Сонце пекло. Ми обливалися водою, щоб хоч трохи освіжитися в цій спеці. Ввечері ми досягли середини західного берега й спинилися тут на тимчасовий відпочинок. У цей час Кіргун-Паван, показавши на вершину бархана, що на східному березі озера, промовив такі загрозливі слова:

— Кара-буран (чорна буря).

Зга барханів з'явилися темні червоно-жовті хмарки, які незабаром злилися в одну велику хмару. Наші гребці запропонували переждати ніч на цьому місці, але я повинен був вернутися на баржу, щоб перевірити хронометр,

— Негайно в путь, гребіть швидше, щоб урятувати наше життя!—крикнув я гребцям. Якби ми досягли відкритих каналів, то були б поза небезпекою. Але, щоб потрапити в них, ми повинні перетяти гирло широкої

бухти, яка простягалася на захід. Повітря ще було тихе й озеро спокійне. Гребці стали на коліна й запрацювали веслами. Якщо весла не зламуються, то ми врятуємося від бурі, інакше, човен перекинеться і ми не виберемося на берег.

— Іль Аллах! (О, боже!) — кричав Кіргун-Паван сумним голосом.

Через мить і бархани і весь східний берег зникли в пілу. Здалека почувся шум. Цей шум ріс із загрозливою швидкістю, перетворюючись на оглушливий рев. Буря ще була далеко від озера і тільки пориви вітру досягали нас.

— Гребіть, гребіть! — повторював Кіргун-Паван.

Наш човен збільшив швидкість і мчав, розрізаючи воду, як ножем. Вода кипіла й пінилася біля його носа. Ми сиділи в глибокій мовчанці. Лишалось ще зо два кілометри до північного берега, але не встигли ми оглянутися, як північний берег, так само, як і східний, був оповитий туманом.

Нарешті, шторм вбухнув над нами. Вітер дув сильними поривами й щохвилини нас могло перекинути. Хвилі мчали з неймовірною швидкістю, вітер свистів. Піна летіла клоччям навколо. Якби ми не повернули човна вчасно в підвітряний бік, то відразу опинилися б у воді. Хвилі росли з неймовірною швидкістю. Навколо стояло виття і піна кипіла на гребенях хвиль, як у казані.

Хвилі підхоплювали човен і кидали його вгору. Ми сиділи, як у ванні, і вода обливала нас то спереду, то ззаду, залежно від того, куди нахилився човен. Кіргун старався з усієї сили, направляючи човен на хвилю. Я нічого не бачив, крім човна і кип'ячої піни наближчої хвилі, яка здавалася майже чорною.

Все остаточно потонуло в густому тумані. Навколо було темно й зловісно. Наближалася ніч. Я загорнув свою записну книжку й інструменти і почав роздягатися. Досить було кількох хвиль, щоб потопити нас остаточно. Край човна були тільки в 4-сантиметрах над водою.

Раптом хвилі зменшилися і хитавиця припинилася. З правого боку показалося щось темне. Це були хаші тамарисків, які виступали з північного берега: природний хвиляторіз. Ми були врятовані. Ми довго розвантажувалися, щоб звільнити човен, а потім знову попливли уже по каналу. Але стало зовсім темно, і комиш хльоскав нас по обличчю.

Після довгих блукань ми побачили сторожевий огонь і незабаром були знову в нашому човні.

Другого дня ми вирушили в путь за течією. Передо мною

сидів Кіргун-Паван з жердиною в руках і потішав нас невичерпним джерелом веселих зауважень і цікавих оповідань.

Навколо панувала тиша. В цей час до нас підійшов повним ходом човен і спинився коло борта. Почулися швідкі кроки. Коло стола спинився Муза, тепер „кур'єр“ з Кашгара, і виклав передо мною велику пачку листів з дому, книжки й газети. Цієї ночі я читав до 3-ої години.

У подальші дні ми часто затримувалися бурями і тому пливли вночі, коли вітер був слабший. Для зручності плавання попереду нас ішли човни з ліхтарями.

У Чегелік-Уй, багатому на рибу, ми розлучилися з нашою баржею, бо береги ріки були занадто вузькі для неї. Ми збудували два менші суденьця. Кожне з них складалося з платформи на трьох довгих човнах. На платформі ми поставили крокви і вкрили їх ковдрами. Я оселився на одній з платформ, на другій по-хатньому влаштувалися Сиркін і Шандур, тоді ж у кабіні старого човна я відшукав пластинки, які назнімав за останній тиждень.

Збудовані човні зробили 1400 кілометрів і справді виконали добру службу. Я віддав їх потім місцевим жителям.

Керувати новими човнами було зручніше, і на них ми успішно добралися до Абдала — старого рибальського селища, кінцевого пункту нашої подорожі. Через кілька днів по прибутті, сюди приїхали Чернов, Турду-бай і Малах-шах на 4 верблюдах з десятком коней, щоб захопити мене з залишками багажу і приставити до нашого головного штабу, в гори.

Перед від'їздом ми дали змогу тваринам перепочити. Спека стояла страшна. Було близько 32° за Реомюром у тіні. Повітря було повне комах, які боляче кусалися. Вони були справжнім лихом для верблюдів і коней. Рятуючись від них, наши верблюди вночі втекли. По слідах було видно, що вони пішли назад у гори. Турду-бай помчав за ними на коні й привів назад. Комахи вимучили й нас. І ми всі жадали швидше опинитися на свіжому гірському повітрі.

3 липня, о 5 годині вечора, ми навантажили, нарешті, залишки свого майна на верблюдів і двох коней. Під час навантаження верблюдів коло них стояло 4 чоловіка і било комах.

Коли всі приготування були закінчені, караван рушив у дорогу. Турду-бай розпорядився, щоб караван ішов до одної з точок південного берега Кара-Кошуна, звідки дорога повертає на південний схід, до найближчого джерела в горах. Треба було витратити цілу ніч, щоб визначити це місце на березі ріки, і я волів пройти цю віддаль на човні.

Отже, як тільки караван зник у присмерках, я лишився серед місцевих жителів з Сиркіним та Черновим і кількома іншими супутниками.

Козаки — Сиркін і Чернов — узяли з собою всю мою пошту, і я розлучився з ними, винагородивши їх. Стиснувши мені востаннє руку, вони сіли на коней і зникли разом з маленьким караваном на шляху до Черчена і Катана.

Попрощавшись з мешканцями Абдала, я сів у човен, який мене чекав. Береги ріки були видні доти, поки світів місяць, але через деякий час місяць зайшов, ріка перейшла в болота, вкриті комишами, і стало страшенно темно.

Для мене було цілковитою загадкою, як гребці знаходили дорогу. Вони пливли мовчки і без ніяких вагань до мети нашої подорожі. Час минав, і човен безупинно плив усе далі й далі. Дрімота охоплювала мене час-від-часу, але заснути я не міг. Навколо ще панувала ніч, коли човен торкнувся берега, і гребці сказали, що ми прийшли в умовлене місце. Ми почали гуляти по берегу, чекаючи караван.

Через деякий час недалеко почулися вигуки. Це був Шандур з кіньми. Ми розпалили вогнище і приготували чай і їжу. На світанку підійшов і Турду-бай з верблюдами. Привітавши нас „селям-алейкюм“, він, не спиняючись, поїхав далі. Ми попрощалися с гребцями, сіли на коней і поїхали слідом за ним.

Сонце зійшло. Далекі тибетські гори облямовували пустиню, виділяючись темними силуетами на світлому фоні. Прокинулись міради комах і почали дзижчати навколо нас. Ми зробили перший привал у Дунгліку, який підносився над озерами і де не було ні одної людської істоти; зате тут ми знайшли джерело з водою і пасовище для коней і верблюдів.

Розділ XXXVII

Пригоди в Східному Тибеті

Через кілька годин після того, як зайшло сонце, ми почали готуватися до урочистої подорожі через пустиню. Напоївши тварин, ми знову наповнили посуд водою. Грунт, яким ми проходили, був твердий і складався з гравію й грубого піску. На півночі темною стрічкою простягалися озера. Здавалося, все було одіте в жовто-сіри тони. Ми виразно бачили гори, схили гір, проходи й провалля.

Після сьомогодинного швидкого переходу, ми пройшли пам'ятник, по якому Токта-Охун визначив, що ми зробили

половину дороги. Машка і Ялдаш були зовсім виснажені від спеки й спраги і нам довелося спинитися на кілька хвилин, щоб напоїти їх. Вони все ж забарились, і нам знову довелося спинитись, щоб почекати їх. Але собак ніде не було видно. Я послав Шандура назад з пляшкою води. Він повернувся з Ялдашем, а Машка, як тільки напилася води, здохла, ніби вражена блискавкою. Ми закутали в ковдру Ялдаша і посадили його на верблюда. Він виглядав зовсім безпомічно.

Нарешті, ми досягли відкритої долини з маленьким дзюркотливим струмочком і спинилися там на деякий час. Я спутив наших трьох собак на землю. Вони ледве стояли на ногах, але при першому ковткові води моментально ожили.

Трохи вище долини, де росли чудові величезні тамариски, ми отаборилися біля колодязя Тах-Лик-Булан. Другого дня ми перетяли гори Астин-Таг і Акат-Таг. З проходу останнього пасма ми помітили три ряди гір на півдні під назвою Чімен-Таг. Між ними й нами була відкрита долина з маленьким озером, на березі якого ми й стали табором. Біля колодязя Темір-Лик ми були на найбільшій височині пустинного Тибету.

Протягом наступного дня, який ми провели тут, ми дали відпочинок нашим тваринам. До нас прибув караван з кукурудзою, яку ми придбали в Чарт-Лику, маленькому місті на південному заході від Лоб-Нора. Прибув також посильний з нашої головної стоянки в Мандер-Лику і приніс звістки, що там усе гаразд. Один із прибулих був Іслам-бей, який знав цю місцевість краще, ніж хтось інший. З ним приїхав Алдат, національністю афганець, який говорив по персидському.

В Алдата був орлиний ніс, коротка борода й очі повні меланхолії. Він виглядав страшенно таємниче. На всі запитання відповідав коротко й ясно. Крім відповідей на запитання від нього нічого не можна було почути. Він був добрим мисливцем і показав мені таємні стежки через гори.

13 липня ми знову спинилися біля джерела коло Мандер-Лика, де розташували наш головний табір.

18 липня ми вирушили звідси в першу подорож. Я гадав нанести на карту частину рівнини Східного Тибету, яка досі не була досліджена. Ми взяли з собою досить провізії (усього на 2 місяці) на 8 чоловіка.

При каравані були Ялдаш, Мальчик і велика монгольська собака з одного селища, що пристала до нас. Після того як ми пройшли два проходи, перша наша стоянка була розкинута на висоті 4 000 метрів. Недалеко від нас блукали дикі яки, дикі мули, бігали сурки в літали куріпки

Жарке літо, яке ми залишили позаду себе, змінилося тут зимою. Температура спала до 6° за Реомюром.

Ми знялися з місця стоянки 22 липня, під час снігового бурану, і пішли під снігом і хугою, яка лютувала всю ніч. Серед ночі мене збудив шум у таборі. На моє запитання, в чому справа, Чердон сказав, що Ніан-су і 12 овець зникли і тільки 4 вівці, які були прив'язані, залишилися в таборі. Ми всі кинулись на розшуки. Біля 10-ої години Ніан-су повернувся, страшенно збентежений, і тільки з одною вівцею; решту загризли вовки, вони лежали то тут, то там на снігу в крові. Уціліла тільки одна вівця.

Вияснилася така картина нічної тривоги. Ніан-су спокійно спав. Серед ночі він раптом прокинувся від тупотіння ніг і мекання овець. Вискочивши з намету, він побачив трьох вовків, які підкралися до овець проти вітру. Вівці кинулися врозтіч по полю. Ніан-су погнався за ними, забувши зняти тривогу. Вовки, звичайно, розірвали овець на шматки. Врятуватись пощастило тільки одній.

Другого дня після цієї пригоди ми зробили довгий і важкий перехід через снігові вершини, які мали назву Чімен-Таг, Ак-Таг і Калта-Алаган. Ми бачили звідсі цілий ряд вершин, укритих вічними снігами, які належали до чотирьох різних отрогів.

У далечині на обрії виднілася гора Арка-Таг, перехід через яку кілька років тому був для мене такий важкий. З південного схилу Калта-Алаган ми зійшли вниз у широкую долину, з якої вирушили в напрямі на захід.

Ми ще перебували в місцевості, яка була досліджена свого часу російськими мандрівниками, а також Бонвелетом і Літль Делем. Ми спинилися посеред цієї долини. Вона кишіла сурками, які сиділи перед своїми норами й одразу ж зникали, як тільки собаки кидалися на них. У долині пасся табун з 34 диких мулів.

Чердон і Алдат поїхали до них верхи. Коли вони наблизилися, мули кинулись тікати, за винятком самиці з 4-ма лошатами. Алдан спіймав одне лошатко і прив'язав до сідла. Трохи згодом ми піймали і друге лоша і, загорнувши обох в ковдру, навантажили на верблюдів. Ми думали вигодувати їх вівсянкою, доти, поки вони зможуть самостійно пастися на луках.

Як тільки вони стали досить дорослі, я наказав пустити їх у степ, де вони могли знайти свою матір. Але Токта Охун запевнив мене, що матері не побажають мати діло з лошатами після того як до них доторкалась людська рука. У такому разі лошата потраплять на обід вовкам. Тому ми вирішили їх забити і засмажити. М'ясо в них було ніжне й смачне.

Поблизу цієї широкої долини були також ясно окреслені поля рухомих пісків з барханами значної висоти. Тут була безліч гедзів, які звалися „іла“. Вони мають погану звичку класти свої яйця в шерсть тварин, які пасуться. Наші коні були буквально тероризовані їхніми укусами. Вони хропли, трясли головами й кидалися на землю, не звертаючи уваги ні на вершників, ні на ношу.

Між барханами походжали дикі яки, мули й антилопи, де вдень вони були в безпеці, а на ніч перекочовували на пасовища в долині. Майже перед самим заходом сонця ми побачили 30 чудових яків, що переходили піски в напрямі до долини. Побачивши караван, вони спинилися на вершині бархана. Ці чорні яки являли собою чудову картину на жовто-сірому фоні піску, коли стояли довгою стрічкою з піднятими головами.

Ми підійшли до берега озера Баш-Кум-Куля („Верхнє піщане озеро“), яке було відкрите ще Пржевальським. Там ми побачили 14 яків, що паслися. Коли Чердон почав наближатися до старого бика, той ані трохи не злякався: бик люто дивився на мисливця і навіть зробив у напрямі до нього кілька кроків. Чердон злякався і втік, потішивши цим увесь караван. Щоб урятувати репутацію, він почав переслідувати маленьке вовчєня, яке він спіймав і приніс до нас. Це вовчєня вночі перегризло вірвовки і зникло.

Дуже багато часу й праці коштувало нам підняття на вершину Арка-Тага. Ми йшли через дивовижні лабіринти гір. Нас мочив дощ, збивав з ніг ураган, пекло сонце. У долинах ми зустрічали іноді великі табуни антилоп. Важко собі уявити прекрасніше видовище, аніж ці тварини.

Алдат і Турду-бай вирушили до висот Арка-Тага для того, щоб розшукати зручний прохід. По дорозі собака побачила антилопу і кинулася за неї через ущелину. Коли Турду-бай повернувся, Ялдаша з ним не було. Ми пішли далі, думаючи, що собака знайде нас, ідучи по наших слідах.

Почався великий дощ. Ми одразу понапинали намети, щоб не промокнути. Ялдаша все не було. Турду-бай поїхав назад, перетяв вершину, за якою зникли антилопа й собака, і кінець кінцем знайшов Ялдаша, який, загубивши дорогу, шукав нас по другий бік долини.

Ми перетяли Арка-Таг через прохід і спустилися в широку долину, в якій я відкрив 22 озера чотири роки тому. Ми перерізали шлях, яким проходили раніше тільки два дослідники.

Було відрадно думати, що я увійшов у цю нову невідому землю, де ніколи не ступала нога європейця і де не було стежок, крім тих, які зробили дикі яки, мули й анти-

лопи. Алдатові пощастило тут застрелити двох антилоп і, таким чином, ми зуміли запастися м'ясом на кілька днів, залишаючи в запасі наших останніх 3 овець.

Ніч являла собою величне видовище. Хмари, освітлені місяцем, і сріблястий сніг блищали на величезній віддалі, розкинувшись на південь. Велика самотність і пустиня оточували нас.

Тварини почали виявляти ознаки втоми, а пасовища зустрічалися на великих висотах усе рідше й рідше. Верблюди, які линяють літнього часу, мерзли в снігу. Цікаво, що суворий клімат був причиною того, що верблюди почали швидко обростати шерстю. Переходячи тибетські висоти з півдня на північ, ми перетяли паралельні гірські хребти, які йдуть з півночі на схід, при чому з кожної стежки виднілися нові пасми гір, великі й могутні, з безкрайніми долинами.

Я їхав на чолі каравану. Грунт, позбавлений зелені, був вогкий і м'який, як мох. Злізши з коня, я повів його за собою, бо він на кожному кроці повалювався в грязь. За нами йшли поволі й неохоче верблюди. Вони робили копитами глибокі сліди, що відразу ж наповнювалися водою. Не було ніякої змоги йти таким небезпечним шляхом.

Після того, як ми марно піднялися так високо, ми повернулися назад. Ми зробили зупинку і дали тваринам дводенний відпочинок, пустивши їх пастися в долині, на якій росла рідка трава. На ніч ми вкривали верблюдів ковдрами, щоб уберегти їх від снігу і льодяного вітру. У Чердона в цьому місці здох його улюблений кінь і горе його було безутішне.

12 серпня ми спробували обійти дряговину іншою стежкою. Але грунт був такий небезпечний, як і раніше. Він хлюпав під ногами верблюдів і коней, і тому всі йшли спішені. Ми так потомилися, що наші серця ледве витримували. Нарешті, ми досягли вершини.

Перед нами пробіг самотній вовк. Як тільки ми досягли вершини, раптом зірвалася буря з її звичайним виттям і громовими ударами. Здавалося, вся земля була потрясена. Ми були так високо, що хмари відокремлювали нас від долини. Ми попали в саму середину бурі і не знали, як з неї вибратися. Не було ніякого вибору, і ми вирішили тут стати табором. Ми поставили намети, зібрали верблюдів до купи і повкривали їх ковдрами. Все абсолютно промокло. Один із наших верблюдів здох ще тоді, як ми йшли на вершину. Ті ж верблюди, які залишилися, стояли і з насолодою їли роздане їм сіно.

Другого дня була чудова погода. У південній частині цього дикого пасма гір ми знайшли пасовище і залиши-

лись тут близько двох днів. Увесь одяг і ковдри ми розклали на піску, щоб дати їм добре просохнути.

Ми залишили за собою ще одне пасмо гір, після чого нагір'я перейшло в широке плато. Йти по ньому було дуже добре. Далеко на півдні з'явилися солоні озера й ми стали табором на північно-західному березі. Алдатові пощастило поранити антилопу, але вона встигла зникнути. Пізніше ми знайшли її обгризеною до кісток дикими звірями. В цей час ми дуже потребували м'яса, хоч у нас було ще досить рису й хліба.

22 серпня Кучук і я перерізали озеро, в напрямі до горбика на південному березі, де ввечері нас зустрів караван, і розпалили чудове вогнище. Погода була прекрасна, озеро було таке мілке, що Кучук цілими годинами катався на човні,правлячи замість весел жердиною.

В озері були поклади солі. Найбільша глибина його дорівнювала тільки 2 метрам. День був розкішний. Просто під човном вода була світло-зелена, далі вона переходила в колір морської води. Небо, вода, хмари й гори—все стояло освітлене світлом і перехідними тонами. Погода була зовсім тепла і ми цілком висушили все, що промокло в горах.

Вода була така солона, що все те, що доторкалося до неї, ставало біле. Це так само, як і в Мертвому морі, тільки з тією різницею, що тут ми були на висоті 5000 метрів.

Через кілька годин ми могли бачити караван на другому березі, але пізніше віддаль збільшилася і він зник з наших очей.

Минув день, настали присмерки, а ми були ще на озері. Ми не бачили ні вогню, ні верблюдів, ні коней. Спинившись, ми почали оглядати з горбика околиці. Звідси ми побачили черепи диких ослів і свіжі сліди кабанячого табуна. Ми почали гукати, але відповіді не було. Що могло трапитися з караваном? Кінець-кінцем, два вершники могли б зустрінути нас з їжею, з теплими ковдрами й іншими речами.

Ще до того, як стало абсолютно темно, ми зібрали паливо і о 9 годині запалили вогонь. Потім ми вирішили лягти спати. Я незабаром заснув і не піднявся доти, поки сонце не з'явилося високо на горизонті. Із сходу знявся свіжий вітер. Це було дуже вигідно, бо ми вирушали на захід уздовж південного берега, щоб знайти наших супутників.

Ми знову склали назад половинки човна, поставили щоглу, спустили парус і зробили чудовий тригодинний перехід по солоних хвилях. Відчувалася значна хитавиця

і в Кучука почалися напади морської хвороби. Кінець-кінцем, ми побачили намет. Чердон і Алдат увійшли в мілку воду і втягли нас на берег. Ми були голодні й мріяли про сніданок. Алдат застрелив дикого осла, і ми знову досхочу поїли м'яса.

По дорозі караван був спинений рікою в 60 метрів завширшки, вона впадала в солоне озеро. Ми знову вернулися на берег ріки, протягли через неї віршовку і за короткий час наш багаж був переправлений на другий берег. Коні самі перепливали річку, але з верблюдами було багато турбот. Ми їх тягли за човном, але вони лежали у воді, як мертві, доки не почули під ногами твердого ґрунту.

Зробивши це, ми вирушили на південь, прибувши через кілька днів до другого солоного озера, яке брало свій початок на півдні з двох з інших озер з чудовою прісною водою. Околиці тут були надзвичайно мальовничі. Я з задоволенням пробув у цьому місці тиждень, протягом якого наші верблюди й коні паслися на берегах.

Я перерізав озеро в різних напрямках, вимірював їхню глибину і наносив на карту береги. Із стрімких скель ми ловили рибу. Кучук і я зазнали багатьох серйозних пригод під час великих штормів, які для нас кінчилися щасливо. 2 вересня я проїхав 25 кілометрів на південь через країну, повну диких яків, зайців, антилоп, польових мишей, сурків, диких гусей, вовків і лисиць. Деякі схили були зовсім помережані слідами яків. Знову повернувшись до табору, ми знайшли там досить м'яса, заготовленого на два тижні, бо Алдат забив яка і чотирьох антилоп.

Минуло півтора місяця, як ми вийшли з місця нашої головної стоянки в Мандер-Лику. Ми взяли провізії тільки на два місяці. Витративши частину борошна на наших тварин, ми тепер живилися, головним чином, м'ясом. Покищо все було гаразд. Ми повинні були йти назад нашим шляхом на захід до невідомої країни. До частини мого нового плану входила спроба забратися глибше в Тибет. Я гадав відвідати стародавче місто в пустині Лоп раніше, ніж кінчиться наступна зима.

Розділ XXXVIII

Переслідувані смертю

Я наказав Турду-баєві піти з караваном на захід, на північну частину величезної маси льодовиків, тим часом як я обійду її з півдня з Чердоном і Алдатом. Ми взяли з собою провізії для трьох на тиждень.

Через найвищі гірські краї

Як са́мітно пасся на горбі близько на́шої другої стоянки. Алдат підкрався до нього на 30 кроків, як кішка, через яри й схили. Я стежив за полюванням у бінокль. Алдат вистрелив, як зробив стрибок, пробіг кілька кроків, спинився, впав і скочив, заметався, знову впав і залишився нерухомий. Це був вдалий постріл. Алдат лежав нерухомо з своєю рушницею. Чердон і я наблизилися до цього місця з ножами. Переконавшись, що як мертвий, ми разом здерли шкуру і відокремили кращу частину м'яса, нирки й серце.

Другого ранку Алдат вернувся до забитого яка, щоб дістати ще м'яса. Дув сильний західний вітер. На заході виднілася висока ущелина, через яку ми мали пройти, щоб зустріти Турду-бая і караван.

Не зчайшовши Алдата, Чердон почав шукати і знайшов його хворим; він лежав коло своєї жертви. Молодий мисливець страждав від головного болю і кровотечі з носа. Чердон приставив його вниз на стоянку. Чердон і я навантажили коней, загорнули Алдата в хутра і посадили на сідло.

В Алдата було маячіння. Він так метався на сідлі, що довелося прив'язати його до нього. Через день ми зустріли Турду-бая і Кучука, які пильнували нас. Вони проводили нас до табору.

Коли потім ми продовжували шлях на захід, Алдатові зробили постіль з мішків і шерсті на спині верблюда. Він,

звичайно мовчазний, тепер лежав, співаючи персидські пісні.

Ми йшли на північний захід кілька днів. Погода була жорстока. Дув вітер і йшов цілий день сніг. Сніг випав завглибшки з півметра і зрадливо захоував нори сурків. Коні часто ступали на них і спотикалися. Тварини марно шукали трави під снігом на стоянках.

Алдатові стало гірше. Ноги його почорніли, я годинами розтирав їх, щоб посилити кровообіг. Нам треба було б спинитися для його порятунку, але запаси провізії наближалися до кінця і Алдат був тим мисливцем, який повинен був нас забезпечувати свіжим м'ясом.

Чердон був прекрасним стрільцем, але в нього було мало патронів із собою. Останньою кулею він забив молодого яка, постачивши нам м'ясо ще на деякий час.

Одного разу ввечері Алдат попросив покласти його між двома верблюдами, бо гадав, що тепло їхніх тіл подіє на нього сприятливо. Його бажання було виконане. Малахшах і Ніаз стерегли його.

Вранці 17 вересня мене збудили крики й шум в таборі. Я з'явився саме вчасно і побачив ведмедя, який біг серед наметів, переслідований собаками.

Протягом двох місяців, ми не бачили ні одної людської істоти. Ми все ще перебували на віддалі 340 кілометрів від Темерлика, де караванові було наказано чекати нас. Кожний із нас прагнув туди, геть із цієї ущелини. На одній стоянці Алдатові так погіршало, що ми простояли там цілий день. Чердон з рушниць Алдата забив яка й антилопу поблизу табору. Магометани тоді спробували новий метод лікування хворого. Вони здерли шкуру з антилопи, роздягли Алдата і добре загорнули його в ще теплу шкуру волоссям назовні.

Ввечері Алдатові ще більше погіршало. Його дихання було часте, пульс неувловний, температура низька. Перед нашим від'їздом на другий ранок Алдата улаштували якомога зручніше на верблюда. Коли верблюд мав уже вставати, дивна зелена блідість розлилася по засмаглому обличчю Алдата і він розплющив очі. Алдат був мертвий.

24 вересня кожний хотів покинути долину смерті якомога скорше. Коли верблюда були навантажені і все було готово, ми рушили далі.

Ні травинки! Ні однієї дикої тварини! Один кінь здох, а інші були в поганому стані. Верблюда йшли з напівзакритими очима, як сонні. Маісу в нас залишалося тільки на два дні й ми віддали частину нашого рису тваринам. Зробили привал. Ввечері, коли я вже дістав свічку, налетіла снігова буря.

Ми знову перетяли те саме гірське пасмо, яке вже одного разу проходили. Одна ущелина височила просто перед нами. Ми поволі увійшли в неї. Вона була на висоті 6000 метрів. Але північний отрог був дуже крутий. У долині лютувала буря, і сніг крутився по горі, як у відьомському танці. Коні сковзалися, а верблюдів треба було обережно вести по снігу.

На найближчій стоянці ми закололи останню вівцю. Це було схоже на убивство супутника. Ми продовжували путь на північ. Ялдаш наздогнав молоду антилопу і загриз її. У нас стало більше м'яса. Ми наближались до другої ущелини. Двоє коней здохло по дорозі, а двоє інших — перше ніж ми досягли вершини. Один із них був маленький сірий кінь, на якому я їхав через пустиню до Черчена і через пустиню Лоп до стародавнього міста. Вранці ще один кінь здох біля самих наметів. Знову ми попали в особливу країну.

8 жовтня температура впала до 1° нижче нуля. Наша провізія зменшилася до 6 кусків хліба й рису на 4 дні. Наш шлях ішов через долину. Йшли ми всі пішки: верблюд здох на другу ніч. Він витримав до самого кінця, але, позбувшись усякої надії на пасовище, не мав іншого вибору крім смерті. Його вантаж ми розподілили серед ветеранів, які пережили.

Долина йшла вниз. Ми наблизилися до нижчих місць і поставили наші намети на висоті 4000 метрів.

Чердон застрелив з рушниці Алдата дикого осла, і ми були ще раз урятовані. Але найчудесніше на цій стоянці було те, що Малах-шах побачив двох мисливців верхи й покликав їх. Їх привели в мій намет. Ми не бачили людей 84 дні і страшенно зраділи цій випадковій зустрічі.

Я купив у них обох коней і невелику кількість пшеничного борошна. Потім одному з людей було доручено поїхати до Темерлика, особисто передати мій наказ Ісламбееві, щоб він поспішив зустріти нас з провізією і 15 кіньми. Тодасін, це було його ім'я, міг украсти коня, за якого я йому вже заплатив, але я вірив йому, і він виконав чесно доручення.

Після двох днів подорожі на схід ми знялися з табору 14 жовтня, сподіваючись зустріти в цей день загін Ісламбея. Ми йшли цілий день. Спускалася темрява, але ми все йшли. „Вогонь у далечині!“ — крикнув хтось. Ми прискорили кроки. Усі були голодні. Вогонь зник. Ми кричали й стріляли, але відповіді не було. Нічний холод схопив нас. Ми спинилися на півгодини і розвели вогнище. Потім пішли на схід, годину за годиною по цій самій долині, на

якій був розташований Темерлик і наша головна квартира.

Вогонь знову з'явився. Але коли він зник, ми почували себе зовсім розбитими. Наші тварини втомилися до смерті. Від них нічого не лишалося, крім шкіри і кісток. У глечики залишалося трохи чаю, я випив його і з'їв кусок вареного м'яса дикого осла на вечерю.

Трави й дров було вже багато. Ми спинилися на цілий день. Поруч ми знайшли колодязь. Очевидно, вчорашній вогонь був розведений мисливцями, які хотіли уникнути нас. Нарешті, можливо, Тогдасін зрадив нас.

Пізніше, вдень, Чердон, прийшовши в мій намет, сказав, що бачив загін вершників, які наближаються з заходу. Я вийшов з біноклем. Це справді були вершники. Нарешті, Іслам-бей під'їхав до мого намета і доповів, що в головній квартирі все гаразд. Він привіз 15 коней, і для нас був приготований лукуллівський обід.

Двоє коней з 12 і 4 верблюди з 7 уціліли, поки ми дісталися (через два дні) до Темерлика.

14 жовтня я знову виїхав у місячну експедицію на велике солоне озеро Аяк-Кум-Куль. Я взяв із собою Іслам-бея, Турду-бая, Токта-Охуна, Кодая-Верді, мисливця Тогдасіна, 13 коней, 4 мулів і 2 собак.

Нова невідома країна була нанесена на карту. Одвічні гори були зрізані новими ущелинами.

Одного разу Чердон і Тогдасін вирушили на полювання за диким бараном. Побачивши цілий табун, вони прив'язали своїх коней і переслідували баранів до провалля. Барани все ж таки втекли. Тогдасін раптом почав скаржитися на біль у серці і голові. Обое лишилися всю ніч на відкритому повітрі й дісталися до табору лише другого ранку дуже виснажені. З того часу Тогдасін став інвалідом.

Як тільки ми повернулися на головну квартиру в Темерлик, я відіслав його до Чархлика. Він втратив обидві ноги, і компенсація, яку я міг дати йому сріблом, була нічим супроти його втрати.

Токта-Охун і я зробили кілька довгих подорожей на широкі води Аяк-Кум-Куля, щоб виміряти його глибину. Найбільша глибина досягала 25 метрів.

Потім ми повернулися в нашу головну квартиру новим шляхом.

Великий караван пілігримів-монголів прибув до Темерлика під час нашої відсутності й спинився там на кілька днів. Він складався з 73 лам-священиків і 2 монахів. У ньому було 102 верблюдів, 47 коней, призначених для подарунку Далай-Ламі в Лхасі.

Вони мали довгу розмову з Шандуром, який говорив їхньою мовою, і виявили помітний інтерес до нашої головної квартири. Вони говорили, що мають при собі 120 срібних ямбас (близько 11 тис. крб.) теж для подарунку Далай-Ламі. Вони мали намір іти через високі гори, через хребет Тангла і вниз до ріки Накчу, де думали залишити своїх верблюдів і продовжувати путь до Лхасси найманими кіньми. Вони сказали Шандурові, що губернатор Накчу вимагав паспортів від кожного пілігрима й суворо контролював, щоб переодягнені європейці не проникли у Лхассу.

Цей караван пілігримів дуже пошкодив нам. Мій план, про який я ще не говорив нікому з своїх людей, полягав у тому, щоб проникнути майбутнього року до Священного міста переодягненим.

Пілігрими будуть попереду нас і донесуть у Лхассу, що вони бачили й чули про нас, і дорога на Накчу контролюватиметься ще суворіше.

Цю зиму я вирішив присвятити пустині й її таємницям, а експедицію до Лхасси відклав до наступного літа.

Розділ XXXIX

Через пустиню Гобі без води

З мого розпорядження Чердон, Іслам-бей, Турду-бай і кілька нових людей перенесли нашу головну квартиру до маленького міста Чархлика, щоб чекати там мого приїзду майбутньої весни.

Мене супроводили козак Шандур, мусульмани Файзулла, Токта-Охун, Молла, Кучук, Кодай-Куллу, Кодай-Верді, Ахмед і другий Токта-Охун, мисливець, що говорив по-китайському, якого я називав Лі-Лой, щоб не сплутати його з тезком. У нас було 11 верблюдів, 11 коней і собаки: Ялдаш, Маленький і Мальчик. Усі тварини добре відпочили й були в прекрасному стані.

Я гадав пройти 360 кілометрів між паралельними хребтами: Астін-Тага до Анамбаруїнула (гірський масив на сході) потім на північ через пустиню Гобі, звідти на захід до Алтмиш-Булака і, нарешті, на південний захід до стародавнього міста по дорозі з Лоб-Нора і Чархлика.

Ми вирушили 12 грудня. Перші дні були важкі. Ми прокладали собі шлях через вузькі долини. Акат-Таг. Ніхто з нас раніше тут не бував, і навіть тубільці не знали цієї долини, яка, як ми сподівалися, повинна була

вести в ущелину в гірському пасмі. Бічні гори були перпендикулярні й мали кілька ярдів заввишки.

Дно долини було сухе, як гніт, і зовсім безплідне. Ехо бронзових дзвіночків лунало чудесно. В різних місцях були обвали, але скелі нас не спиняли. Ми ввесь час були під загрозою бути похованими новими обвалами. Долина ставала все вузча. Тюки почали зачеплювати стіни з обох сторін, і верблюди продовжували свій путь, тіснячись все більше й більше. Я поспішив уперед, щоб дослідити путь, і побачив, що долина так звужується, що в кінці її утвориться щілина, крізь яку не пролізти й кішці.

Нам довелося повернутись. Ми сподівались, що за цей проміжок часу не було обвалів. Після пильних досліджень нам пощастило пробратися через пасма і потім уже ми по добрій дорозі вирушили на схід і північний схід.

Напередодні Нового року остання ніч століття була холодна і ясна.

1 січня 1901 року ми отаборилися в долині Анамбаруінгол, і я вирішив обійти навколо гірського пасма цієї ж назви (360 кілометрів).

Через тиждень ми були вже на озері Булунгір-Гол і побували в кількох юртах монгольського племені Сартанг з навкружних степів.

Шлях назад до Анамбаруінгола йшов через північну гірську групу, і ми мали пройти через глибокі долини, які простягалися до пустині Гобі.

Прибувши до Анамбаруінгола, я послав Токта-Охуна і Лі-Лоя в головну квартиру до Чархлика з шістьма втомленими кіньми й зібраними мною зразками. Я їм дав листовий наказ на ім'я Іслам-бея про вирядження допоміжного загону на північний берег Лоб-Нора (або Кара-Кошуна), щоб створити там базу запасів і, крім того, наказав з 13 березня вранці і ввечері запалювати вогонь, гадаючи, що в цей час ми повертатимемось із стародавнього міста.

Ми, всі інші, з шістьма мішками льоду, рушили на північ до пустині Гобі.

З запасом льоду для людей і коней ми йшли на північ через невідому пустиню. Сліди диких верблюдів часто траплялися. Пустиня була рівна, як озеро. Але води не було ні краплі й було марно рити землю, щоб добути її. Ми звернули на південний захід і за компасом пішли на Алтмиш-Булак.

Протягом найближчого тижня ми робили довгі переходи. Наш друг Абдурахім, який указав нам минулого року путь до Алтмиш-Булака, говорив, що на південь від нього є 3 солоні струмочки.

Верблюди були без води вже десять днів. 17 лютого

наше становище стало критичним і стало необхідністю відшукати один з трьох струмків Абдурахіма. Увесь цей день і весь найближчий день ми марно шукали води. 19 лютого минуло 12 днів, як верблюда були без води. Якщо вода не буде знайдена, вони здохнуть від спраги.

Я рушив уперед. Кінь пішов за мною, як собака. Ялдаш був зі мною. Невеликий гірський хребет примусив мене повернути на південний захід. Я забрів у висхле річище, на піщаному дні якого я розрізнив свіжі сліди приблизно 30 верблюдів. Праворуч відкривалася невелика долина. Усі сліди верблюдів сходилися там веєром. Там повинен бути колодязь. Я пішов туди і незабаром знайшов кусок льоду, 12 метрів у діаметрі і 3 дюйми завтовшки. Ми розбили лід на куски й дали тваринам. Вони розгризли його, як цукор.

Протягом найближчих днів ми відкрили два струмки. Їх оточували поля комишу. 18 диких верблюдів паслися коло одного із струмків. Шандур підкрався до них, але вистрелив із занадто великої віддалі. Верблюди зникли, як вітер.

24 лютого ми були на віддалі 28 кілометрів від Алтмиш-Булака. Я зранку обіцяв своїм людям, що ми ще до вечера поставимо намети серед тамарисків і комишу біля „60 струмків“—маленької оази.

Дув сильний північно-східний вітер, який полегшував нам путь. Але густий туман слався по пустині й що сталося б з нами, якби ми проминули маленьку оазу? Я виліз на підвищене місце, але туман застеляв усе передо мною.

Я пройшов уже 28 кілометрів і почав побоюватися, що оаза позаду мене. Але що це? Щось солом'яно-жовте промайнуло праворуч передо мною. Це був комиш. І я побачив 14 верблюдів.

Я спинився, а Шандур підкрався до них. Йому пощастило забити молоду самицю і старшого самця (скелет його тепер у зоологічному музеї Стокгольмської вищої школи).

Згідно з моїми обчисленнями, ми були від струмка за 28 кілометрів, справді було 31. Ця помилка на 3 кілометри була невелика.

Добре відпочивши, я залишив там одного чоловіка з кінями й кількома втомленими верблюдами, щоб вони там паслися, а сам вирушив на південь з рештою каравану. Ми взяли з собою увесь багаж і дев'ять мішків льоду.

3 березня ми зробили стоянку біля основи глиняної башні заввишки 10 метрів. Ми прибрали наш лід у тінь і послали чоловіка з усіма верблюдами до струмка. Вони повинні були повернутися через шість днів з запасами

люду. Ми обіцяли запалити сигнальний вогонь на шостий день.

Тепер ми були відрізані від світу... Ніхто в світі не знав про існування цього місця. Але я повинен був добре використати час. Насамперед, я визначив це місце астрономічно. Потім я зняв плани з 19 будинків, які були недалеко від нашої стоянки. Я обіцяв спокусливу нагороду тому, хто відшукає письмена в будь-якому вигляді. Але були знайдені тільки клапті шерсті й червоної матерії, кістки свійських тварин, куски вірьовки.

Майже всі будинки були дерев'яні, в трьох місцях уціліли дверні рами. Одні двері лишалися широко розчинені, як їх залишив останній мешканець цього міста.

Шандурові пощастило знайти місце, яке Ордек відкрив рік тому, повертаючись по лопату.

Ми натрапили також на залишки буддійського храму. Свого часу він являв чудове видовище.

Спочатку місто стояло на старій Лоб-Нор, яка завдяки зміні течії Куру-Дар'ї звернула на південь. Без сумніву храм стояв у парку із ставками, які простягалися на південь. Будинки, башні, мури, сади, шляхи, каравани й пішоходи—все це було тоді!

Тепер це була оселя смерті й мовчання...

Нарешті, Шандур знайшов письмена на дереві й дістав нагороду. Така ж сума була обіцяна за дальшу знахідку. Люди працювали цілими днями, поки було світло.

Дні минали. Світанок застав нас за роботою. Ми провадили розкопи в кожному будинку. Нарешті, лишився тільки один дім з висохлої на сонці глини, стайня з трьома стійлами. Мула знайшов у стійлі кусок паперу з китайськими письменами. Папір на два фути був засипаний піском і гряззю. Ми продовжували відкопувати. Всього ми здобули 36 кусків паперу з письменами. Ми знайшли також 121 дерев'яну дощечку з письменами. Крім цих стародавніх документів ми знайшла тільки кілька ганчірок, риб'ячих кісток, зерен пшениці й рису і кусок килима із слідами рисунку, які збереглися. На мою думку, це був найстародавніший килим у світі.

Уся колекція мала жалюгідний вигляд. Але я відчував, що ці листи зроблять цінний вклад в історію світу. У двох інших стійлах ми нічого не знайшли.

9 березня, в останній день, я закінчив плани й виміри будинків і дослідження башні.

Коли настала темрява, повернулися люди з верблюдами з струмка, з десятима мішками і 6 бурдюками з водою.

Сонце сіло, і наша робота в стародавньому місті закінчилася.

Лу-Лан—мертве місто

Опис Лу-Лана і відкриттів, які нам пощастило там зробити, зайняв би цілу книгу, але я можу присвятити стародавньому місту й пустині лише кілька сторінок. Повернувшись на батьківщину, я передав усі манускрипти й інші реліквії ученому Карлу Хімлі, який зробив доповідь про них, запевняючи, що місто називалося Лу-Лан, і що воно процвітало в III віці до нашої ери.

Після смерті Хімлі матеріали перейшли до професора Конраді з Лейпцига, який переклав документи і нещодавно надрукував солідну працю про них.

Найдавніший документ—це частина історичної праці Чжан-Кіо-Тзі; належить він до часів династії Хань (25—220 рр. нашої ери). Китайці відкрили виробництво паперу у 105 р. нашої ери. Документ, про який сказано вище, був написаний між 150 і 200 рр. нашої ери і, таким чином, є найдавнішим документом у світі, складеним принаймні за 700 років до того рукопису, який в Європі вважали за найдавніший.

Усі інші документи на папері й дереві належать до 270 р. нашої ери. Багато з них датовані і, отже, вік їх можна визначити до одного дня. Вони розкривають офіціальний і епістолярний стиль у Китаї в питаннях адміністративних, комерційних, харчових, хліборобських, воєнних, політичних та історичних і дають ясну картину життя в Лу-Лані за 1650 років тому.

Листи на папері були вкладені між двома дерев'яними дощечками, скріпленими між собою, з позначенням, наприклад „Лист запечатаний Ма-Лі“.

Листи, доповіді, повідомлення, розписки військової адміністрації, продовольчого бюро й пошти були написані на дереві. Такіж дерев'яні дощечки уживалися як символи офіційною владою. Знахідка двох тонких щіточок свідчила, що в Китаї вони вживалися вже в другому віці до нашої ери.

Щоб мати уявлення, як 1650 років тому люди писали, подаю два переклади проф. Конраді.

Наприклад, приватний лист: „Чжао-Тзі говорить: „Чжао та інші перебувають далеко; мої молодші брати, сестри й діти знаходяться вдома і ми не можемо зустрітися, тому там нестача їжі й одягу. Повідомляю вас, що з дому послали до Тієнкі Ванг Хе до Нанчу гінця по дозвіл на приставку 50 бутелів зерна, щоб мати змогу їсти. Прошу вас втрутитися і вплинути на Хе, щоб це було дано вчасно.

“Я сподіваюсь на ваше співчуття і доброзичливе ставлення і тому нема потреби витрачати багато слів”, так говорять “Чжао-Тзі” і т. д., і т. д.

Іншу колекцію склали монети, які ми викопали в Лу-Лані. Вони належать до епохи династій Вей і Тзін. На одній указано рік 7, на другій—14.

Ми знайшли також мисливські, бойові й запальні стріли, античні геми з зображенням Гермеса, скло з Сирії або Риму, вироби з бронзи, залізний ланцюг, вироби з дерева, різні куски шовку для одягу, покривало для ліжка, шерстяний килим, полотно, взуття тощо.

Документи і знайдені предмети вказують, що луланський уряд мав свої товарні склади, що там були гостиниці, будинок пошти, храм, приватні будинки, де жила біднота, хатини, які так само зникли, як зникнуть сучасні хатини в країні Лоп.

Звіти про імпорт, особливо китайського шовку для місцевого споживання, свідчать, що населення було велике. У кращих будинках грубі дерев'яні підлоги були вкриті килимовими циночками, на яких лежали найцінніші ткани килими. Великі глиняні глеки з водою для хатнього господарства стояли у дворах. Чаші й блюда прикрашалися зображеннями голів типу індо-персидських левів, а також і скло з Сирії, найближчої країни, яка того часу славилася його виробництвом.

Зі слів Конрадів, в Лу-Лані процвітала мішана культура; це місто було прикордонною цитаделлю, брамою або барикадою для стародавніх шляхів у серце Азії, головним чином для великої дороги між Китаєм на Сході і Персією, Індією, Сирією і Римом на Заході. Туди стікалися мандрівники здалека й з околиць місць. Часами місто бувало перенаселене і гостиниці переповнені.

Документи свідчать про неплатників податків і про покарання їх, про поштових кур'єрів, про Ма—головного інспектора, який виїздив для виконання обов'язків з ескортом, про ворожі племена кочівників тощо.

Завдяки своєму значенню і положенню, Лу-Лан мав значний гарнізон. Згадується і про цивільні чини, про адміністративне і кримінальне право, паспорти тощо.

Є докази про класові суперечності, які існували в Лу-Лані. Документи говорять про бунти, військові експедиції та бої. Китайське володіння почало хитатися. Вузол навколо Лу-Лана почав стягатися дедалі тугіше. „Виття сови“, як називається в одному з листів воєнний клич, доносилося ближче й ближче. Нарешті Лу-Лан впав перед варварами.

Лу-Лан впав на початку IV століття. Таким чином малі руїни його є пам'ятником катастрофи.

Це не фантазія, це не міф! Це гола правда! Це розповідали нам письмена, які пролежали 1650 років під землею. Вони були написані людьми, які жили колись на землі, чії горе й радість стали, нарешті, здобутком історії.

Тут був виявлений той самий реалізм, що в Помпеях. Вправи дітей на множення: $2 \times 8 = 16$; $9 \times 9 = 81$ і т. ін.

Коли Марко Поло подорожував по Азії в 1274 р., мертве місто лежало уже тисячоліття забуте й невідоме в пустині. І після подорожі цього венеціанця минуло 650 років, перше ніж стародавні письмена пролили нове світло на минулі дні.

Розділ XLI

Назад у Верхній Тібет

Вранці 10 березня я розділив караван на дві частини, взявши з собою Кадай-Кулу, Када-Верді й Шандура з чотирма верблюдами, з яких перший ніс багаж і їжу, потрібну для нас протягом 8 днів. На інших були навантажені лід і комиші.

Файзулла і Абдал очолили іншу частину каравану, яка пішла на південний захід через пустиню до Каракошунських боліт, де ми мали зустрітись.

Я мав намір дослідити пустиню нівеліром і, таким чином, остаточно нанести на карту північні схили. Захопивши своїх трьох людей із собою, я пішов пішки, роблячи обчислення. Када-Верді йшов за нами з чотирма верблюдами і був з нами, поки не смерклося. Коли ми кінчили денну роботу, він раптом зник. Шандур вернувся назад, щоб відшукати його, але безуспішно. Када-Верді повернувся лише вночі, приваблений великим огнищем, яке ми розвели. Виявляється, він загубив наші сліди й був введений в оману вогнем Файзулли, який виднівся далеко на заході. Другого ранку піднялася піщана буря, і Шандур зник. Повернувся він біля півночі. Протягом наступного дня ми продовжували нашу роботу, зазнаючи труднощів, через бурю.

15 березня ми зробили 12 кілометрів. Ми наблизилися до Кара-Кошуна, розшукуючи вогні багаття, які повинен був розкласти Такта-Охун, і пробираючись до північного берега озера.

17 березня ми щасливо досягли берега і стали табором, спустившись на 2272 метри. На віддалі $81\frac{1}{2}$ кілометра в цій північній частині пустині я знайшов озеро, заросле комишами і вкрите черепашками. На північному березі цього озера був розташований Лу-Лан, який і стояв на китайській карті фон-Ріхтгофена.

Наше друге завдання полягало в тому, щоб зустрітися з Такта-Охуном, бо наші запаси кінчалися. Кучук спробував було ловити рибу, але безуспішно. Як тільки ми розташувалися табором, я послав Кадай-Кулу на південний захід уздовж берега озера, щоб розшукати партію Такта-Охуна. Ввечері того дня ж почалась буря, яка продовжувалась три ночі й два дні.

20 березня ми знялися і пішли на південний захід. Відійшовши недалеко, ми змушені були спинитися через величезну кількість води, яка в цьому місці затопила безводну пустиню. Ми мусили обійти кругом це новоутворене озеро. Двічі ми бачили сліди Кадай-Кулу. В одному місці було помітно, що він переплив воду.

23 березня я послав Шандура на розшуки, і через деякий час ми побачили його на певній віддалі. Він робив нам знаки наблизитися до нього. Коли ж ми підійшли, він показав на південь, говорячи: „дивіться, вершник“. Ми справді побачили двох вершників, які мчали, знімаючи за собою хмари пилу, і спинилися, щоб почекати їх. Яке ж було наше здивовання, коли ми побачили мого вірного козака Чернова, який був зі мною минулого літа.

Чернов прийшов разом з експедицією Такта-Охуна. Вони зустрілися з Кадай-Кулу, який майже вмирав з голоду, і всі разом вирушили шукати мене. Тепер вони знайшли нас, і я був страшенно радий бачити знову Чернова. З речей, які вони з собою привезли, найціннішою була для мене в'язка листів від моїх близьких.

Через деякий час ми разом вирушили до Абдала, який перетинав сліди каравану Файзулли. Такта-Охун зробив триденний перехід до Чархлика—нашого нового штабу. Тут ми почали знову готуватися до довгої подорожі. Ми зняли чудовий караван-сарай, де поставили юрту під тутовими й оливковими деревами. Недалеко від мене бігали ручні олені—подарунок губернатора Джан-Далоя.

Цілий ряд коней і мулів стояв у стайні і, в додаток до попередніх 18 верблюдів, я купив 20 нових. Троє з новопкуплених були телятами, з яких наймолодший мав лише кілька днів і ледве стояв на ногах. Він здох у Тибеті, тим часом як його товариші залишалися цілі й неушкоджені.

Ми накупили запасів: рису, простого і смаженого борошна на десять місяці. Мішки ми поклали на легкі пакувальні драбини, дуже зручні для прив'язування до верблужих сидел. Ми купили також необхідну кількість хутра для людей і повсті для верблюдів.

За цей час мені пощастило зробити дуже багато знімків і я встиг написати потрібні листи. Усі речі, знайдені мною в Лу-Лані,—скелети, мінерали, рослини тощо—були запа-

ковані в ящики, які я наказав навантажити на 8 верблюдів і послав їх до Кашгара під доглядом Іслам-бея і Файзулли. Вони вирушили 5 травня, знімаючи за собою хмари пилу.

Через кілька днів вирушив також і головний караван під команду Чернова і Турду-бая; в ньому було щось із 25 чоловіка. Йдучи в напрямі до Абдала, вони закупили 60 овець, після чого пішли зручнішим шляхом на західний берег Аяк-Кум-Куля. Це був найбільший караван. Він виглядав надзвичайно поважно, коли виходив з Чархлика, дзеленькаючи дзвониками. Тільки одна п'ята цього каравану досягла Ладака. Ні одної з тварин не було з нами, коли ми, нарешті, досягли Кашгара.

У Довлета, господаря бухарського каравану, ми найняли 70 мулів, яких навантажили кукурудзою для наших тварин. Турду-бай повернувся через два місяці, під час яких більша частина кукурудзи була з'їдена. В нього залишилося 10 чоловіка. Він зробив коротку подорож у напрямі до гір.

Під час відпочинку я працював зранку до ночі. Увесь час прибували відвідувачі, частина яких була продавцями провізії.

Більша частина нашого каравану вирушила в путь, і зі мною залишилися тільки Сиркін, Лі-Лой і Малах-шах. У нас залишилося 12 коней, а собак ми відправили з караваном. Після того як пішов караван, наш двір, що недавно кипів життям, здавався покинутим і пустинним.

Прибувши до Чархлика, я послав Шандура і Чердона в супроводі бурятських козаків з важливими дорученнями. Вони повинні були їхати до Кашгара й купити необхідний хутровий одяг, шапки, чоботи, пакувальні ящики, кухонні речі, глечики тощо. Усе це мало бути справжніми монгольськими виробами і розраховане на 4 чоловіка.

Ці речі були мені потрібні для подорожі, яку я, переодягнувшись, рішив зробити до Лхасси. Крім того, вони повинні були розшукати ламу, який би говорив по-тібетському і міг бути для мене перекладачем. Коло місяця я чекав їх повернення, і, треба сказати, вони чудово виконали моє доручення. Шандур купував усе так ощадно, що повернувся з половиною відпущених йому на купівлю грошей.

Вони повернулися з усіма покупками 14 травня. З ними був і Шереб-лама з Урги. Це був молодий 27-річний чоловік, зодягнений у червоний одяг, підперезаний жовтим поясом, на голові він носив китайську шапку. Ми відразу подружилися з ним і, не гаючи ні хвилини, почали займатися монгольською мовою, яку я на цей час устиг забути. Лама описував Шандурові чудеса Лхасси, в якій він учився і куди бажав повернутися.

17 травня ми були готові до від'їзду. Група, яка скла-

далася з 10 монгольських пілігримів і тарбагата, прийшла до Чархлика. За день перед моїм від'їздом вони вирушили до Лхасси. Вони оглядали нас надзвичайно підозріло, довідавшись, що ми теж збираємося йти шляхом до цього міста. Як і рік тому, ці прочани створили нам безліч труднощів.

Ми вирушили через долину Чархлик, якою я ніколи раніше не проходив. Ми їхали, залишивши жаркий Східний Туркестан іззаду. Перетинаючи трудні стежки, ми скоро знову вийшли на тибетську рівнину, де побачили лякливих диких ослів, і де нас застав мороз і падаючий сніг. В одній з долин ми зустріли 18 пастухів, в яких купили 12 овець. Нам пощастило також найняти тут нових провідників.

Вдень, під час стоянки, я розповів Шереб-ламі про свої плани відвідати Лхассу. Він був страшенно вражений цим і сказав, що ламі, який приводить європейця до Лхасси, звичайно стинають голову, і що він ніколи б не найнявся до мене, якби Шандур сказав йому в Кашгарі про мої наміри.

Я відповів Шереб-ламі, що я попередив Шандура, щоб він нікому не відкривав моїх планів, які я тримав у секреті. Ми обмірковували з ним це питання не тільки годинами, але й цілими днями. Кінець-кінцем, Шереб-лама згодився піти зі мною до Аяк-Кум-Куля. Звідти він міг повернутися до Кашгара, якби цього захотів.

Він обіцяв мені сказати своє рішення, коли ми досягнемо великого солоного озера. В усякому разі він був вільний прийняти те чи інше рішення.

1 червня ми досягли лівого берега Аяк-Кум-Куля, де пробули кілька днів, чекаючи великого каравану, про який ми нічого не чули, бо його шлях був значно довший, ніж наш.

4 червня Шереб-лама побачив щось таке на горизонті, що нагадувало великий караван, який складався з шести загонів і пересувався біля підніжжя гір на північний захід. Він мав рацію. Темна стрічка поволі почала рости. Першими під'їхали два передніх посланці, які відрепортували, що все гаразд. Потім показалися осли й почулися звуки бронзових дзвіночків.

Після всього цього з'явився бухарський провідник з мулами, навантаженими кукурудзою, і дикий осел, який випадково приєднався до них. Осел вчасно зрозумів свою помилку і сховався швидко, як стріла з луки, в напрямі до пустині. Коні й вівці йшли в ар'єргарді.

Наш табір являв собою дивовижне видовище, особливо вночі, коли ми розкладали вогнища на березі, і хоча я відіслав деяку частину людей назад, але їх лишилося ще досить і вони давали таборові колоритного вигляду. Більш

за все було магометан, з ними змішалися буряти й лама в яскраво-червоному одязі.

Ми розташовували табір, згідно з виробленим заздалегідь планом, так само, як і в дні Ксенофонта. Верблюди були розміщені в долині, за ними Турду-бай і його люди з наметами. Близько була кухня, де Чердон готував їжу. Сиркін, Алдат і Шереб-лама займали маленьку юрту; останній не мав ніяких інших обов'язків, як тільки вчити мене мови. Але він завжди старався робити більше, ніж від нього вимагалось,

Чернов і Чердон жили в маленькому наметі поруч з моїм власним, який був останнім у ряді і охоронявся Ялдашем і Ялбарсом. Шереб-лама змінив своє перше рішення розлучитися зі мною біля Аяк-Кум-Куля. Він заявив, що піде зі мною хоч на край світу.

Ми знову наблизилися до Арка-Тага, проходячи по мокрому слизькому ґрунту, який угинався під вагою тварин. Двоє з наших верблюдів зовсім знесилилися й один із них відмовився йти далі. Ми його залишили самого на одному з пасовищ. Ми рішили, що Довлет може захопити його з собою, коли вертатиметься разом з своїми мулами, якщо, звичайно, тварина на цей час буде жива. Майбутнє здавалося мені досить сумним. Вдень 9 ослів звалилося від знемоги, другого дня загинуло 13. Ввечері ми досягли входу в долину, вкриту товстим шаром льоду.

Ледве ми встигли отаборитися, як Чернов, показавши вбік, сказав: „Дивиться, ось іде ведмідь просто на нас“. Ми прив'язали собак і дивилися, як Мишко повільно посувався по льоду. Він виглядав старим і втомленим. Спинившись на кілька хвилин, щоб відпочити, він пішов до краю льоду просто назустріч смерті. Козаки лежали, чекаючи.

Пролунало три постріли. Ведмідь почув небезпеку і швидко помчав повз намети до спуску. Пролунало ще два постріли й він скотився вниз. Його скелет ми взяли з собою. В нього було дуже мало зубів і, очевидно, він дуже страждав від зубного болю. В шлунку у нього ми знайшли сурка, якого він з'їв цілим.

Другий день був для нас жахливий. Ми послали кількох чоловік уперед на розшуки пасовища. Нас бив град і сніг, і ми йшли через висоти під сніговою бурею. Один із верблюдів мав погану звичку відмовлятися спускатися з кручі. Ми назвали його „ненавидцем стежок“,—навіть, коли люди намагалися його зіпхнути, він залишався нерухомий.

Через нього затримувався весь караван, і нам довелося, кінець-кінцем, його залишити. П'ятеро з наших верблюдів загинуло ще до того, як ми досягли рівнини, яка підноситься над проходом Арка-Тага.

У той час як ми йшли до цього проходу, нам назустріч піднялася страшна буря. Спочатку це був град, а потім пішов густий сніг. Я нічого не бачив, крім верблюда, який ішов поперед мене.

На вершині проходу ми з Шереб-ламою дивилися, як повільно проходив наш караван. Ми почекали, коли він пройшов увесь. Але з 34 верблюдів тільки 30 досягло вершини. Ті, що залишилися, або сдохли самі, або були забиті нами. В результаті всіх цих пригод вантаж для наших тварин, що залишилися, був надзвичайно важкий, і я наказав ще збільшити для них порцію кукурудзи. Двох молодих верблюдів ми годували білим хлібом.

З людей майже завжди хтось хворів, але коли я їм давав хінін, вони швидко видужували. На кожній зупинці мені доводилося відкривати ящик з ліками. Справді, це була нелегка подорож по вершинах Тибету. Цей шлях не всипаний квітами.

26 червня ми стали табором на тому самому місці, яке ми займали рік тому на березі озера. Там ще залишилося вугілля від наших огнищ. Лід ще не розтанув, але опівдні температура досягла 16° Р. і приймний літній вітерець дув над укритим льодом озером. Ми піднялися до проходу 6000 метрів висотою у місцевість червоного і піщаного каменів. Коли ми дійшли до вершини, люди були дуже втомлені й кинулися на землю.

Все навколо було червоного кольору: гори, горбочки, долини. Шереб-лама з його червоним одягом гармонював з червоним ґрунтом. Коло озерця Ялдаш знайшов самицю антилопи з її малям і загриз останнього. Я послав Сиркіна застрелити самицю, щоб покінчити з її стражданнями, але вона зникла. Полювання я дозволяв тільки заради м'яса, бо треба було заощаджувати запаси.

Ввечері на вершинах з'явився туман, і місяць посилав на нас жовте світло крізь чорні хмари. Ми перетяли долину там, де далеко на сході спав Алдат. Потім ми перерізали високий прохід і через кілька днів були на відкритому місці. Кожного вечора я окликав Сиркіна в намет, щоб перевіряти метеорологічні обчислення і приміряти монгольський одяг, який Шереб-лама й Шандур приготували для мене; Шереб-лама виймав план Лхасси і показував мені місяця розташування різних монастирів.

Батажок наших караванів також приходив до мене в намет, щоб дістати розпорядження щодо подорожі на другий день. Наші втомлені тварини рідко могли робити перехід більше ніж 18 кілометрів. Ветеран з Керія-Дар'ї був зовсім виснажений. Він жалібно мукав, що було ознакою наближення смерті. Він стояв на тремтячих ногах, коли я

робив останній рисунок з нього, і філософічно-байдужо дивився в долину, де незабаром повинен був прощатися з життям.

Тільки 27 верблюдів змогли 8 липня досягти дальшої стоянки. Я вибрав 11 найслабших із них, а також шість коней, які повинні були йти в ар'єргарді повільніше, під наглядом Чернова і п'ятьох магометан. Із залишком каравану я продовжував йти на південь. Тут дуже багато росло піррю, який дав цілковите задоволення всім, особливо верблюдам.

Почалася сильна злива. Вона лила увесь час, цілі струмки текли з тварин, з багажу, з наметів, роблячи все це важчим і перетворюючи ґрунт у болото.

Під час одної з наших зупинок виявилось, що вода в озері солона, і Шандур, узявши глек, пішов по воду. Під час шукань води на нього накинувся вовк. Шандур кинув у нього глеком і повернувся до табору страшенно розлютований, що забув захопити рушницю.

Тут же ми несподівано побачили старого яка в широкій долині. Собаки кинулись на нього, тим часом як він, розмахуючи хвостом, спустив свої роги до землі проти нападаючих собак. Я заборонив стріляти, але Турду-бай вирік йому смертний присуд. Нам потрібне було м'ясо і тому ми мусили берегти шість останніх овець.

Одного разу Ялдаш кинувся за зайцем, який знайшов притулок у недосить глибокій норі, і Шандур витяг бідну тварину звідти рукою. Я закричав, щоб Ялдаш відійшов від зайця, і заєць кинувся, як стріла з лука. Але не пробіг він і ста ядер, як на нього напав сокіл. Ми побігли йому на допомогу, але було вже пізно, і через кілька хвилин він здох, звиваючись у передсмертних конвульсіях.

16 липня в нашому таборі жовто-сірий вовк поклав життя за свою сміливість. Ведмідь теж мало не потрапив у руки нашим козакам, які погналися за ним, але він зовсім випадково вислизнув від них, і вони повернулися назад через годину з порожніми руками.

Під час погоні вони потрапили в тибетський табір, де було троє мисливців на яків з кіньми і рушницями. Козаки повернулися, щоб захопити Шереб-ламу, який один з усіх говорив по-тибетському. Я послав його й Шандура до місця події, але тибетці пішли.

Чутка про нашу появу рознесеться тепер, передаючись з уст в уста. До Лхасси лишалось ще 450 кілометрів, а жителі й мисливці знали, що їх чекає нагорода, коли вони попередять про наближення європейців. Ми вжили всіх заходів, щоб наздогнати цих трьох людей. Але, на жаль, ми нічого не могли зробити, бо наші тварини були надто по-

томлені. Шереб-лама, довідавшись про це відкриття, почав дуже турбуватися.

Другого дня ми залишили одного виснаженого верблюда в полі, де була чудова трава. У пустині ми прив'язали до жердини писане розпорядження—відшукати цього верблюда й узяти з собою. Чернов пройшов із своїм ар'єргардом через це місце, але не знайшов там ні верблюда, ні палки. Так ми й не довідалися, що сталося з покинутою твариною.

20 липня ми перетяли снігову величезну вершину, де 300 яків проходили по краю льоду. Можна було бачити землю, помережану їхніми слідами. На другому боці долини наші собаки підняли теж щось із 7 яків. Усі втекли, крім одного, і собаки з подвоєними зусиллями кинулися на нього. Він зовсім не злякався й залишився в струмку в долині. Він стояв серед води, а по берегу скакали шаленіючі собаки.

На вкритому травою березі ми стали табором. Один із козаків побачив сидячу куріпку і вистрелив у неї; вона піднялася й одразу ж упала мертвою, тим часом як троє маленьких пташенят, яких вона гріла своїм тілом, з жалібним писком бігали навколо неї. Зруйнування такого щастя було неприпустиме, і це видовище довго задавало мені болю. Я намагався потішити себе тим, що не був мисливцем.

Розділ XLII

До Лхасси—переодягнений палігримом

Наш новий штаб, розташований на висоті 5¹/₂ тисяч метрів, числився за номером 44. Звідси ми почали нашу небезпечну подорож у напрямі до Лхасси. Я мав намір дати відпочинок нашим тваринам, але через те, що по свіжих слідах було видно, що Сиркін недалеко, я вирішив негайно знятися з табору.

За нами, ймовірно, вже стежили з усіх сторін очі шпигунів, тому я вирішив, що мені досить взяти з собою Шереб-ламу і Шандура, що було надзвичайно важко для Шардека, який теж був ламаїстського віровизнання; але було зовсім неможливо залишати наш караван без захисту на той випадок, якби на нього напали тибетці.

Ми перетворилися на трьох бурятських палігримів, яким треба було відвідати Лхассу. Наш караван був дуже легкий, і нам не треба було мати з собою таких речей, які перешкодили б легко й швидко пересуватися. Він складався тільки з 5 мулів і 4 коней, спеціально приготованих для

Свен Гедін, переодягнений монголом-пілігримом

цієї подорожі; наша провізія складалася з рису, борошна, жареного борошна, сушеного м'яса і китайського плиткового чаю.

У своєму монгольському халаті кольору бичачої крові я сховав у секретні кишені анероїд, записну книжечку і книжку, в якій я намічав карту нашого шляху; в лівому чоботі в мене була кишення для термометра. Крім того, я захопив із собою приладдя для бриття, ліхтар, кілька свічок, сірники, сокиру, монгольські монети й 10 срібних ямбас. Усе це вмістилося в монгольську торбу.

На мені була надіта китайська шапка у вигляді ковпака з навушниками, при мені були також чотки з сотні намистин і мідний ящик, у якому було зображення Будди. За поясом я сховав кинджал, кресало тощо.

Ми взяли з собою хутра й ковдри, яких звичайно užívають монголи, і намет, який хоч був маленького розміру, все ж вмiщав усіх нас. Ліжок ми не взяли.

Ввечері, перед від'їздом, я звернувся до своїх людей, щоб розподілити між ними ролі. Сиркіна я призначив головним розпорядником нашого штабу і вручив йому ключі від ящиків з сріблом. Я сказав, що коли ми не повернемося протягом 2½ місяців, то весь караван повинен буде повернутися до Чархлика і Кашгара. Під час довгих приготувань настала ніч і ми, потомлені, лягли спати.

Із сходом сонця, 27 червня, Шандур збудив мене. Я ніколи не забуду цього дня—подумати тільки, що я їду до Лхасси!

У випадку успіху ми побуваємо в священному місті, в яке нога європейця не ступала з часу відвідання його Гюком і Габе, які провели в цьому місті два місяці у 1847 р.—34 роки тому. Коли ж наша поїздка провалиться, то життя наше залежатиме від милосердя тибетців.

Проте, коли Шандур збудив мене, я піднявся з ліжка в настрої, який буває перед великою цікавою пригодою. Менш, ніж через чверть години я перетворився на монгола з голови до ніг. В останній момент було вирішено, що Ордек супроводитиме нас день або два з метою охорони наших тварин під час стоянок, що дозволяло нам спокійно спати.

Я їхав на білому коні, Шандур — на рижому, а Шереб-лама на маленькому мулі. Ордек поїхав на одному з наших караванних коней. З нами був маленький Ялбарс. Коли все було готове і ми були вже в сідлах, я спитав Шереб-ламу, чи не хоче він зостатися в нашому таборі?

— Ні, нізачо, — почув я відповідь.

Ми розлучилися, і тим, хто залишався тут, здавалося, що вони ніколи не побачать нас знову. Сиркін відвернувся

і заплакав — це був урочистий момент. Вірячи в свої сили, я був спокійний. Ми хутко поїхали вниз.

Ми спрямували наш шлях на південний схід, але через деякий час зробили привал і пустили тварин пастися на волі під наглядом Ордека. Ми милувалися місяцем, який освітлював широкий простір перед нами, але все ж рано пішли спати в наш намет.

Другого дня ми проїхали 36 кілометрів по дивовижно рівній долині. Недалеко звідси ми нап'яли свій намет на вузький смугі землі між двома озерами, з яких одне мало солону, а друге — прісну, свіжу воду.

Настав чудовий вечір. Сидячи перед огнищем коло намету, я зазнав операції з боку Шандура і Шереб-ламп: перший поголив мені голову й вуса з таким усердям, що голова своєю гладкістю нагадувала більярдну кулю; після цього була складена мікстура з жиру і коричневої фарби і вони пофарбували мене. Я буквально злякався свого вигляду, побачивши себе в кришці годинника.

Настрій у нас був прекрасний, ми сміялися і теревенили, як школярі. Курячи, ми приготували на вогні чай і вирішили забратися якомога раніше в намет; тварини паслися на березі, кроків за 200 від нас, їх охороняв Ордек. У вечір знялася буря. Серед ночі, заглянувши у намет, Ордек сказав:

— Тутдесь є чоловік, він блукає коло намету.

Ми кинулися на двір з рушницями й револьверами, які складали наш арсенал; буря продовжувалася, серед хмар часами виглядав місяць і на горбу, що був на південному заході, ми побачили двох скачущих вершників.

Шандур зробив у них кілька пострілів, і вони зникли в темряві. Щось сталося. Насамперед, ми повинні були перелічити наших тварин. Коней було тільки 7, а мій білий і рижий Шандура — зникли. По слідах було видно, що злодій погнав коней на другий берег, де їх ждали тибетці. Очевидно, вони лежали, підстережуючи нас, як вовки, що завдяки бурі було особливо зручно.

Я розлютувався. Думав було поскакати їм навздогін, але як могли ми залишити наш табір і відпочиваючих тварин? Не виключена можливість, що ми були оточені цілою ватагою злодіїв, які вистежували нас. Ми розпалили вогонь і закурили люльки. Так, розмовляючи й курячи, ми просиділи до світанку. Наш сон був порушений.

Другого дня Ордек мав повернутися. На аркушику, вирваному з моєї записної книжки, я начеркав інструкцію Сиркінові, попереджаючи його, щоб він посилив охорону табору.

Пізніше ми довідалися, що Ордек прибув до табору

напівмертвий. Він пробирався, як миша, по рівчаках і берегах, приймаючи кожную тінь за розбійника і диких ослів за вершників. Коли, нарешті, він досяг табору, його мало не забили сторожа. Коли ті, що залишилися, через два дні після нашого від'їзду почули про напад на нас розбійників, їх страх за наше життя збільшився, і вони остаточно вирішили, що ми не повернемося більше живими.

Ми продовжували наш шлях на схід після того, як Ордек допоміг нам нав'ючити тварин і поїхав. Ми проїздили повз величезні табуни яків, яких помилково спочатку прийняли за свійських. Тут на відкритому місці ми нап'яли намет і зібрали паливо для багаття.

З цього моменту ми вирішили не говорити більше ні слова по-російському, а тільки по-монгольському. Шандур, призначений мною на ватажка, був, таким чином, моїм паном і в присутності тибетців мав поводитися зі мною, як із слугою. Я проспав до 8 годин вечора, коли Шандур і Шереб-лама зібрали всіх тварин біля намету. Вони мали стурбований вигляд, бо знову побачили тибетських вершників. Ми прив'язали тварин біля намету, вхід в який був відкритий. Ялбарс був прив'язаний коло тварин з підвітряного боку.

Ми рішили поділити ніч на три вахти. Першу — з 9 до 12 годин ніс я, другу — з 12 до 3 — Шандур і до 6-ої години повинен був вартувати Шереб-лама.

Отже мої два товариші пішли спати, коли я став на варту. Я ходів від Ялбарса до Маленького і розважався тим, що грав з ними і підбадьорював утомлених коней і мулів.

О 9 год. 30 хв. знову зірвалася буря, з'явилися чорні хмари, ударив грім, замиготіла блискавка, яка супроводилася дощем. Я знайшов собі притулок при вході в намет, запалив свічку в ліхтарі й почав робити свої замітки, але кожні десять хвилин я все-таки обходив простір між собаками. Дощ лив сумно й монотонно. Він стікав цілими струмками з грив тварин, а також із сідел і мого шкіряного пальта; моя китайська шапка прилипла до черепа, як приклеєна.

Я сидів спокійно. Раптом почувся недалеко жалібний стогін. Я кинувся туди — виявилось, що це скавчав Ялбарс, виявляючи своє незадоволення з приводу дощу. Я повернувся знову на свій пост. Вії мої обважніли, але удар грому змусив мене прокинутися. Чоботи мої чавкали, коли я, як маятник, ходив між двома собаками.

Здавалося, що ніколи моя варта не скінчиться. Аж ось, нарешті, настало 12 годин. Я підійшов до Шандура, щоб збудити його. Раптом обидві собаки люто загавкали. Ми

швидко схопили зброю і всі троє кинулися в підвітряний бік. Почулося тупотіння копит і показалися вершники. Ми кинулися в напрямі до них, але вони зникли і знову настала тиша. Дощ заливав землю. Загорнувшись у свій мокрий одяг, я ліг. Деякий час я чув важкі кроки Шандура, але потім заснув, як забитий.

Ми знялися із стоянки зі сходом сонця і перетяли вершину, переходячи по грузькому ґрунту й зустрічаючи на дорозі багато таборових стоянок, але не бачили ніде людей. На нову стоянку ми стали на вузькій клаптику землі між двома озерами. Як і попередньої ночі ми лягали спати по черзі, тримаючи наших тварин на прив'язі. Безцеремонний дощ знову лив усю довгу ніч. Один з мулів відв'язався і побіг на пасовище, я пішов за ним. Це підбадьорило мене. Після кількох спроб мені пощастило спіймати його і я знову прив'язав його.

31 червня ми вирушили в путь під безперервним дощем. Від нього і ми і наші тварини блищали, як намазані салом. Дощ лив буквально, як з відра, але дорога стала ширша і ми не мали сумніву, що вона веде до Лхасси. Ми йшли по слідах великого каравану яків. Через п'ять маленьких переходів ми зустріли цей караван, який розташувався по один бік дороги.

Шереб-лама вирішив відвідати його. Мандрівники виявилися тангутами з Гумбума і йшли теж до Лхасси. Вони спитали Шереб-ламу про нас і про мету нашої подорожі, тим часом як їх собаки зчепилися в бійці з нашими. Я пожалів тих із них, кому довелося битися з Ялбарсом.

Ми отаборилися трохи далі, коло наметів тибетців, де жили молодий чоловік і дві жінки. Ми запросили чоловіка до свого намету, і він приніс нам палива, молока в дерев'яному посуді. Його звали Сампо-Сінгі, а місце, де він жив, звалося Гомджіма.

Сампо-Сінгі був увесь чорний від бруду і носив довге волосся. Він був без штанів, бо вони були мокрі й сохли коло намету. Він попробував нюшного тютюну, який запропонував йому Шереб-лама, після чого йому довелося чхати кілька разів. Потім він спитав, якого перцю додали ми до нашого тютюну.

Він з повагою поставився до того, що ми, живучи так далеко, йшли тепер на поклін до Лхасси, до якої, з його слів, лишалося ще вісім днів дороги. Шандур не проминув нагоди гримнути на мене в його присутності: він зажадав, щоб я негайно зібрав тварин, бо сонце вже заходило. Я одразу ж виконав його наказ.

Дощ припинився, але вночі продовжував знову лити. Поблизу місцевих жителів я почував себе в безпеці. Дру-

гого ранку Сампо-Сінгі і одна з жінок принесли нам сиру, кислого молока й вершків, а також вівцю. Він не хотів узяти гроші за свої подарунки, тоді ми винагородили його куском блакитного китайського шовку.

Через деякий час ми залишили наших добрих сусідів і сіли в сідла, щоб їхати далі. Саме в цей момент знову полив дощ. Здавалося, він лив струмками і ми їхали з великими труднощами, пробираючись ніби по розтопленому густому склу.

У тумані ми помітили величезну кількість води. Спочатку ми думали, що це було озеро, але, під'їхавши, побачили величезну ріку, що несе жовто-зелену брудну масу води, яка текла з оглушливим шумом на південний захід.

Я відразу пізнав у цій ріці Сачу-Цзан-По, яку Бонвало і Рокхіль одного разу вже перетинали. Насупроти, на лівому березі, нічого не було видно. Дорога до Лхасси вела до правого берега, але як знайти брід?

Перше, ніж хтось устиг спитати про це, Шереб-лама повів нас у воду на чолі мулів, за ним поїхали Шандур і я, і ми попали в ріку. Але звідси не було видно ні правого, ні лівого берега. Ріки ми, звичайно, не знали, вода котилася з ревом і шумом, бо через сильний дощ ріка стала дуже повновода. При такому стані ми ризикували втратити обидва напрями до берегів.

Шереб-лама їхав далі. Мені здалося, що вода почала підійматися, що було видно з того, як сховався хвіст мула нашого ватажка. Один мул послизнувся і два ящики, прив'язані до його спини, відігравши роль коркового пояса, утримали його. Бистра течія понесла його з величезною швидкістю, і я думав, що він уже загинув, тільки голова його і край ящиків виглядали поверх води. Але він справився з течією і через деякий час потрапив на твердий ґрунт, трохи згодом він зовсім підправився і виліз на берег.

Лама їхав сам. Вода ставала все глибша й глибша. Ми кликали його на всю силу своїх легенів, але він продовжував свій шлях, безстрашний і хоробрий. Дощ продовжувався. Я їхав останнім. Передо мною маячили дві інші тварини, які підвищувалися над поверхнею води. Ми воліли лівий берег, бо він здавався нам більш безпечним. Бажаючи підбадьорити коня, я вдарив його каблуками.

Почуваючи себе погано, коли вода зовсім залила мої чоботи, я розстебнув пояс і зняв шкіряне пальто. Лама і Шандур кричали і щось показували мені, але через шум води я нічого не міг чути. Вода досягла моїх грудей, у коня ж видно було лише голову. Я вже приготувався стрибнути з сідла і полеглисти стан коня. В цей саме момент

цілком несвідомо ухопився за гриву коня, який, майже задихаючись, поплив уздовж течії. Ще через момент кінь торкнувся ногами дна і виліз сам на берег.

Я ніколи не зазнавав такої жахливої переправи ні через одну ріку в Азії, як цього разу. І здавалося чудом, що ні одна з наших речей не втонула.

Цікаво, що ні Шандур, ні Шереб-лама не вміли плавати. Шереб-лама, який був нашим ватажком, продовжував свій шлях, ніби ріки не існувало. Я скинув чоботи, наповнені водою, вилив з них воду і прив'язав до сидла. Дощ усе ще лив, і всі наші речі й ми самі були мокрі до останньої нитки. Вода струмками текла з наших ящиків.

Нарешті, поважаний монах спинився в полі, де ми знайшли досить палива. Зібравши його, ми ледве запалили вогонь, і коли вогнище досить розгорілося, поступово роздяглися й викрутили воду з нашого одягу. Уявляю, який би вигляд був у тибетців, якби вони побачили моє біле тіло.

Настала ніч, дощ усе лив, звуки його вночі здавалися таємничими. Я почув кроки, тупотіння кінських копит, людські голоси і рушничні постріли. Збудивши Шандура рівно о 12 год., я пробравсь у намет і ліг спати в своєму все ще мокрому одязі, але я так утомився, що майже не помічав цього.

Вирушивши в дорогу на другий день, ми проминули два шатра, в яких жили місцеві жителі і коло яких паслися вівці й яки. Ми також проминули великий караван, що складався з 300 яків, з вантажем плиткового чаю для відомого Ташілумпського монастиря; погоничі розвели тут вогнище. Ми наблизилися до них і задали їм кілька запитань; один старий чоловік сказав, показуючи на мене: „Пел-лінг“—європеєць.

Ця місцевість називалася Амдо-Моку. Тут знову пронеслися буря й дощ. Ми всі сховалися в намет. Грімів грім, який дивовижно нагадував тут дзвони.

Другого ранку я насолоджувався цілковитим відпочинком і встав о 9 год. Чайний караван, що був тут недалеко, являв для нас цікаве видовище. Всі погоничі були на ногах, за їх спинами брязкотіли рушници, і вони мали вигляд розбійників. Один із них був такий чорний, мов як. Вони величезною групою ходили навколо каравану й співали пісень. Ми перебули тут цілий день, поки не обсохли. Щоб знищити вогкість у чоботах, я насипав у них теплого піску.

Ніч була ясна, світив місяць і мерехтіли зорі. 4 серпня ми були вже на головній дорозі в напрямі до Лхасси. Ввесь час ми їхали повз місцевих жителів, зустрічали також ве-

ликі каравани й їхали по дорозі за іншими. Нам то тут, то там зустрічалися пам'ятники й священні камені.

Коли вночі ми спинилися, до нас підійшов молодий тибетець, щоб подивитися на нас.

5 серпня ми зробили 30 кілометрів, перейшовши Цо-Нек („Чорне озеро“), коло якого була теж величезна кількість наметів і табунів. Ми їхали, поки не досягли рівнини, на якій було до 12 наметів, і тут ми стали табором за № 53, проїхавши 250 кілометрів від того місця, де була розташована наша головна квартира.

Розділ XLIII

У полоні в тибетців

Коли смерклося, показалося троє тибетців, які прямували до нашого намету. Шереб-лама і Шандур вийшли їм назустріч. Вони розмовляли довго. Коли мої товариші повернулися до мене, з їхніх міркувань не можна було виснити справжніх намірів прибутих.

Один із тибетців у розмові сказав їм тоном начальника, що три дні тому прибув посланець від мисливців за якими з Північного Тибету і повідомив, що він бачив великий караван, який пересувався в напрямі до Лхасси.

— Чи маєте ви щось спільне з ними? Говоріть правду і не забувайте, що ви лама, — сказав він.

Шереб-лама страшенно злякався і признався, що ми належимо до цього каравану. Шандур запевняв мене, що тибетець, який розмовляв з ними тоном начальника, кілька разів повторював „європеець із Швеції“.

Безперечно, що пілігрими з Темірлика або Чархлика установили мою національність.

Шандур був певний, що Шереб-лама зрадив нас, але я не міг з ним згодитися. Якщо це й була правда, то тепер я все це забув і вибачив йому.

Перед відходом тибетці сказали, щоб ми zostалися тут до завтра. Ми довго сиділи, обмірковуючи всебічно наше становище. Всю ніч недалеко від нашого намету горіли сторожеві вогні. Відразу ж як зійшло сонце, троє інших тибетців прийшло до нашого намету. На мені були монгольські окуляри.

Відвідувачі просили мене показати їм мої очі й були, очевидно, вражені, що вони такі ж чорні, як і їх власні. Вони прохали показати їм нашу зброю, яку ми пред'явили їм без найменшого вагання. Оглянувши, вони повернули її нам назад.

Через деякий час старий сивоволосий лама і три його

товариші знову відвідали нас. Лама задав нам цілий ряд запитань про наш головний караван. Після цього був посланий до Хамбо-Бомбо, губернатора Нак-Чу, кур'єр. Ми лишилися полоненими до того моменту, як від нього прибудуть інструкції.

Що нас чекало в майбутньому, нам було невідомо. Недалеко від нашого намету, в кількох сотнях ярдів, показалися 53 вершники, зодягнені в червоні, чорні й сірі халати, у високих шапках і озброєні з ніг до голови списами, дротиками, мечами, мушкетами і прикрашені прапорцями. Пильно дивлячись на нас, вони зішли з коней і почали радитися під дощем біля вогнища. Потім вони скочили знову на коней. Семеро з них поїхало на схід по дорозі до Нак-Чу, двоє поїхало на південь по головній дорозі, що веде до Лхасси, решта помчала галопом до нашого намету, видаючи дикі войовничі крики, потрясаючи мечами й мушкетами над головами.

Шереб-Лама був певний, що нам прийшов кінець. Ми стали перед наметом, тримаючи пальці на спусках револьверів. Тибетці мчали на нас, як леви. Грязюка хлюпала під кінськими копитами і, розлітаючись у всі боки, долітала до нас. Вони розділилися на два загони й помчали, утворюючи два крила, до місця своєї попередньої стоянки.

Цей наскок повторився двічі. Потім вони скочили з коней і зчинили неймовірний шум, ударяючи в щити. Вони очевидно мали намір вселити в нас жах перед собою. Нарешті, всі вони поїхали на північний захід. Я думав, що матиму рацію, гадаючи, що вони нападуть на нашу головну стоянку.

Ввечері ми налічили навколо себе 37 вогнищ, які таємничо мерехтіли на дощі. Другого дня до нас прийшли нові шпигуни. Один із них подарував нам паливо й міх для роздмухування вогню, сказавши, що від місця нашої стоянки до Лхасси залишилось щось із п'ять днів і що верховий поштар може проїхати цей шлях за один день.

Поверх усього нещастя, побоюючись, що ми втечемо, тибетці забрали 7 наших в'ючних тварин. Навколо нас роз'їжджали в усіх напрямках вершники, поодинці й групами, а часами все навколо кишіло вершниками. Це нагадувало мобілізацію військових сил на випадок війни. Так, ми були в полоні й потрапили в серйозну авантюру.

8 серпня вранці до нас прийшло п'ять чоловік і принесло з собою в подарунок овець. Ми узнали, що від Хамбо-Бомбо одержано звістку і що його світлість сам перебуває в дорозі для того, щоб подивитися на нас. Шереб-лама страшенно злякався, гадаючи, що губернатор може його пізнати.

Для такого вчинку, який зробив він, було жальше покарання; полягало воно в тому, що винний мусів пройти на четвереньках віддаль між Ургою і Лхассою, вимірюючи дорогу довжиною свого власного тіла. Цю подорож можна було зробити таким чином лише за шість років. Шерба-лама запевняв, що його чекала така кара.

Ми, буквально, не могли зробити 50 кроків з нашого намету, бо навколо сновигали шпигуни, стежачи за нами. Начальником шпигунів, як нам здавалося, був Бен-Нух-Мі. Він поставив свій намет поруч з нашим і просиджував у нас годинами і навіть разом з нами харчився.

Одного разу опівдні ми сиділи з сімома тибетцями коло вогнища на відкритому повітрі, як раптом на віддалі на сході з'явилася група вершників, галопуючи в напрямку до нас.

Це був перекладач від Хамбо-Бомбо, який говорив, до речі сказати, по-монгольському гірше мене, хоч народився в цій місцевості. Він задав нам кілька запитань і дуже цікавився, де перебуває наш головний караван. Очевидно, вони всі гадали, що караван є російським окупаційним загonom, який складається з тисячі козаків. Перекладач повідомив, що Далай-лама дістає щодня відомості про нас. Я різко запитав його, яке право вони мають затримувати мирних прочан з Бурятської провінції російського царя.

— Ваші земляки вночі вкрали наших коней, — додав я, — а ви, зі свого боку, поводитися з нами, як із собаками, хоч ми не зробили нічого поганого.

Перекладач сказав мені, що дорога до Лхасси закрити для всіх, хто не має потрібного дозволу.

Вранці 9 серпня наша стоянка ще більш пожвавилася. Уся рівнина наводнилася вершниками і в'ючними тваринами. Недалеко від нас була поставлена нова група наметів. Занадто багато було шуму із-за бідних трьох пілігримів. Над великим білим наметом майоріли блакитні прапори. Звичайно, там міг бути тільки начальник.

У супроводі ескадрону вершників до нас під'їхав перекладач і сказав, що Хамбо-Бомбо прибув і чекає нас до сніданку. Все було приготовано, і кожний із нас дістав „хадик“, або довгий кусок газової матерії, яка означала привітання. Серед присланих нам подарунків були страви, які включали цілого барана.

Я твердо відповів, що люди з добрим вихованням перші приходять з візитом, перше ніж запросити гостей до себе, і коли Хамбо-Бомбо хоче щось дістати від нас, то хай він сам до нас прийде. Ми ж від нього нічого не добиваємося і нічого не хочемо. Все, що ми хочемо — це тільки довідатися, в якому місці дорога до Лхасси може

бути для нас вільна, інакше Хамбо-Бомбо повинен прийняти всю відповідальність на себе.

Перекладач був страшенно вражений і дві години сидів, бажаючи нас згодитися на цю пропозицію.

— Мене виженуть, якщо ви не підете, — благав він.

Навіть сівши в сідло, він продовжував благати. Нарешті, він від'їхав від нас.

Минуло дві години, як раптом ціла група вершників виїхала з нового табору. Вони являли чудову картину в своєму темноблакитному й темночервоному одязі. Їх мечі були оздоблені сріблом, коралами і бірюзою. У кожного з них було зображення Будди.

Хамбо-Бомбо їхав на молодому білому мулі. Це був маленький блідий чоловічок, років під 40, з хитруватими очима. Він був зодягнений у червоний халат і червоний башлик поверх шовкового одягу. Рукава його одягу були облямовані хорковим хутром. На ногах у нього були зелені оксамитові чоботи, на голові блакитна шапка.

Він зліз з мула просто перед нашим наметом. Негайно його слуги поклали килим на землю, накидавши на нього цілу купу подушок. Він сів на них разом з важливим монахом Нанео-ламою.

Я запросив їх у свій намет, де кожний міг мати місце для сидіння на ящику спід борошна. Хамбо-Бомбо був сама ввічливість і доброта, дарма що ми збиралися обдурити його. Він вибачився за свою неделікатність у запрошенні до нього на сніданок і, одне слово, гаразд почував себе при переговорах. Потім почав розпитувати, при чому секретар записував усі мої відповіді.

На моє прохання дозволити нам побачити священне місто і повернутися на місце головної стоянки, Хамбо-Бомбо відповів красномовним жестом, показуючи рукою на свою шию. Він сказав:

— Ні за що не можу дозволити ні одного дальшого кроку до Лхасси. Це коштуватиме вашої голови і моєї також. Я виконую свій обов'язок згідно з щоденними розпорядженнями Далай-лами.

Він був непохитний і невблаганий, при чому не втрачав самовладання і був одночасно величним і люб'язним. Коли ми сказали йому про вкрадених у нас двох коней, він засміявся і сказав, що ми дістанемо замість них інші, і додав, що коли ми поїдемо до нашої головної стоянки, то нас супроводитиме караул до кордону і що він дасть нам досить провізії, овець і все інше, чого ми потребуємо. Нам лишається тільки дати розпорядження.

Важко було думати, що він може дозволити зробити хоча б один крок далі, в напрямі на південь.

У ті дні європейцєві неможливо було побувати в Лхассі. Пржевальський, Бонвало, Де-Рейн, Рокхіль, Літль-Дель,—усі вони пробували пройти в Лхассу, але натрапляли на ті ж перешкоди, що і я.

Щождо мене, то мене задовольняв той факт, що я закінчив свою авантюру, піддаючись лише тим перешкодам, які були абсолютно непереборні. Нарешті, Хамбо-Бомбо поїхав до свого намету. Я сказав йому, що маю намір вирушити до мого головного каравану на другий день.

Рано вранці я сів верхи на коня і, не кажучи ні слова Шандурові й Шереб-ламі, вирушив один до намету Хамбо-Бомбо. Але не проїхав я й півдороги, як мене оточило 20 вершників і попрохало зійти з коня.

Після деякого чекання Хамбо-Бомбо з'явився в супроводі охорони. Знову були розкинуті килими й постелені подушки й ми сіли на них, розмовляючи, таким чином, на нейтральному ґрунті. Я запитав його, чи можна було б поїхати до Лхасси разом з ним, але він засміявся, похитав головою і відповів, що було б дуже приємно поїхати разом зі мною, якби Далай-лама дав на це дозвіл.

Тоді я запропонував йому послати кур'єра до Далай-лами і сказав, що можу почекати ще два дні. Хамбо-Бомбо категорично заперечив цьому і сказав, що якби б він послав гінця до Далай-лами, то його б одразу зняли з посту.

Я указав йому, як можна навіть гадати, щоб англійці з Індії могли пройти з півночі Росії, маючи у себе на послугах бурятських казаків і, крім того, я намагався йому пояснити, де була Швеція. Усе було марно.

Замість наших украдених кочей вони привели мені пару інших, гіршої породи. Я сказав, що таких не потребу, тоді на моє задоволення їх замінили чудовими кіньми.

Ми сіли на коней, і Хамбо-Бомбо та його супутники супроводили мене до мого намету. Там була переглянута наша зброя і запропонована охорона, яка складалася з двох офіцерів—Солян-Унді й Ана-Церінга, 14 солдатів і шести тибетців. Вони взяли для себе десять овець. Крім того, Хамбо-Бомбо наказав узяти ще шість для нас. Він також дав нам сала, борошна й молока.

Розлучилися ми друзями. Ми були в нашій процесії ніби полонені, бо по боках, і ззаду й спереду їхали тибетці.

Коли ми спинилися табором, вони відразу ж напнули два своїх намети й усю ніч вартували нас, а ми ввесь час спокійно спали, не турбуючись про наших в'ючних тварин. Ялбарс виявляв до них величезну ненависть, і нам довелося тримати його прив'язаним. У нашій охороні було

також двоє лам, які їхали, мурмочучи своє „Ом-мані-пад-ме-хум“. Після того як ми переправилися через ріку Сачун-Цзан-По, моя охорона попрощалася зі мною і ми були покинуті самі на себе.

Після від'їзду нашого ескорту стало страшенно пустинно і скучно. Наше нічне неспання почалося знову. Одного разу пси почали гавкати на невеличкий горбок при дорозі. Я поїхав туди і побачив ведмеда, який відкопував сурка з нори. Він тақ заглибився в свою роботу, що не звертав на мене уваги, поки я не під'їхав зовсім близько до нього. Тоді він перестав копатися і кинувся тікати. Собаки погналися за ним, він обернувся і почав боронитися. Я був свідком дуже цікавого видовища.

20 серпня, коли нам лишалось покрити всього кілька кілометрів, ми почули рушничні постріли в долині і помітили двох вершників. Це були Сиркін і Турду-бай, які добували м'ясо для каравану. Побачивши нас, вони заплакали з радощів. Ми поїхали разом до табору, де все було спокійно і куди Чернов уже прибув з своїм ар'єргардом, втративши двох верблюдів і двох коней. Для мене прибуття до табору було поверненням до культури. У дерев'яному цебрі я прийняв гарячу ванну. Я не мився близько 25 днів і щоб відмитися, довелося міняти воду кілька разів. Було величезною насолодою лежати роздягненим на чистій, сухій постелі, тим часом як мої супутники давали концерт на балалайці, флейті, церковному дзвоні, музикальному ящику і двох імпровізованих барабанах. Ми не попали до Лхасси, але взяли участь в авантурі такого роду, в якій я ще ні разу не бував.

Розділ XLIV

Спинений збройною силою

До мого плану входило пройти через Тибет і досягти Індії тим чи іншим шляхом. Я вирішив просуватися на південь з усім караваном доти, поки ми не витрапимо на якусь зовсім непереборну перешкоду. Після цього я гадав повернути в напрямі до Ладака і через Кашгар і Гімалаї остаточно досягти берегів Ганга.

Це був важкий перехід. Нам довелося перетинати багато високих проходів і ми попали в новий пояс небезпечних сипучих пісків. По дорозі загинуло кілька коней, а один з моїх супутників, Кальпет з Керчі, захворів і не міг їхати.

Місцевість була надзвичайно багата на дичину, і козаки постачали нам безперервно м'ясо. Одного разу вони за-

били дикого барана й антилопу, а другого разу наші сім собак погналися за зайцем. Ялдаш спіймав зайця, але з'явився Ялбарс і одразу ж його зжер.

Було зрозуміло, що раніше чи пізніше наша подорож буде спинена. Тибетці, довідавшись про наше наближення, збільшили охорону на півночі: 1 вересня, після тижневої подорожі ми знову зустрілися з місцевими мешканцями. З вершини ущелини нам була видна південна рівнина, яка, здавалося, була всяна вершниками. Ми також побачили майже тисячу овець, які паслися там. Шандур поїхав до наметів, щоб купити молока й сала, але мешканці йому відповіли, що їм заборонено щось продавати нам. Шандур розгнівався і так налякав їх, що вони почали нам продавати все, чого ми хотіли. Шандур привів трьох тибетців до нашого табору, де ми їх почастували чаєм і хлібом. Коли ми їм дозволили піти, вони помчали від нас з таким поспіхом, ніби їх переслідував злий дух. 3 вересня ліворуч від каравану показалося шість озброєних вершників, а з правого боку з'явилося ще сім. Усі вони трималися від нас на пристойній віддалі. У всіх на головах були високі білі шапки.

Ми знову досягли Сачун-Цзанг-По, далеко від того місця, де перетинали ріку раніше. Тут вода була дуже глибока. Тибетці сиділи на березі й спокійно дивилися на нас, коли ми складали човен. Коли ми спустили човен на воду, то вони, здавалось, окам'яніли від здивовання.

У нас у таборі з'явився начальник із загоном і сказав, що дістав розпорядження затримати наше пересування на південь. Я згодився з ним. Нехай затримує нас! Він сказав, що послав гінця до Лхасси і, коли ми пройдемо далі дозволеного місця, то нам не знести голови.

Крім усього місцевим жителям було заборонено щось продавати нам. Але ми дістали все потрібне, бо були озброєні. Я захопив Ордека з собою, і ми вирушили по річці на два дні. У тому самому місці, де вона впадає у велике солоне озеро Селінг-Цзо, з'явилися з дикими криками тибетці. Ми зустрілися з караваном коло гирла й отаборилися. Наші козаки примусили жителів продати нам чотирьох овець. Ми продовжували подорож уздовж берега. 7 вересня ми побачили близько 60 вершників. Другого дня ми йшли по західному берегу озера, потім перейшли на північний з прісною водою. Число тибетців збільшилося, і їх поява стала знову нагадувати мені мобілізацію на випадок війни.

Начальник кожного дня просив нас повернути з дороги від Ладака, або почекати розпорядження з Лхасси, але ми з цим не згодні, бо мені треба було нанести на карту

Одна із зупинок у Тибеті

два озера і я спокійно ставився до всіх їхніх спроб. Озеро з прісною водою, під назвою Накт-Цзанг-Цзо, було надзвичайно гарно з його урвистими берегами, затоками, островами і блакитною кристально-чистою водою.

Проте, Кальпетові все гіршало і ми примістили бідолаху на верблюді; через деякий час я мусив спинитися, щоб допомогти йому. На одній із наших зупинок, коло селища на східному березі, він, промучившись трохи, помер.

Після його похорону ми повернулися знову до наших земних турбот. Чим далі ми просувалися на південь, тим більші ставали натовпи тибетців. Кілька нових груп з'явилося попереду нас. Кілька вершників оточило нас і запропонувало спинитися.

Ми довідалися, що губернатор провінції Накт-Цзанга, в якій ми перебували, дістав важливе повідомлення від Девашунга — губернатора Лхасси. Я вирішив отаборитися на віддалі 150 кроків від їх намету. Ми прикрасили наш найбільший намет хотинським килимом і призначили його як приймальню кімнату. Через деякий час показалися верхи обидва губернатори, одіті в чудовий одяг.

Я вийшов з намету, щоб зустріти їх. Вони зішли з коней, дружньо і ввічливо мене вітаючи, після цього

увійшли в намет. Найважливіший із них, Ладжі-Церінг, був старий безбородий чоловік, ім'я другого було Юндук-Церінг. Наші марні розмови тривали щось із три години. Ладжі-Церінг нагадав мені, що я їздив до Лхасси в супроводі двох товаришів і що я був спинений і приставлений до кордону Хамбо-Бомбо і що вони мені не можуть дозволити прямувати на Ін-Станг, куди я думав вирушити.

Я йому, в свою чергу, сказав, що вони не мають права нам забороняти це. Я їстив запевнення, що він має на це право, бо в нього є з собою мільйон солдатів. Я йому відповів, що мені доведеться пустити в хід силу, тоді він почав мені загрожувати і сказав, що я можу вживати силу, але це коштуватиме наших голів. Я повторив, що не боюсь його і продовжуватиму шлях на південь.

Губернатор, дуже розлючений, сказав, що ми завтра побачимо, як він справді спинить і не дозволить зробити жодного кроку. Ми довго сперечалися один з одним, поки я не попросив спеціальний наказ з Лхасси, який стосувався нас, і він справді нам його показав.

Цей наказ від Далай-лами давав губернаторам суворі інструкції затримати нас і вжити всіх заходів, щоб не пустити нас далі. У цьому наказі було кілька загроз бідному Шереб-ламі, який обурився і сказав, що йому ніхто не має права загрожувати, бо він китайський підданиць. Спір між ними розгорався і ставав небезпечним.

Я взяв музикальний ящик і поставив його між двома суперечниками. Тибетці відразу ж замовкли і більше не сказали жодного слова. Ввечері я віддав візит губернаторам у їх великому наметі, прикрашеному килимами, подушками, низьким столом і димним вівтарем із священним зображенням. У ньому також була лампа й інше приладдя. Ми провели час приємно, розмовляючи до півночі.

20 вересня ми вирушили на човні з Кадай-Кулу, який був гребцем. Ми зробили чудову подорож, не підозріваючи, що на заході збирається буря. Незабаром з'явилися високі хвилі й наш човен помчало до місця стоянки, назад.

Коли ми підіймалися на гребені хвиль, ми чудово бачили намети нашого табору, коли ж ми спускалися вниз, то не видно було навіть берега. Ми прямували до нього швидко, як тільки могли. Приплив гуркотів, хвилі прибували і ми легко могли розбитися об берег. Тибетці, стоячи на березі, вже приготувалися спостерігати нашу загибель, але козаки не ловили гав, вони швидко роздяглися, перейшли через високі хвилі і Калай-Кулу, своєю чергою, теж стрибнув з човна. Разом вони тягли човен до берега по пінявих хвилях. Побачивши таке видовище, тибетці зазмерли від здивовання.

Вечері було тихо, і я знову спробував поїхати на озеро з ліхтарями. Берег здався з ріки освітленим містом. Він був осяяний місяцем, а намети греміли від криків і музики струнних інструментів.

Наступного дня я зробив другу екскурсію на озеро разом з Кучуком. Караван і тибетці пішли до кінця озера, коли я відплив уже далеко в східному напрямі. На шляху мені попався горящий острів і ми підпливли до нього.

Знявся вітер, щохвилини збільшуючись. Ми взяли за весла і, нарешті, досягли острова; після цілого ряду спроб ми висіли на ньому з підвітряного боку на східному березі. Ми витягли човен і пішли оглянути острів. Йшли ми в напрямі до західного берега острова. Знялася буря і перекидала хвилі через величезні скелі, де вони розбивалися в дрізки.

Ми спинилися коло човна, розпалили вогонь, приготували чай і обід, після цього лягли, слухаючи гуркіт бурі між скелями. Настала темрява, а потім пізніше з'явився місяць. Ми вирішили гребти далі на захід. Пізніше, вночі, ми чекали, що буря ущухне, але буря не стихала, і ми вирішили заснути. Коли ми прокинулися, сонце стояло вже високо, а буря все ще тривала, як і раніше.

Ми розійшлися в різні сторони острова, збираючи там і там паливо. Потім я цілі години сидів на західному березі, мріючи під пісні хвиль. Тут увечері я попрощався з сонцем і все ще сидів, ніби чекаючи чогось перед огнищем. Вночі шторм припинився. Ми сіли на човен і вирушили на захід, де так само зустріли маленький, скелястий острів. Ми запалили ліхтар, човен котився по хвилях і, нарешті, вдарився об берег. Ми знову втягли човен і лягли спати.

Другого ранку теж було вітряно, і нам довелося затриматися тут. Проте, незабаром погода поліпшилась, і ми відчалили від берега.

Не встигли ми відплисти від острова, як нас знову наздогнала буря і примусила повернутись на берег. Опівночі стало тихше, і ми спробували вирушити в путь. Перед нами стелився величезний простір води, а з другого боку в нас була стрімка стіна в 15 метрів заввишки.

Сонце зайшло за легкі хмари над хребтом, і ми знову побачили темне небо. Ми пливли, маючи по веслу в руці. Новий шторм зірвався і в цьому місці. Ми гребли, як галерні раби, проти вітру. Хвилі збільшувалися і човен зачерпнув воду. Гірські вали показалися на південному заході і ми поспішили заховатися під їх захистом.

Наш човен був наполовину залитий водою. Я розпорядився, щоб Кучук приготував свій рятувальний пояс, мій

уже був наготові. Ми були мокрі з голови до ніг. Раптом показався берег і ми, напруживши останні сили, досягли його. Напівмертві від виснаження, ми допленталися до цього берега, приготували легку вечерю й заснули міцним сном.

Вранці ми з'їли останній кусок хліба і пропливли до західної частини острова, до його крайньої точки. Ми не побачили тут нашого каравану. Вирушивши коротшою дорогою, ми досягли нового острова Аддан-Цзо. Не встигли ми ще відійти далеко від його кристалчних вод, як зірвався новий ураган, який буквально викинув нас на берег. Човен перекинувся, і ми опинились у воді.

На березі ми одразу ж роздяглися і поспішили висушити одяг на вітрі.

Я хотів уже піти до намету, коли почув крик Кучука: — Ось Ордек і Чардаш скачуть на конях.

За кілька хвилин вони були з нами. Вони проїхали навколо Чаргут-Цзо і Аддан-Цзо, розшукуючи нас. Загубивши наші сліди, вони вирішили, що ми втопились. Під час розшуків вони зустрілися з кількома тибетськими патрулями і бачили 8 дозорних наметів, які охороняли головну дорогу до Лхасси.

Пізніше я узнав, що обидва губернатори вбачали в моїй поїздці стратегічний хід і думали, що я, обдуривши їх пильність, поїду на конях, приготованих на березі, у напрямі до Лхасси.

Під час нашої відсутності один із верблюдів здох; на зворотній дорозі до табору ми бачили його труп, який почали шматувати хижі птахи.

Ладжі-Церінг і Юндук-Церінг дуже зраділи моєму поверненню і запросили мене до себе поспідати. Другого дня наші дороги розішлися. Я був доручений екскортіві, посланому супроводити мене на захід, тимчасом обидва правителі повернулися у столиці своїх володінь.

Чи міг я уявляти, коли дивився в цей час у слід їх поїздові, що Ладжі-Церінг буде помітною фігурою в дальших пригодах під час моєї подорожі до Азії.

Розділ XLV

Через Тибет до Індії і назад

25 вересня ми почали нашу подорож через внутрішній Тибет, яка тривала близько трьох місяців. Перший загін, що охороняв нас, складався з 22 чоловік і перебував під командою Юндук-Церінга. Яків у нас було досить. В міру нашого просування люди й тварини мінялися.

До завдань оточуючої нас охорони входило не допустити нас на південь до „Священної землі“; мені щастило в деяких випадках порушити ці розпорядження. Це я робив тому, що дуже хотів подивитися на шлях, описаний ученим Нінін-Сінгом і англіцями Боуером і Літль-Делем, і внести деякі подробиці його на карту цієї країни.

Більшу частину наших речей ми навантажили на яків, даних у наше розпорядження. Число хворих у нас збільшилося старим Тактою, якому я дозволив їхати на одному з коней, що лишилися. Такта був веселий, привітливий і шкірливий. Одного разу його кінь з'явився перед нашим взметом без вершника. Я послав двох коней з мулом шукати його. Вони знайшли його сплячим недалеко від стежки, і Такта розповів їм, що заснув одразу ж, як упав з коня. Його доставили до табору і, хоч ми доглядали його як могли, все ж незабаром він заснув вічним сном. Ми поховали його вранці, згідно з заповідями пророка, скільки нам дозволяла обстановка.

20 жовтня ми вирушили до висохлого солоного озера Лагор-Цзо. До Ладака лишалось ще 600 кілометрів і ми, звичайно, не могли б відбутися подорож без допомоги тибетців.

З 45 мулів і коней у мене лишилося тільки 11, а з 31 верблюда — тільки 20. Наближався холодний сезон, і температура спала до 15° Р. Їжу ми купували у мешканців, крім того, казаки полювали, а люди з Лопа нерідко закидали свої сіті в ріку Богцанцак-По, коло якої ми йшли кілька днів.

У Перудзі-Цзо ми зустріли перші куші. Тут ми простояли 4 дні, знайшовши прекрасні пасовища для наших тварин.

На кордоні Рудока нас зустрів злий і цікавий начальник, який просив подати йому паспорти і дозвіл із Лхасси. Дозвілу ми не мали, але мені здавалося досить того, що ми подорожуємо під охороною тибетців.

— Ні, ви не маєте права зробити хоча б один крок на захід, якщо не маєте паспортів, — ось що ми почули від нього. — Особливо ви не можете йти через мою провінцію, тому лишайтеся тут, поки я пошлю гінця до Лхасси.

— Скажіть, як довго це триватиме?

— Місяців два з половиною.

— Чудово — сказав я, сміючись. — Це мене цілком влаштовує. Ми вернемося назад до Перудзе-Цзо, де є досить пасовищ і палива, і лишимося там, а на весні ви дістанете шовкову в'язку з Лхасси і, таким чином, знатимете, що зима минула. Будьте обачні, не майте на мене претензій, коли позбудетесь своєї голови.

Після цих розмов він став надзвичайно ввічливий. Він відкликав своїх людей від кордону і дозволив нам пройти через Рудок. Але тибетці, чим далі від'їжджали від Лхасси, тим ставали сміливіші. Одного разу, коли ми мали змінити людей, новий загін зник, а старий вирішив повернутися, залишивши нас у важкому стані — без провідників і яків. Ми навантажили їхніх яків і після цього вони вирішили, що буде розумніше йти з нами.

20 листопада лишалось ще 350 кілометрів, які ми мали пройти. Стало зовсім холодно. Загинув ще один верблюд, який пройшов з нами широку пустиню Черчена і двічі побував з нами в Лу-Лані. Щодня я розлучався з кимнебудь з друзів, які допомогли мечі перемогти величезні простори Середньої Азії. Один із коней, якого Хамбо-Бомбо дав мені, звалився в ущелині Дзангашар. У результаті величезних зусиль нам пощастило витягти його. Після цього ми втерли коня насухо і вкрили ковдрами. Другого дня вранці ми знайшли його здохлим. Через день загинуло ще четверо коней. Отже в нас лишився тільки один кінь, на якому їхав я.

Пройшовши через місто-храм Нох, ми досягли озера Цзо-Нгомбо, яке мало чудовий вигляд. Тут проходила вузька безкрая долина, оточена високими горами, в яких відгукувалось ехо наших бронзових дзвіночків — гучне й мелодійне. Озеро складалось з 4 басейнів, злучених короткими рукавами. Четвертий басейн ще не замерз, і гірські стіни стрімко спускались на північному березі озера. Ми натрапляли на перешкоди більш невблаганні, ніж тибетські господарі.

Було 3 грудня. Більша частина озера вкрилася тонкою кригою, але глибока вода на наших шляху була відкрита. Було холодно, тихо, повітря прозоре. Вночі льодовий покрив поширився по всьому озеру до основи гори, а другого дня лід дійшов до 5 см. Вночі я вирішив збудувати щось подібне до плоту з поперечин і стояків від наметів. Укрили їх повстю і хутрами і перетягли верблюдів через лід. Спочатку ми посадили на пліт кількох чоловік, щоб випробувати його.

Два чоловіки могли легко тягти цей пліт, але лід був ще настільки тонкий, що під вагою тих, хто тягнув пліт, потріскався, і хто сидів на плоту, повистрибував з нього. Кожного з цих „героїв“ ми вітали вибухами сміху.

Лід був прозорий і блискучий, як скло, і крізь нього ми бачили риб, як в акваріумі. Ще через одну ніч лід збільшився на два сантиметри. По ньому ми перетягли і нашу поклажу, а потім, коли товщина його досягла 9 сантиметрів, ми переправили й наших тварин.

Короткий рукав простягався з західного кінця Цзо-Нгом-бо до солоного озера Пангтонг-Цзо, що лежало між двома стінами і нагадувало величезну річну долину. Ландшафт, який розгортався на кожному півострові, не можна описати словами. На мою думку, він був найкрасівший на землі. Отроги гір простягались, як крила. Часами нам доводилося перетинати круті низькі вершини, а також переходити через безліч валунів, які лежали місцями біля підніжжя гір.

Озеро мало такий процент солі, що зовсім не замерзало, і ми натрапили на великі труднощі, коли переправляли залишки нашого каравану. Я послав двох кур'єрів до Леха, столиці Ладака, повідомити про наше наближення, а 12 грудня між Тибетом і Ладаком ми зустріли нашу допоміжну експедицію. На чолі її був Анар-Джоо і Гуланг-Хіроман. Караван складався з 12 верблюдів і 30 яків, на яких було навантажено величезну кількість борошна, рису, кукурудзи і фруктів.

Розплатившись з тибетцями, ми відпустили їх, і для нас почалася нова ера. У нашому таборі цього вечора знову панували веселість і запал.

Одразу ж на захід від Пангтон-Цзо ми перейшли нижні хребти, від яких починалася країна Інда. Ми пробули в цій області $2\frac{1}{2}$ роки.

17 грудня я покинув караван і вирушив до Леха, щоб послати додому кілька листів. У маленькому місті мене чекали в'язки листів.

Сиркін і мої дев'ять магометан повернулися додому через Каракурумський прохід. Решта залишилася в Леху, чекаючи мого повернення. До Індії я взяв із собою одного Шандура.

Віддаль у 300 кілометрів до Сінгапура ми проїхали за 11 днів. 1 січня 1902 року ми пройшли дуже небезпечним шляхом — по проході Зоджі-Ла, укритому льодом. Із столиці Кашміра ми в три дні доїхали до Равал-Пінді.

Місце не дозволяє мені докладно описати подорож до Індії. У Лагорі я був зодягнений з голови до ніг англійським кравцем і їхав через Лі, Агру, Лукнов, Бенарес і Калькутту.

Кожне з цих міст нагадує мрію, яка тільки один раз здійснюється в житті.

Мій вірний Шандур блукав по місту як уві сні й не вірив своїм очам, бачачи такі чудеса. Яка різниця між цими місцями і тихими лісами Східного Сибіру! Бідолаха захворів на тифозну гарячку і був відправлений до Кашміра.

Щождо мене, то я відвідав у Болорамі полковника

Мак Свінея, і катався на слонах з Дшапура до руїн Амбера. Нарешті, я пробрався до Срінагара. Шандур, який уже одужав, повернувся назад зі мною до Леха.

Зоджі-Ла вкрився таким товстим шаром снігу, що зимовий шлях, який веде через цю глибоку вузьку долину біля самого підніжжя її, через часті обвали, які стаються майже щодня, був надзвичайно небезпечний. Найбільш небезпечно було переходити тут на сході сонця.

Ми найняли людей, щоб перенести наше майно. Це забрало у нас 4 дні. Спочатку ми йшли пішки, потім їхали на яках, потім уже пересіли на коней. 25 березня ми були в Леху, де Шандур знову захворів на пропасницю. Я його поклав до госпіталю і не міг вирушити далі, поки він не переніс кризи. Наші верблюди після 3 $\frac{1}{2}$ місяців відпочинку стали гладкі, і ми їх продали одному купцеві із Східного Туркестану.

5 квітня із залишками свого каравану я вирушив, щоб перейти ще раз, або, вірніше, спробувати перейти Тібет. Але чому б мені не вирушити додому на пароплаві з Бомбею? Я вагався, бо не міг залишити на призволяще казаків і магометан. Мені здавалося, що я занадто відповідальний за їх долю. Шандура я вже залишив, бо він потребував двомісячного відпочинку. Я попрощався з ним, залишив йому масу своїх запасів і вірчі грамоти. Коли я попрощався з ним, він відвернувся і заплакав. Пізніше я довідався, що він щасливо доїхав додому, перейшовши через Ош.

Баран Ванька супроводив нас до Кашгара. Він до нас прив'язався, як собака. Магометани залишилися в Кашгарі. Маленького і Мальчика я лишив в Оші. Пізніше я розлучився з своїм другом Черновим, який повернувся до Верного.

Нарешті, в кінці травня, зовсім самотнім, я поїхав через Петербург на батьківщину в Швецію.

27 червня було найщасливішим днем у моєму житті — це був день мого прибуття додому...

Розділ XLVI

Боротьба з чотирма урядами

Я провів дома, у Стокгольмі, майже три роки. Більшу частину часу я присвятив підготовці звіту про свою останню подорож „Наукові результати подорожі до Центральної Азії“, який складався з 6 томів тексту і 2 томів з картами. Під час цієї роботи у мене в голові роїлися плани нової подорожі в ще невідомі частини Азії.

Мені здавалося, що вітри пустині кличуть мене. В цей

час мене особливо цікавив Тибет. Три білі плями все ще зияли на карті: на півночі, в центрі і на півдні — три найвищі гірські отроги на землі. Найцікавіша з усіх це була територія на північ від Цзанг-По до Брампутри. Уже в минулому дві експедиції перетяли ці безкраї долини на північ, паралельно Гімалаям. Це була експедиція Пандіта і вченого Наїн-Сінга в 1865 році і англійців Райдерс, Роулінга, Вуда і Бейлі в 1874 році. Але ні вони, ні хтось інший ніколи не переходили білої плями на карті.

На північ від ріки Цзанг-По існування колосальної гірської системи в цій ділянці було майже достовірне. Деякі мандрівники, що досліджували західний і східний Тибет, проходили через ці проходи. Безперечно також, що ці башнеподібні гігантські вершини лежать між двома отрогами. З них кілька високих вершин зустрічалося на шляху і було нанесено на карту Райдерсом. Але ніхто там не був.

Мав рацію сер Клемент Мархаш, президент Великобританського географічного товариства, коли він говорив про ці гори на північ від Цзанг-По, що „їх ніколи ніхто не переходив“.

Головною метою моєї нової подорожі було дослідити невідому країну і в той же час відкрити початки Інда. На останній карті Тибету, опублікованій у 1906 році в „Географічному журналі“ Географічним товариством, біла пляма на північ від ріки мала лише два слова „не досліджено“. Для мене було питанням честі знищити ці слова на карті Тибету, внести правильну назву гірських кряжів і рік і перейти цю білу пляму в усіх можливих напрямках.

16 жовтня 1905 року я вирушив через Європу до Константинополя і через Чорне море до Батума, щоб проїхати через Тегеран, Кавказ і Каспійське море. Але цьому перешкодила революція, яка спалахнула в Батумі та інших місцях, і через те я був змушений змінити свій маршрут, вибравши шлях через Трапезунд на березі Малої Азії. Я проїхав через Ерзерум до персидського кордону. Звідси я поїхав до Тегерана через Тавріз і Казвін. Для подорожі я купив тут 16 чудових верблюдів намети й ящики з провізією.

1 січня 1906 року я сидів уже на горбі верблюда, починаючи подорож, яка відняла у мене 4¹/₂ місяця. За цей час я перейшов небезпечні піски пустині Кевір двічі. Я провів близько тижня в Насре-Табаді, в Сесістані, спостерігав сцени жахливої чуми і потім пройшов на своїх швидких верблюдах увесь Белуджістан до Кушки, де я добрався до Індійської залізниці.

Ми мали поспішити до невідомих місць Тибету. Пристрашний спеці в 40° Р. наприкінці травня я перейшов рівнину Індії і Сімлу, що лежить на висоті 2000 метрів. Я насолоджувався чудовим гірським повітрям і в темних лісах гігантськими королівськими кедрами.

Тільки в перший день я бачив вічні снігові поля Гімалайських хребтів; на другому боці простягався Тибет. Але це був тільки перший день, бо потім спустилася непроникна завіса з хмар і закрила від мене „обітовану землю“ на півночі. Почався цілий ряд неприємностей у зв'язку з моєю подорожжю до Тибету, бо Тибетський уряд відмовився дати мені дозвіл вирушити до Тибету по індійському кордону.

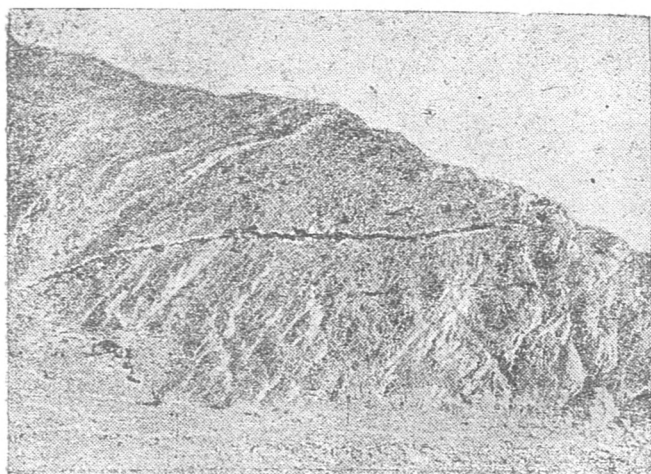
Я проходив пустині, бачив чуму, і раптом, на порозі невідомої країни, куди я так прагнув, я натрапив на такі труднощі, які перейти було важче, ніж Гімалаї. Я телеграфував англійському прем'єр-міністрові й дістав відмову. Лорд Мінто, наступник Керзона, послав кілька телеграм міністрові колоній Джонові Морлею і теж дістав відмову. Лорд Персі звернувся до парламенту, але відповідь була тільки та, що „імперський уряд вирішив тримати Тибет ізольованим від Індії“. Як дико ненавидів я Морлея в той час! Усі двері на моїй дорозі відчинилися б, якби він дав хоч одно слово згоди. Замість того, він зачинив їх просто передо мною.

Англійці були гірші, ніж тибетці. Вони ображали мою гідність, і я сказав собі—ми ще подивимося, хто себе почуває вдома в Тибеті: ви чи я. І довів це так, що коли сер Сесіль Спрінграйс говорив свою промову кілька років пізніше, він сказав буквально ось що: „Ми зачинили перед вами двері, але ви попали туди, куди вам треба було, через вікно“.

Через те, що всі мої спроби дістати дозвіл були марні, я вирішив досягти Тибету по дорозі, на якій англійський уряд не міг мене затримати. Я міг вирушити з Північного Китаю. З Сімли я вирушив до Срінагара.

Офіційно було відомо, що моя експедиція буде відправлена в Східний Туркестан. Магараджа кашмірський зустрів мене дуже щиро і Дая-Кішенкауль, його вірний адъютант, особисто допоміг мені в організації каравану.

Ми купили 40 мулів у магараджі пянчського, нові рушниці, опорядження, намети, інструменти, провізію тощо. Два раджпутанці Ганпатсінг і Біком Сінг і два путанці Басгуль і Кайрула-хан були зі мною разом, як охорона з Індії. Зі мною поїхали Олександр Роберт як секретар, Мануель з Мандреса як кухар. Я захопив з собою 9000 рупій золотом і 22000 сріблом.

Небезпечна гірська стежка

Зі мною був складаний човен з Лондона і чудовий алюмінійний ящик із сотнею різних медичних приладів і таблеток,—подарунок з Лондона. Як ящиківі, так і човнові судилося відіграти істотну роль у моїй подорожі по Тибету.

Прибувши до Срінагара, я дістав листовне повідомлення від полковника Пірса, в якому він повідомляв, що кордон між Кашміром і Тибетом був для мене закритий. Він ще додав, що мені дозволяється йти на Східний Туркестан, якщо я зможу дістати китайський паспорт.

Це було новою образою. Звичайно, я дістав китайський паспорт у Східному Туркестані, бо я хотів йти до Тибету через Індію. Я просив телеграмою шведського представника в Лондоні розв'язати питання про мій паспорт для Східного Туркестану. Паспорт був одержаний і пересланий мені негайно до Леха, де я його й дістав.

Так розгорталися події. Я був у Леху. До Східного Туркестану дорога через Каракурумський прохід була для мене відкрита. Але в мої наміри аж ніяк не входило зробити перехід у Східний Туркестан і, таким чином, паспорт фактично був непотрібний мені.

Незабаром я був далек від англо-індійської влади. Я звернув з дороги, яка йде через Кара-Курум, і вирушив на схід у напрямі до середини Тибету. Такий вчинок, звичайно, передбачили англійські урядовці, і через тиждень після того, як я покинув Лех, помічник англійського повіреного повідомив з Сімлі, що вице-король дістав розпо-

рядження затримати мене і навіть вжити збройної сили, якщо це буде потрібно, якби я вирушив до Тибету.

Це розпорядження не досягло вчасно Леха виключно через „недбайливість“ одного з моїх друзів. Він затримав телеграму на кілька днів, давши їй хід тільки тоді, коли я щасливо переїхав кордон. Цей друг уже помер, але я досі згадую його ім'я з вдячністю. Щодо мене, то я міг цілком спокійно спалити китайський паспорт у Східному Туркестані. На щастя, я цього не зробив.

Тепер кілька слів про мою подорож до Леха. Я вирушив з Срінагара 16 червня. Моя перша стоянка була в Гандербарі і являла собою суцільні вогнища. Тут можна було зустрінути людей з Мадраса, Лагора, Кабула, Раджпутани, Пунча і Кашміра. З нами було троє, підібраних у Срінагарі, нещасних маленьких цуценят. Ми їх назвали Білим, Коричнявим і Другом Мануеля.

Ми переправилися через Сонамарк, поділившись на кілька партій, одна з яких являла собою довгу стрічку найнятих коней із Кашміра, яка спокійно рухалася. Ми досягли Кахля через 30 днів. У цей час я вже склав собі уявлення про своїх супутників. Два потанці були надзвичайно неспокійні. Люди з Пунча і Кашміра були людьми без усякої дисципліни. Я вирішив звільнитись від усіх цих людей і зі мною залишилися тільки Роберт, Мануель і два раджпутанці.

Радикально змінивши свої плани, я найняв коней і групу нових людей, новий караван, який створився таким чином, урочисто увійшов у монастир Ламайоро, в якому нас зустріли монахи священними танцями й музикою.

У Леху ми закінчили готування до подорожі в Тибет. Я вирішив запросити до себе на службу Магомет-Ізу, який свого часу супроводив кількох відомих європейців у їх подорожі через середину Азії. Він подорожував свого часу з Кері й Дальглейхом, Дерейном і Гренаром, а також відбув подорож з Райдерсом до Гартока. Він говорив турецькому, індуському і по-тибетському.

Це був високий, сильний чоловік, у присутності якого всі наші супутники тремтіли. Він був прекрасно дисциплінований, але ніколи не цурався жартів і веселощів. Магомет-Іза зустрів мене привітанням: „Салям, сагіб“. „Салям, — відповів я, — чи не бажаєте ви вирушити зі мною і моїм караваном? Попереджаю, що це буде важка подорож“.

Він згодився, але спитав, куди ми тримаємо шлях. Я відповів, що це покищо секрет. Тоді він спитав, скільки їжі потрібно нам для подорожі. Я йому порадив запастися провізією на три місяця як для людей, так і для тварин, а також сказав, щоб він купив достатню кількість коней і

найняв досвідчених провідників. При чому допоміг йому в організації Хаджі Назар-шах і особливо його син Булан-Разул.

Було найнято 25 чоловік, з яких 9 було магометан і 16 ламаїтів. Цікаво, що хоча сам Магомет-Іза був магометанин, але його брат Церінг був ламаїтом. Мій вдалий ватажок каравану купив також 58 коней, з них 33 були з Ладака, 17—із Східного Туркестану, 4 кашмірки і 4 інших із Санскара. Кожний кінь мав номер і вони увійшли в історію нашої подорожі. Всі вони загинули в Тибеті.

Отже, увесе наш караван складався з 36 мулів, 58 коней, 30 зайнятих людей і 10 законтракованих яків. Коли провізія була, нарешті, закуплена, намети й інші речі приготовані, частина каравану під керівництвом Сокам-Цзеріна вирушила до полів Мугліба.

Розділ XLVII

По бурхливих хвилях

Довгими колонами, які поволі пересувалися, ми піднялися на Чан-Лагський перевал. Я його перерізав тричі. На другому боці від нього—маленькі селища Другуб і Танксі, про які я знав дуже давно.

Залишивши Танксі, ми не зустрічали дерев майже шість місяців. Тут ми, між іншим, поставили великий намет, подібний до тибетських, для людей мого каравану, а також уважно оглянули всю поклажу, щоб упевнитися, чи не натерла вона спину нашим коням. Увечері, перед тим як рушати, ми влаштували невелику вечірку з музикою і танцями, на яку запросили й жінок.

Ми досягли останнього населеного пункту Побранга позаду Панг-Гонг-Цзо. Тут ми купили ще 30 овець, 10 баранів і 2 собак. На цій зупинці ми запалили дев'ять огнищ. Свої обов'язки ми поділили так: на Сокам-Цзеріна була покладена відповідальність за мулів, Гуфару мав доглядати коней, а Цзерін, брат Магомет-Ізи, був призначений начальником маленького загону, у віданні якого були мій намет і кухня. Човен був навантажений на одного з яків. Ми взяли з собою досить провізії, при чому зерна і кукурудзи було в нас на 68 днів, борошна на 80 і рису на 4—5 місяців.

Вигляд першого снігу викликав велике збудження серед наших цуценят. Вони гавкали на сніг і намагались схопити свіжинки. Індуси теж були здивовані виглядом снігу, бо ніколи раніше не бачили його.

Біля перевалу Марсімік-Ла лежав неглибокий сніг. Коли-

через нього проходив караван, то він здавався довгою стрічкою на яскравій білизні снігу. Перший кінь загинув перед тим, як ми досягли хребта. Тоді ми знову спустилися в дику долину між двома могутніми, увінчаними снігом, рядами гір. Ми знайшли чудове місце для стоянки в долині Чанг-Ченмо, де ми дістали паливо, наламавши гілок із кущів. Тепер, справді, я був вільний.

Ще в Сімлі я дав собі слово йти на схід через цю долину до проходу Ланек-Ла, що лежить на 5-денній віддалі й таким чином веде до зручної дороги в Західний Тибет.

Ми повинні були дуже берегти тварин і я, звичайно, заощадив би дуже багато часу і грошей, коли б Ланек-Ла не входив у мій розрахунок. Але при даних обставинах я мусив був зробити довгий заплутаний шлях.

У долині Чанг-Ченмо ми попрощалися з літом і, піднявшись високо, зустрілися віч-на-віч із зимою. Ми отаборилися в долині біля підніжжя проходу в Чанг-Лунг-Егма. Цей табір був під номер 1-им.

Магомет-Іза поставив великий камінь біля входу в долину. Камінь міг указати наші сліди останньому кур'єрові, якого ми чекали з Леха і який ніде нас не знайшов.

Роблячи сотні поворотів, ми посувалися до крутих горбів, на які ми допомагали всіма силами видиратися коням. Крики підбадьорювання і підганяння залунали серед гір. Проїжджаючи коло каравану, я досяг вершини проходу, що лежала на величезній висоті. Я піднявся вище, щоб кинути оком навколо. Мої зусилля були винагороджені. Такі рівнини навряд чи хто бачив у світі.

Я був оточений горами, які складалися з найвищих гірських хребтів на землі. Снігова вершина Гімалаїв підносила, яскраво біліючи, на півдні і на південному заході. Лід блищав, як зелена трава, між величезними сніговими вершинами. Небо було зовсім чисте, і лише тут і там можна було бачити, як неслися хмари на головний хребет Каракурума, що простягався на північний захід і південний схід. Уся вода, що текла звідси на південь, досягала теплого солоного моря. Я знову сів на коня і поїхав у напрямі на північ, залишивши індійський світ позад мене.

Два роки й один місяць я провів у Тибеті не зважаючи на заборону влади. Тепер ми перебували в дикій пустині Тибету, яка не мала виходу до моря. Ми переходили місцевість, позбавлену пасовищ. На південному сході ми ще бачили вершину Каракурума в шапці чорно-блакитних хмар, важких, як свинець. Але через мить у цих хмарах блиснув внутрішній огонь, і серед гір загремів грім. Пішов сніг, і ми опинилися в густому сніговому вихрі. Тримаючись позаду мулів, я бачив тільки найближчого з них, бо решта

була зовсім заметена снігом. Самих тварин я не міг розрізнити. Був сильний вітер, і сніг летів у горизонтальному напрямі до землі. Того вечора в нашому таборі було тихо й холодно. Вночі загинув один мул.

Тут ми вперше побачили антилоп, коли проходили через рівнину Аксай-Чін. Установилася чудова погода. Ми знайшли прекрасні пасовища біля підніжжя скель. Тут, на вершині, Магомет-Іза поставив пам'ятник. Нам довелося викопати колодязь. Цей табір був відзначений № 8. Я не міг собі уявити, що отаборюсь тут ще коли небудь. Ми попрямували по дорозі на схід до озера Аксай-Чін, де стали табором.

Ми ще були на території, яку все-таки відвідало кілька чоловіка, в тому числі американець Кросбі. На сході лежала відкрита рівнина, яка простягалася на північ і досягала гігантської гірської системи Куень-Луня, куполоподібні гори якої були вкриті снігом. Грунт був піщаний, але все ж місцями траплялися добрі пасовища. Троє коней загинуло тут за один день. Недалеко ми побачили вовка, він лежав, чекаючи здобичі.

Пройшовши невеликий гірський кряж, ми опинилися на сході, недалеко великого озера, якому капітан Уелбі у 1886 р. дав назву „Світле озеро“.

Табір № 15 був розташований на західному березі, і в ньому сталися значні зміни. Я відпустив двох раджпутанців, про яких Магомет-Іза сказав правильно, що з них було користі не більше, як від цуценят.

Ці уроженці Індії не могли переносити холодного клімату і надзвичайно розрідженого повітря. Я мусив відіслати їх додому з цих місць, тим більше, що наші ладаки, втративши чотирьох з 30 своїх коней, просили відпустити їх назад.

Я відправив з ними велику пошту й важливого листа, якого написав серові Джемсу Денлопу Сміту. Я просив при нагоді переслати мені мою пошту на південний берег озера Дангра-Цзо, до якого я гадав добутися в кінці листопада. Для цього потрібно було багато зусиль. У мене не було певності, що я зможу забратися так далеко. Ми зробили вже 750 кілометрів від озера. Сер Джемс Денлоп прекрасно розумів, що я спробую досягти Південного Тибету з півночі, не зважаючи на заборону. Що трапилося з поштою, я розповів пізніше.

Отже, наша компанія значно порідішала. Здохло 7 коней, решті ми давали багато кукурудзи й зерна, щоб, до речі, полегшити ношу для наших в'ючних тварин. Місце свого відпочинку ми звичайно улаштовували так: Магомет-Іза, Озерін і моя кухня містилися у великому наметі, де

стояли також мої 22 ящики, човен у чорному наметі, де до нього зберігалися мішки з провізією. Роберт оселився в одному з маленьких наметів, а я в другому.

Наш дальший табір був розташований на північному березі озера. Магомет-Іза вирушив з усім караваном 24 вересня на східний берег і ввечері запалив сигнальні вогні. Я з гребцем Регім-Алі переплив озеро просто на південь. Був чудовий день і озеро нагадувало дзеркало. Могутні гірські хребти височилися над південним берегом. Вони були забарвлені в червоний колір і увінчані вічними снігами та льодами. Я виміряв глибину води. Найбільша глибина досягала 70 метрів.

Це озеро було одним з найглибших озер, які я обслідував у Тибеті. Мій вірний спутник сказав мені, що це озеро не має дна, що воно дуже небезпечне, і запропонував повернутися назад. Я наказав йому продовжувати гребти, і ми скоро досягли берега. Озеро було такого кольору, як небо, і червоно-жовті гори відбивалися на його поверхні. Картина була така гарна, що в мене не вистачить слів описати її.

Ми витратили більшу частину дня, щоб досягти протилежного берега. О пів на третю ми вирушили на схід, спокійно веслюючи. Ми були вже досить далеко від берега, і озеро було спокійне, як дзеркало. Раптом Регім-Алі, подивившись уважно вбік, сказав, що насувається західний шторм і, до того, дуже сильний. Я сидів на стерні й одразу ж повернув човен. Я побачив жовті, темні хмари, які просувалися на захід. Вони ставали дедалі густіші, насуваючись все ближче й ближче. Вони боролися між собою і потім скупчилися в гнівну масу. В одній своїй частині озеро було покищо зовсім спокійне.

— Негайно треба підняти щоглу і розпустити парус, — кричав я, — в крайньому разі ми повернемося на берег, коли трапиться щось погане.

Ми вже нап'яли парус, коли шторм зірвався коло нас. В одну мить чиста й ясна поверхня озера закипіла, як вода в каструлі. Парус надувся, підгонюваний вітром. Хвилі росли й перетворювались на піняві вали. Легкий човник пірнав по озеру, як дика качка. Спереду показалася піщана коса.

— Мілина! — кричав Регім-Алі. — Човен розлетиться на частини, якщо вдариться об неї.

Я з усієї сили наліг на стерно і ми ледве доторкнулися коси, пролетівши просто по шумливому прибою. В несприятливім для нас випадку човен міг потонути, бо для стійкості в центрі він мав вантаж з цинку. Ми швидко врятували своє життя. Буря дедалі посилювалася. Щогла

гнулася, як дуга, парус тремтів у моїх руках. Продовжувати такі перегони було безглуздо. Спереду показався другий мис. Ми обов'язково повинні були висісти з підвітряного боку.

Ми помітили, що озеро позад нього було спокійне. Ніде не було відно берега. Сонце сідало і сяяло, як розжарена куля, посилаючи дивовижне рубінове світло на оточуючу природу. Ми мчали по криваво-червоному озеру. Навіть парус здавався пурпуровим. Сонце зайшло, освітлюючи останнім промінням найвищі гірські вершини. Ландшафт одівався в звичайний похмурий колір.

Перед нами була друга коса. Ми промчали повз неї, захоплювані хвилями. Я намагався підвести човен з підвітряного боку і, перше ніж я підвів його, ми опинилися з другого боку коси. Ми пливли, підхльоскувані течією, підштовхувані вітром і хвилями.

Зійшов місяць і освітив ще одну косу. Нас швидко донесло до її кінця. Я вже готувався повернути стерно і підійти до берега з підвітряного боку, але це було неможливо. Ми знову промчали повз косу. На сході умирав день і ніч оповивала гори, опускаючись темними кільцями на озеро. При місячному світлі гребені хвиль здавалися молочно-білими, як снігові поля на вершинах гір.

Регім-Алі був надзвичайно переляканий і сидів, скорчившись, коло щогли. Ми мчали через хвилі просто назустріч смерті. Передо мною промайнуло три гребені хвиль: один з них ударився об корму, другий звалився на нас, а третій промчав позад нас. Місяць зайшов, і ми залишилися в темряві, тільки зорі мерехтіли над нами.

Ставало холодно. Я загубив поперечну дошку і сів просто на дно човна, щоб хоч трохи заховатися від хвиль, від яких нас відокремлював лише тонкий борт. Під ним зяяло провалля. Раніше чи пізніше ми повинні були досягти кінця озера. Якщо ми наблизимося до стрімких скель західного берега,—ми загинули.

Я попрохав Регім-Алі попередити мене, коли він побачить берег. Але він не чув мене, бо був буквально парализований страхом. Я чув через шторм глухий гул спереду. Це був прибій. Я закричав Регім-Алі, але він лежав нерухомо. Човен підхопило і через секунду ми були утягнені в цей прибій, залиті хвилями, підкинуті й розбиті на куски. Я схопився за щоглу лівою рукою, щоб зберегти рівновагу, а правою схопив Регім-Алі й викинув його за борт. Це допомогло. Через хвилину човен знову підхопило і хвилі наполовину залили його. Я теж вистрибнув із човна й спільними зусиллями ми вилізли на берег.

Виливши воду з човна, ми почали рятувати наші про-

моклі речі. Вони замерзли і вкрилися льодом. Потім ми повернули човен проти вітру й улаштували собі з нього захист. Дерев'яна рама від човна була розбита на дрібні-сінькі куски. Їх було дуже важко полагодити.

Сірники в мене у внутрішній кишені були на щастя сухі й ми запалили вогнище. Я роздягнувся, викрутив з одягу воду і намагався його хоч трохи висушити. Було дуже холодно. Відчуваючи, що мої ноги замерзають, я по-прохав Регім-Алі розтерти їх. „Як це ми проведемо цю ніч?“—думає я. Уже всі уламки були спалені нами, і я думав про те, щоб зламати щось у човні і теж підкинути в багаття, як раптом Регім-Алі крикнув:

— Дивиться, світло на півночі.

Так, справді. Світло показувалося в тумані й зникало. Потім воно знову стало більше. Ми почули тупотіння кінських копит. У напрямі до нас їхало ристю три вершники. Це були Магомет-Іза, Робзан і Абдул. Після недовгих розмов ми скочили на коней і в темряві вирушили до табору, де затишно освітлювалися вогнищем триноги з кип'ящим чайником.

Два дні згодом ми пройшли через другий хребет і увійшли в нову долину, яка не має виходу. В центрі її лежало бірюзово-блакитне солоне озеро, відоме всьому населенню Східного Туркестану під назвою Яшіль-Куль. Інакше його називають „Зелене озеро“. По ньому ми теж зробили цікаву поїздку і знову щасливо повернулись до наших вогнищ.

Під час цієї поїздки зо мною були Роберт і Регім-Алі. Цього разу ми забрали з собою досить одягу. Пробираючись на північний схід, ми спинилися, щоб поспідати на його північному березі, а потім вирушили на південь до місця побачення з табором, як ми про це умовилися раніше. Потім ми витягли човен і перетягли його на берег. У цей час на південному сході показалася жовта хмара, яка вішувала бурю.

Ми почали радитися, що робити далі. Чи не розумніше було б провести ніч на північному березі і перечекати, поки пройде шторм? Ми вже повернули човен назад на берег, як побачили велику чорно-жовту зграю вовків, які чекали, очевидно, нашого повернення майже біля самої води. Бачачи наш рух, вони не зробили ні одного кроку назад. Регім-Алі сказав, що вони напевно є передовим загonom цілої зграї. На нещастя, у нас не було зброї.

Перед нами стояло питання, що гірше: вовки чи буря? Поки ми обмірковували це питання, зірвалася буря. Вітер шарпнув парус і мало не перевернув човна. Сонце на заході було жовто-червоного кольору. Присмерки почалися із сходом місяця, і ми попливли, гнані вітром. Не зважаючи

на бурю і хвилі, які обливали нас, нічого страшного не трапилось. На півдні ми побачили два сигнальні вогні. Несподівано наші весла ударились об дно, і ми опинилися з підвітряного боку біля нової коси. Ми вийшли з човна і провели досить погано ніч на вогкому солоному ґрунті. Але ми умудрилися закип'ятити собі чаю, бо в нас було два глеки свіжої води й досить їжі. Тоді як Регім-Алі розкладав паливо, коло вогнища з'явився Магомет-Іза з кіньми.

Сонам-Церінг був на службі у капітана Дізі (1896—99 р.) і капітана Раулінга, тому він показав мені місце колишньої стоянки англійських дослідників і навіть те місце, де один з них закопав кілька ящиків, після того як їх в'ючні тварини загинули. Ми відкопали ці ящики, але нічого цінного в них не знайшли. Я вибрав тільки пару оповідань і дві книжки про подорожі.

Через кілька днів ми проїздили по дорозі до західного берега Пуль-Цзо, в якому була чудова прісна вода. Стоянка коло нього дала нам велике задоволення. Тут мисливець Тундуб-Сонам забив дикого яка, м'ясом якого ми жилися кілька днів. Коли настала ніч, мої люди сіли коло вогнищ, готуючись вечеряти. В цей час я працював у наметі. Раптом піднялася буря, яка налетіла із сходу. Вона перевернула два намети й насипала на нас розжареного попелу з вогнищ. Хвилі із страшним шумом і силою вдарилися об берег і бризки сипалися на нас, як дощ.

Другий день був чудовий, і ми пройшли озеро в двох напрямках. Вимірявши глибину озера, ми стали табором на південному березі, тим часом як караван після денного відпочинку вирушив на східний берег. Ми провели на цьому озері більш як добу і прибули до табору при тихій погоді. Віддаль між покинутим місцем стоянки й західним берегом була не дуже велика.

З озера ми побачили вогнища і блакитний дим, який нісся над ними. Усі були здивовані й збентежені. Чи не були це тибетці, які збиралися переслідувати нас або увійти в переговори з нашою експедицією? Можливо, це був поштар з Леха? Останнє було, звичайно, неможливо. Мої люди думали, що просто на березі ходили духи. Я ж вирішив, що це горіло паливо, підпалене вугіллям від вогнищ.

Караван тихо посувався. На стоянці один кінь здох. Другого дня ще троє коней зовсім виснажилося. Провізії ставало дедалі менше. Троє наших коней утекло вночі до невеликого озера, і я послав Робзана за ними в погоню. Через три дні він повернувся лише з двома кіньми. Сліди третього коня він відкрив випадково.

Переслідуваний зграєю вовків, кінь помчав просто до

озера. Вовки його не спіймали, але він кинувсь у воду і, ймовірно, втонув, бо був дуже виснажений. Слідів на другому березі ми не знайшли. За караваном увесь час летіли ворони. А вовки завжди з'являлися, як тільки гинули коні.

6 жовтня температура раптом упала. В ночі кілька мулів підійшло до мого намету і вранці ми найшли їх мертвими біля входу в намет. Ми тримали курс у напрямі на схід. Потім ми повернули на південний схід, через величезний трикутник, на який ще ніколи не ступала нога європейця. Лишалось ще 600 кілометрів до Дангра-Юм-Цзо. Ламаїти звернулися до мене з проханням відвідати величезний монастир Таші-Лунпо. Через два дні ми втратили 29 коней і 6 мулів і в нас лишилося тільки 29 коней і 30 мулів. Від овець у нас залишилося тільки 18 штук.

Розділ XLVIII

Через Північний Тібет—переслідувані смертю

Несподівано прийшла зима і примусила нас зодягнутися в хутряні куртки. Я спав на шкурі, укритися другою пологою. Ночами Цзерінг укривав мене хутряною ковдрою. На голову я одівав м'який шкіряний башлик. Навить цуценят ми зробили тепле укриття з фетру. Тундуб-Сонам, наш головний кухар, урізноманітнював час чудовими оповіданнями, а мій кухар Цзерінг безупинно розповідав історії обраним слухачам. Усі качалися зо сміху, коли він починав співати, бо його спів нагадував кувікання свині.

17 жовтня температура впала до 18°. У нашому каравані лишалось 27 коней, 27 мулів і 27 чоловіка. Через два дні двоє коней і одна вівця замерзли. Ми не бачили навколо себе ніяких слідів людського існування щось із 55 днів. Безпека нашої подорожі збільшувалася з кожним днем. Чи вистачить нам тварин, поки ми доберемося до людського житла, чи всі вони загинуть і примусять нас кинути напризволяще майно? Ми вступили в майже непрохідну місцевість, яка складалася з лабіринту гір і долин.

У таборі під № 44 нас захопила буря, яка замела всі сліди. Дехто з наших людей говорив, що є прохід на схід. Через кілька днів Магомет-Іза вирушив туди по глибокому снігові. Після того як ми теж пройшли в цьому напрямі, я знайшов головний хребет південно-східного проходу. Магомет-Іза спустився на північний схід у вкриту снігом пустиню, де ми отаборилися. Там не було ні палива для вогнищ, ні пасовища для наших тварин. Ми запалили вогнище з порожніх ящиків, які залишалися.

Похмурі хмари проносилися над горами. Знову почав

падати сніг. Праворуч над табором був не великий хребет до 15 метрів висоти, і один з моїх людей звернув на нього увагу. На ньому стояли, з цікавістю спостерігаючи нас, два яки. Вони являли собою чудову картину на фоні снігу й були, очевидно, здивовані не менше нас. Вночі коні з голоду жували один у одного хвості. Двоє коней здохло.

Наша дальша стоянка була ще сумніша. Магомет-Іза вирушив на розвідки й повернувся з новинами, що бачив широку рівнину, до якої треба йти три дні. Він умовив нас, на наше нещастя, у приємках продовжувати путь до вкритої травою рівнини. Я лишався позаду з Робертом, Цзерінгом і Регім-Алі, решта поділилися на три загони і йшла далі, ведучи наших овець. Караван зник у темряві, ніби привид.

Було дуже холодно, але не було страшно, бо ми сподівалися, що вранці наше становище поліпшиться. Ми залишили з собою двох мулів, з яких один здох уночі, а другого ми дорізали. Ми їхали в хвості каравану. Незабаром ми зустріли Тундуб-Сонама, який повідомив, що караван заблукався в темноті й що загони загубили одне одного і, крім того, він повідомив, що підходило 4 мули. Ми продовжували наш шлях під його керівництвом.

По дорозі ми натрапили на здохлого мула; коло нього лежали мішки з рисом, що були навантажені на нього. Незабаром ми побачили Магомет-Ізу, який ходив на розвідки з трьома супутниками. Після довгих поневір'янь ми досягли долини, на якій росла чудова трава. Ми зійшли з коней, напівмертві від холоду, і розпалили вогнище.

Поступово наші загони зібралися вкупі. Цей сумний табір пізначений у нас під № 47. Сонам-Церінг з мулами, що залишилися, повернувся першим. Він уже оплакував нашу втрату. Вночі загинуло 7 мулів і 2 коней. Ми зробили підрахунок, виявилось, що в нас лишилося 32 поклажі, 21 кінь і 20 мулів. 4 з них були зовсім безкорисні.

Роберт і я продовжували їхати верхи. Я вирішив, що 5 із 7 мішків з рисом, які залишилися, треба віддати тваринам. Тундуб поліпшив наш стан, забивши трьох антилоп. Коли ж пішли по здобич, то виявилось, що одну антилопу з'їли вовки. 24 жовтня здохло два мули й один кінь. Наше становище дедалі гіршало. З кожним днем усе більша тиша панувала на наших стоянках. Ми отаборилися на березі маленького озера, де знайшли пасовище. О 10-й годині вечора повз нас на південь пролетіла зграя диких гусей. Долина була освітлена місяцем і погода тиха. Ми чули крики диких гусей, було видно, що вони збираються спуститися коло озера на відпочинок. Помітивши нас, ватажок дав знак летіти далі, до другого джерела.

Мій сірий у яблуках кінь, на якому я їздив, знесилився вкрай, і я пересів на маленького лошака, з яким дуже подружився. Спочатку він кусався, брикався, а потім звик до мене. У двох місцях ми зустріли мисливців за якими, які варили собі їжу на тринозі. Почувалося, що після 35-денної самотності ми наближаємося до людських осель. Пізніше, зустрівшись з місцевими жителями, ми довідалися, що до них уже дійшла чутка про наше наближення до Лхасси.

Ми більше не могли лишатися тут, бо наші коні й мули, що zostалися живі, не могли витримати більше подорожі. Вода траплялася дуже рідко, і часом ми добували воду з льоду, щоб напоїти тварин. Ми зробили маленький перехід при страшній сніговій бурі й холоді і спинилися в таборі під № 51. Вкрай виснажений, я ледве сидів на сидлі. Як тільки намети були поставлені, я ліг на ліжко в одному з них, не роздягаючись.

У мене почалася жахлива пропасниця. Мое тіло страшенно боліло й температура піднялась до 40°. Роберт одразу ж звернувся по допомогу до ящика з ліками і дав мені хініну. Потім мене роздягли й сиділи всю ніч коло мого ліжка. Під час маячіння я був далеко від Тибету. Безпомічно пролежав я майже 84 години. Коли я одужав, Роберт читав мені в голос, тимчасом навколо бушувала буря, яка тривала 6 днів.

Вовки ставали сміливіші, і Тундуб-Сонам забив одного з них. Навколо літали ворони. З моїх супутників багато було хворих. З 58 коней у нас лишилося тільки 16. З вересня я, нарешті, спромігся піднятися з постелі. Після того, як мене як слід закутали, ми вирушили в дорогу. Ми увесь час проходили між камінням, пристосованим для варіння їжі.

Через два дні ми натрапили на сліди золотошукачів. Ми проходили стежкою, яка була пробита людьми. Табуни диких яків, що зустрічалися, дивилися на нас з вузьких долин. Одного разу, побачивши нас, увесь табун кинувся бігти, за винятком старого бика, завбільшки з маленького слона. Тундуб-Сонам рішив полювати. Бик з опущеною головою кинувся на мисливця, але той вчасно виліз на виступ, звідки забив його двома пострілами. Я зробив кілька фотографій з цієї чудової тварини.

7 листопада з нами трапилася незвичайна пригода. Ми відбилися від табору, збираючи зразки мінералів, змальовуючи й фотографуючи цікаві місця. Я разом з Робертом їхав на конях і з нами був Регім-Алі, який тримав мого коня, коли я покидав сидло. Ми пройшли по берегу озера, маючи з правого боку круту гірську стіну. По дорозі ми зустріли два табуни диких баранів.

Ми вибралися на долину, де паслося щось із 55 яків. Побачивши нас, яки, звичайно, почали тікати. Табун із 20 антилоп показався попереду нас і зник, як тіні, коли ми наблизилися. Ми побачили за півмилі наш табір № 56. Здавалося, що через якихось 5 хвилин ми будемо там. Дим так затишно підіймався від огнищ.

У цей час кроків за 200 від нашого табору ми побачили чорного яка. Магомет-Іза вийшов з намету і вистрелив у тварину. Поранений як розлютувався. Він помітив нас і, думаючи, що ми його головні вороги, кинувся на нас галопом. Регім-Алі з криками відчаю помчав до намету. Я чомусь роздумав і повернувся назад. Наші коні злякалися і понесли. Регім-Алі ухопився на бігу за хвіст Робертового коня. Як був зовсім близько від нас. Він обертая своїми криваво-червоними очима й висунув блакитнявий язик. Він дихав, як паровоз, і пил клубочився за ним, коли він біг. Через те, що я був з краю, то перший напад його був скерований на мого коня. Він, очевидно, хотів перетворити нас на криваве м'ясо. Я вже уявляв собі, як тріщать наші ребра.

Як був на віддалі якихось 50 кроків від нас.

Зірвавши башлик, я кинув його в напрямі до яка, щоб відвернути його увагу, але він навіть не подивився на нього. Тоді я зняв пояс, маючи намір накинути на нього хутряну куртку і таким чином засліпити його, коли він кинеться на мене.

Я почував себе, як тореадор у бою з биками, і був на волосину від смерті. Але раніше ніж я скинув з себе куртку, я почув пронизливий крик. Це кричав Регім-Алі, який, спіткнувшись, простягся на землі. Як помчав на нього. Нагнувши роги, він кинувся на свою жертву і через те, що Регім-Алі лежав нерухомо, як, подумавши, що він уже мертвий, задоволився тим, що штовхнув його кілька разів. Потім він кинув його і помчав через долину з диким ревом і незабаром зник. Я одразу ж стрибнув з коня і побіг до Регім-Алі, думаючи, що він забитий. Він лежав нерухомо, пошматований і вкритий пилом. На моє запитання, як він себе відчуває, він відповів, смішно жестикулюючи: — Нічого, я вже помер.

З табору надійшла допомога. Регім-Алі справді мав вигляд надзвичайно поганий. У нього була глибока рана на одній нозі. Ми його посадили на коня і, перев'язавши рану, поклали в намет. Ця пригода примусила його довго страждати, перше ніж він зовсім одужав.

10 листопада ми побачили свіжі людські сліди і кількох яків на березі озера. Тундуб-Сонам під час свого полювання натрапив на намет, в якому знайшов жінку й трьох

дітей. Через два дні ми втратили ще трьох коней. У нас лишилося тільки 13. Наш мисливець помітив трьох тибетців, які їхали до нашого табору. Це були люди, яких ми вперше бачили на протязі 81 дня. Одному з них було близько 40, а другому близько 50 років. Старшого звали Пунтсук, а молодшого Цзерінг-Дова. Вони не були корінними мешканцями, проводили час у полюванні. Називали вони себе чанг-па, що означає „північні люди“. Увесь північний Тибет відомий, як Чанг-Танг, що означає „Північна рівнина“. Вони називали мене Бомбо-Чімба, що означало „Великий начальник“. Були вони страшенно брудні й мали довге волосся.

Шапки їх були зроблені так, що могли закривати щоким підборіддя. На них був теплий хутряний одяг і фетрові чоботи. Вони були озброєні грубими шаблями й рушницями. Цікаво те, що в них не було штанів. Я спитав їх, чи не продадуть вони нам кількох яків і овець. Вони охоче згодилися, обіцяючи, що можуть прийти вранці. Але ми не зовсім довіряли їм і залишили їх у наметі Магомет-Ізу на всю ніч.

Вранці кілька моїх людей вирушили з ними до місця стоянки. Незабаром вони пригнали з собою чудових яків, на кожного з яких ми навантажили речі з двох наших оснажених коней. З собою вони привели також 4 овець і 8 баранів.

Ми почули від них усе, що вони знали про цю місцевість і про свої мандрування. Вони нам розповіли, що їхня їжа складається з старого сушеного грубого м'яса, масла, кислого молока і плиткового чаю. Полювали вони, ховаючись за горбочком, коло струмків, чекаючи свою здобич. Цзерінг-Дова клявся, що забив під час полювання 300 диких яків.

Чоботи вони роблять із шкур диких ослів і зшивають їх сухожилками диких тварин. Їхні жінки пасуть табун яків, овець і баранів. Отак їх життя проходить поступово рік за роком. Вони живуть на величезних висотах в убивчому холоді, серед штормів і бур. Вони поставили по обітниці кам'яний жертовник гірським духам. Шанують і страшенно бояться усіх духів, які живуть коло озер, рік і гір. Коли хтось умирає, то вони лишають його в горах на з'їдження вовкам і яструбам.

14 листопада ми знову знялися із стоянки. Пунтсук і Цзерінг-Дова йшли з нами, як провідники. Вони сказали мені географічні назви місцевості, а я перевіряв їх через Магомет-Ізу, який розпитував Пунтсука, а я — Цзерінг-Дову. Виявилося, що обидва давали однакові відомості. Вони розповідали нам про золотошукачів, які працюють по 2—3 місяці на рік і приносять додому вантаж, який вони

обмінюють на зерно. Кожного вечора я їм давав срібні рупії, які вони перераховували й забавлялися цим.

Їх маленькі коні дуже цікавили мене. Коли я й Цзерінг-Дова поїхали до табору, Пунтсук уже пустив коней на пасовище. Коли ми наближалися до табору, вони галопом мчали нам назустріч і радісно вітали один одного, потершись носами.

Тібетські коні з великим інтересом поставилися до наших коней і, очевидно, ніяк не могли зрозуміти, як такі нещасні тварини могли походити з їхньої породи. Було цікаво спостерігати, з яким задоволенням вони їли сушене м'ясо, порізане на довгі куски. Таке дивне явище пояснювалося тим, що в цьому місці пасовища й трава надзвичайно рідкі й кочівники привчають своїх коней до м'яса.

Одного дня Тундуб-Сонам забив двох диких яків, і ми взяли з собою м'яса стільки, скільки нам було потрібно, решту залишили Пунтсукові й Цзерінг-Дові. Після цього ми пройшли через перевал Чакчом-Ла, висота якого дорівнювала висоті гори Попокатепетль у Мексичі, цебто 6000 метрів. Ми йшли по слідах золотошукачів. У нашому останньому таборі, на південь від стоянки, наші нові друзі попросили відпустити їх назад, бо вони ніколи не були південніше. Добре винагородивши, я відпустив їх.

Одного дня ми побачили прекрасні пасовища з табунами, що паслися на них. Ми отаборилися на березі Дунк-Дза-Дзо. Потім нам попався табір, у якому жило близько 40 чоловік, що мали близько 1000 овець, 60 яків і 40 коней. Лопсанг-Церінг, кривий старик, запропонував нам 3 чудових яків по 23 рупії за штуку. Один із його товаришів теж запропонував нам двох яків за ту ж саму ціну.

Тепер ми мали всього 10 яків. Становище наших тварин значно полегшилося. На голові у Лопсанг-Церінга була червона, подібна до тюрбана, шапка, він був одягнений у червоний шкіряний одяг і чудово виглядав у цьому наряді. Він розповів нам про поклади солі в цих місцях, розроблювані партіями з Лхасси. Сам він і місцеві жителі прибули з околиць Герццо, яка лежить на південному сході. Всі вони, здавалося, ставилися прихильно до нас і бажали допомогти нам, але, очевидно, боялися один одного.

Було зрозуміло, що вони ще не дістали ніяких спеціальних розпоряджень із Лхасси.

Звідси 22 листопада ми вирушили по гірських дорогах, маючи в каравані 14 мулів, 12 коней і 10 яків. По дорозі ми часто зустрічали золотошукачів разом з їх яками, а також каравани, навантажені сіллю, які йдуть разом з табунами овець.

Денні бурі гнітюче впливали на нас. Йти було стра-

шенно важко. Закутані, ніби дослідники Північного полюса, ми поволі посувалися крізь хмари пилу. Шкіра на наших руках порепала, особливо коло нігтів, де в нас завжди були нариви. Цієї ночі навколо нас ревля й греміла буря, нагадуючи величезний поїзд, який котиться по рейках.

Другого дня здохло 4 мули. Температура вночі впала до 28°. Ще раз ми отаборились коло селища, яке складалося з маси наметів, прикріплених до кам'яних стін. Їх мешканці належали до округи Нак-Цзанг. Вони вже мали розпорядження від Девашунга, губернатора Лхасси. Магомет-Іза спробував купити в них кількох яків і овець. Але в цей момент з'явилися якісь офіційні особи, які заборонили продавати нам будьщо. Ці особи знали, що серед нас є європеець, і порадили нам рушати назад.

— Ну, здається, почалося, — подумав я. — Звідси, мабуть, буде негайно посланий кур'єр до Лхасси, і тоді почнеться шпіднаж за нами й мобілізація військових сил.

Недалеко від цього місця ми зустріли караван з 35 пілігримів, які йшли з Нак-Чі з 600 вівцями і 100 яками, прямуючи до священної гори Канг-Рінпоче. Вони йшли так повільно, що разом з дорогою назад усе це займе в них близько двох років.

На другій стоянці ми знайшли на варті двох шпигунів. Цієї ночі здох мул і його відразу ж з'їли двоє вовків, які не втекли навіть тоді, коли я підійшов зовсім близько. Ми йшли так скоро, як могли йти наші виснажені тварини.

Одного разу ввечері, коли ми отаборилися між дикими скелями, до наших наметів під'їхало два вершники. Їх одяг був прикрашений червоними й зеленими стрічками і ножни шабелі оздоблені напівдорогоцінним камінням. Обуті вони були в різнобарвні фетрові чоботи. Вони належали до каравану пілігримів з Нак-Чу. Їх слова звучали цілком правдиво, коли вони сказали, що, очевидно, я той європеець, який приїздив до Нак-Чу з двома супутниками п'ять років тому. Вони назвали ім'я одного з моїх тодішніх супутників — Шереб-лами. Усе це було правильно. Далі вони говорили, що в моєму каравані були росіяни й верблюди і що тоді навколо багато говорили про нас.

— Ось так-так, — подумав я. — Тепер губернатор довідається про моє місцеперебування і дасть розпорядження затримати мене.

Я спитав цих вершників, чи є в них яки для продажу. Вони відповіли позитивно й обіцяли провести їх нам на другий день уранці, але при умові, що ніхто про це не довідається. Ми, звичайно, гарантували мовчанку.

Перед сходом сонця вони з'явилися з яками, маслом, плитковим чаєм і бутанським тютюном. Я їм запропонував

по три рупії за день з умовою, що вони підуть з нами. Вони подякували, сказавши, що незабаром за нами буде послана погоня, яка примусить нас піти на схід, як і минулого разу.

З цими словами вони помчали від нас. Маючи тепер 18 яків, ми вирушили на південь до проходу, на другому боці якого ми знайшли схил, укритий снігом. З Робертом і Хаджі я їхав далеко позад каравану, коли ми переходили цю долину. Указуючи в напрямі до проходу позаду нас, Хаджі крикнув:

— Ось мчить трое вершників!

— Тепер, здається, справді почалося, — подумав я.

Вершники попрямували просто до нас. Високий вершник загадав від нас тоном начальника, щоб ми сказали, хто ми такі. Ми теж спитали, хто вони. Після кількох запитань, вони вирушили до каравану і там почали допитувати Магамет-Ізу. Після цього вони поїхали на схід.

4 грудня ми проїхали через прохід, де побачили сотні диких ослів, які паслися на лузі. Коли ми під'їхали до ріки Бупцанг-Цзанг-По, про яку я знав із своєї першої подорожі, ми були на висоті 5000 метрів над рівнем моря. Такої висоти ми не чекали. Ми не гаяли часу, встановлюючи дружні взаємини з місцевими жителями, які охоче продавали нам їжу. А це був найважчий час для нас, бо у нас майже вийшли запаси рису, проса й жареного борошна. Я продовжував діставати свою порцію з маленьких круглих, білих хлібів. Але люди вже перейшли на м'ясо і чай.

Покищо нас ще не позбавили свободи пересування. Ми йшли по дорозі, яку я проходив у 1901 р. саме на південь від Бупцанг-Цзанг-По і яка належала до місця головної мети моєї подорожі. Незабаром знову з'явилися хмари на горизонті.

Другого дня шість вершників приїхало до нашого табору, на чолі їх їхав Гова — начальник цієї округи. Він нам сказав, що дістав відомості з півдня про нас і хотів би почути від нас подробиці про нашу подорож. Він додав, що в минулому ми проходили це місце з верблюдами. Він сказав також, що збирається послати кур'єра до губернатора Нак-Цзанга, бо якщо він цього не зробить, йому переріжуть горло. Він люб'язно називав мене Бомбо-Чімбо і сказав, що я можу лишатися тут, поки не прибуде відповідь.

— Чи скоро прибуде ця відповідь? — спитав я.

— Через двадцять днів, — відповів він.

Я подякував йому і сказав, що знімусь з табору завтра. Старий був доброю і приємною людиною. Він супроводив нас до ріки й наказав поставити намет коло нас.

Він переконав мене, що весь Нак-Цзанг знає про справжню мету моєї подорожі.

13 листопада з вершини проходу ми побачили довге озеро Дангара-Юм-Цзо. Я послав на розвідку одного з людей на південний берег його. Добираючись до нього, ми спізнилися на півмісяця. Проте, ми вирішили поїхати спочатку до Нганг-Тзе-Цзо, що лежала далі на схід.

Коло табору був такий вузький прохід, що в деяких місцях ми торкалися двох гір одночасно. Я з двома своїми людьми вирушив у дорогу. Ми захопили з собою Робзанга з якими. Коли ми його зустріли, то він здавався дуже збентеженим і сказав, що бачив 12 озброєних вершників, які їдуть спинити нас. Минуло лише кілька днів, як ми вступили у невідому землю, і знову я натрапив на ті ж перешкоди, що й раніше. Усі страждання зимою, загигаючи на кожному кроці тварини—все це було марна річ.

Я пішов до намету в сумному настрої.

Коли Цзерінг увійшов до мене з палаючою жаровнею, я сказав:

— Ти бачиш, я мав рацію, коли говорив, що нас, кінець-кінцем, затримають.

— Затримають!— вигукнув він, — ніхто не затримає нас.

— Але ж Робзанг сказав, що 12 чоловіка було тут,— відповів я.

Тоді Цзерінг сказав, що він помилився і що це була тільки чутка.

Це було чудово! З радощів я наказав засмажити вівцю до вечірнього свята.

Розділ XLIX

Через недосліджені землі

Увечері трое тибетців під'їхало до нашого табору. Вони, очевидно, були настроєні дуже дружньо, сказали, що на півночі роз'їжджає банда грабіжників, і додали, що прийняли нас за розбійників. Вони були дуже приємно здивовані, знайшовши замість розбійників таких милих людей, як ми. Один із них бачив мене п'ять років тому і пам'ятає, як я їхав під ескортом тибетців.

Гості нічого не мали проти того, щоб продати нам кількох яків і теж згодилися йти разом з нами, як провідники. У них ми купили трьох чудових яків і, таким чином, змогли звільнити наших останніх 10 коней і двох мулів від покляжі.

Коли ми в'їздили у провінцію Накт-Цзанг, то зустріли великий загін вершників, з якими було багато яків. „Вони

напевно спинять нас коло самого кордону", — подумав я. Але нічого не трапилося. Це були кочівники з Бупцанг-Цзанг-По, які були на півдні і закупили товари. Вранці 24 грудня мене збудила сумна пісня. Виявилося, що коло мого намету стоїть бродячий жебрак із своєю старою жінкою. Вони співали й розмахували своїми посохами. Маленький хлопчик, який був з ними, став нашим провідником і провів нас через прохід.

Один із жебраків вів мого коня під уздечку. Я гладив свого вірного коня, проходячи повз нього, сподіваючись, що кінь оклигає на дальшій зупинці. Але, на жаль, він навіть не мав сили дійти до стоянки.

У різдвяний свят-вечір ми зробили довгий і важкий перехід. Вечірні тіні вже оповивали підніжжя гір, коли ми спустилися в круглу долину з озером Думбок-Цзо, з маленьким скелястим островом у центрі, вкритим льодовим покровом.

Наш дальший табір під № 97 ми поставили на північному березі Нганг-Цзе-Цзо, величезного мілководного солоного озера, відкритого індійським ученим Наїн-Сінгом. На цьому місці ми перетяли його путь.

Пасовище було чудове, і я вирішив дати тривалий відпочинок людям і тваринам. Кілька наших найсильніших людей повинно було продовжувати роботу зі мною. Ми вирушили, щоб виміряти глибину Нганг-Цзе-Цзо, яка була вкрита товстим льодом. Звичайно, було б добре дослідити в кількох напрямках швидкими переходами цю забуту країну, але тварини потребували відпочинку, і ми вирішили почати обслідування глибини озера і нанесення його на карту.

Першу нашу стоянку ми зробили на південному березі. Другий перехід застав нас на північному заході від неї. З величезними труднощами нам доводилося переходити відкриту воду,

31 грудня ми спинилися в таборі під № 100 на західному березі. Там ми побачили пастуха, який пас близько 500 овець. Побачивши нас, він, налякавшись, утік, залишивши овець напризволяще.

1 січня 1907 року ми перетяли озеро по діагоналі на південь і на південний схід. Сильний вітер підносив за собою маленькі частки солі й ніс їх по темнозеленому льоду. На південному березі озера ми побачили намет, табун яків і диких ослів. У цей час буря припинилася, повітря стало нерухоме. Мої супутники, що сиділи коло вогнищ на відкритому повітрі, являли собою мальовничу групу.

2 січня ми перейшли озеро, йдучи на південний захід,

при чому в спину нам дув сильний вітер. Мої санки котилися, як льодова яхта.

4 січня ми побачили на віддалі чорну точку. Це був Іслам-Охун, який з листом від Роберта шукав мене вже кілька днів. У листі говорилося, що прибув загін озброєних людей з метою затримати нас, при чому начальник загону наполегливо хоче поговорити зі мною.

— Очевидно,—думає я,—вони хочуть нас спинити, як це було в 1901 році. І це тепер, коли я досяг найбільш південної точки і брами в землю Священних Книг, вони зачиняють двері передо мною.

Другого дня, продовжуючи свої виміри, ми побачили ще одного посланця, який прибув з повідомленням, що губернатор прибуде через три дні сам і що табір надзвичайно пильно охороняється.

— Чи був це Ладже-Церінг, які раніше? — подумав я.— Чому я не вирушив до Дангра-Юм-Цзо, як це я мав раніше, і чому не обминув в області Накт-Цзанг.

6 січня ми закінчили наші виміри. Прибув сам Магомет-Іза. Він повідомив мені, що близько 25 тибетців поставили свої намети в нашому таборі й що посланці приходять до нас один за одним. Але не було чути про кур'єра з поштою для мене. Це було дивно, бо я ще 25 листопада гадав бути в Дангра-Юм-Цзо, а тепер уже було 6 січня. 7 січня ми сіли на коней і вирушили до нашого табору № 107, розташованого недалеко від південно-східного берега озера. У наметі Магомет-Ізи я прийняв тибетських начальників, які низько кланялися мені, висунувши язика. Один з них був присутнім раніше при моєму побаченні з Ладж-Церінгом під час моєї першої експедиції. Я спитав, чи досі Ладже-Церінг губернатором Накт-Санга. Мені відповіли позитивно й сказали, що він знає про мою подорож сюди і що він послав донесення до Лхасси й прибуде сюди протягом 4 днів. Ми ж повинні були його почекати.

Ввечері 11 січня прибув загін вершників і поставив біло-блакитний намет. Другого дня губернатор, що прибув з молодим ламою, відвідав мене. На губернаторі була китайська шапка з двома хвостами й білими скляними гудзиками. Він носив шовковий кафтан з широкими рукавами, серги й був узутий в оксамитові чоботи.

Ми дуже приязно зустрілися й мало не обняли один одного, але він був абсолютно непохитний у даних йому приписах. Він сказав мені, що я не повинен проходити Накт-Цзанг, а повинен повернутися на північ і додав, що хоча ми старі друзі, але він не хоче мати неприємностей через моє прибуття.

Я почав йому доводити, що після того, як я загубив

130 тварин і зазнав стількох злиднів, я не можу повернутися назад. Крім того, я сказав, що чекаю листів з Індії, які я повинен дістати через Таші-ламу. Губернатор відповів, що він не може покинути мене, поки я не піду на північ. Я йому сказав, що не можу рушити з місця, поки не дістану пошти з Індії.

Коли ми розлучилися, Ладже-Церінг прислав мені рису, масла та інших продуктів у вигляді привітального подарунку. Я ж подарував йому два куски матерії й два кашмірські ножі. Другого дня він знову відвідав мене і, на мое здивовання, повідомив, що він обміркував обстановку, яка створилася, із своїми вірними людьми, і настоював на тому, щоб я вирушив на південь в околиці Лабрана завтра ж.

Я був обурений його словами, але зберіг спокій і відповів, що згоден вирушити на південь, як тільки дістану кількох в'ючних тварин. На це губернатор мені порадив купити їх у кочівників на схід від Нганг-Цзе-Цзо.

Після відвітного візиту ми почали старанно пакувати наш багаж. Він попросив мене залишити йому кілька порожніх ящиків, на що з великим інтересом дивився сам Ладже-Церінг.

14 січня було знаменним днем. Цього дня було сонячне затемнення, Я три години стежив за його фазами з теодолітом у руках і відзначив температуру, напрям вітру тощо. Небо було зовсім чисте. Поступово стало темніше, настала тиша і тибетці закрилися в своїх наметах. Мої ладаки мурмотіли молитви, табуни повернулися з пасовищ.

Коли затемнення кінчилося, я пішов до Ладже-Церінга і сказав йому, що самі боги сердяться на нього, бо він не дозволяє мені йти далі. Але він засміявся і сказав, що винна в усьому велика собака, яка ходить по небу й іноді заслоняє собою сонце. Під час нашої розмови двері в намет швидко відкрилися і вбіг Робзанг, ледве переводячи дух від швидкого бігу. Він повідомив, що прибула пошта. На моє запитання, хто її приніс, він відповів, що чоловік з Шігатзе. Ця сцена зацікавила Ладже-Церінга і він спитав, що трапилося.

— Нічого особливого, — відповів я, — це прибув посланець від Таші-лами, який переслав мою пошту.

Для того, щоб перевірити мене, Ладже-Церінг послав одного з своїх довірених людей. Цей чоловік розпитав кур'єра. Кур'єр сказав йому, що Дюк-Кун-Гушук, брат Таші-лами, розпорядився негайно мене розшукати, і що він довідався про місце мого перебування у кочівників. Ладже-Церінг був вражений і дивився на мене, виричавши очі.

— Мені нічого більше сказати — сказав він. — Я знаю, що сам священний Таші-лама чекає вас. Шлях для вас відкритий і післязавтра я вирушу додому в Шанза-Цзонг.

Я попрощався з ним і помчав до свого намету, де знайшов Нгурбу-Тундупа — мого довгожданого кур'єра... Купа листів, прекрасні звістки з дому, газети й книжки чекали мене і я одразу відновив зв'язок із світом. Я буквально пожирав листи й газети, які я читав увесь день. Старий Ладже-Церінг попрощався зі мною і поїхав.

Ми ще раз обмінялися подарунками, він сів на коня і, після висловлювань жалю, зник із своїм ескортом з найближчими горбам.

Це було великою перемогою для мене. Усі перешкоди на шляху тепер зникли. Ми купили трьох нових коней у кочівників і вирушили на південно-східний берег озера.

Тут ми побачили труп дикого осла, який лежав пошматований вовками. Температура впала до -30° .

На другій нашій зупинці, у долині, ми побачили чудовий краєвид на озеро Марчар-Цзо. Ми їхали через лабіринти долин, які обдував вітер, через замерзлі джерела, повз групи гір, які раніше ніколи не були нанесені на карту, але й ніколи не бачили білої людини. Головний хребет кочівники називали Пабла. Ми підійшли до нього, коли навколо лютувала буря і крутився сніжний вихор.

У кожному проході ми знаходили пам'ятники з прапорцями, на яких були написані шість священних символів. Ми пройшли через перевал Селя-Ла, який лежав на висоті 6000 метрів і був найвищим і найзначнішим проходом на всім нашім шляху. Він лежав у вододілі між Тібетом і Індійським океаном. Усі води, які течуть на південь з вершин, впадають у Цзанг-По вище Брампутри.

Спустившись з проходу, ми зустріли трьох вершників, які запитали нас, чи не бачили ми розбійників з украденими кіньми. Ми їм розповіли про нашу зустріч.

По дорозі ми найняли 25 яків, щоб зробити наш перехід швидшим. Обстановка не сприяла нам, бо нам довелося перейти ще цілий ряд проходів на протязі всієї Паблі. Усі вони були на висоті рівнини Селя-Ла.

Дальший перехід звався Біб-Ла. Дорога по ньому була більше упорядкована. Ми часто зустрічалися з караванами яків, кочівниками, вершниками, мисливцями, пілігримами й жебраками. По дорозі нам часто зустрічалися пам'ятники, поставлені по обітниці. Ми були на шляху до великого релігійного центру. Кочівники були настроєні до нас миролюбно, чому сприяло недавнє проходження Нгурбу-Тундупа.

Після того як ми пройшли прохід Чесанг-Ла, я віддав

виснажених яків турботам Тундуб-Сонама і Таші, яким я дав розпорядження повільно йти за нами. Одверто кажучи, я думав, що весь караван позаду і вирушить до Шігатзе з моїми трьома-чотирма супутниками. Ми голосно про це не говорили, а зробили все тихо і спокійно.

Крута дорога вела нас до проходу Тала, що лежить на висоті 600 метрів. Це було новим вкладом у світову скарбницю знань. До цих днів—січень 1907 року—ця частина земної поверхні була так само мало відома, як другий бік Місяця.

Там, перед священними пам'ятниками і знаками, обидва, і Цзерінг і Боу, впали ниць і почали читати молитви гірським духам.

Вид звідси на схід був дивовижний і гірські пасма були різних кольорів. Тіні простяглися, як лапи ведмеда, в напрямі до долини Брамапутри, на південь від гігантської долини, річок, хребтів і вершин Гімалаїв.

5 лютого ми пройшли через селище з комишевих наметів, з яких вийшло 45 тибетців, вітаючи нас. Вони висунули язики якомога більше, тримаючи шапки в лівій руці й дряпаючи голови правою. Усе це вони робили, як по команді.

Наступний день застав нас у проході Ла-Рок на висоті 5000 метрів. Отже ми спустилися вниз на 1000 метрів з того часу, як покинули Та-Ла. Ріка здавалася звідси вузькою стрічкою і ми були вже ближче до Гімалаїв. Але гора Еверест, ця найвища гора в світі, не була видна: її оповивали хмари.

Розділ L

3 палігрімамі по священній ріці

Ми спустилися вниз по другій дорозі до Іе-Шунга, звідти з Ла-Рока з палігрімамі по священній ріці, де перед нами простяглася розлога долина. Тепер ми були на висоті 4000 метрів. Тут ми побачили цілі групи білих будиноків з прапорцями на покрівлі. Передо мною принадно виступали монастирі Таші-Гембе і Тугдан. Повз нас ішов гірський шлях до Шігатзе, Таші-Лунпо і Лхасси.

Сотні тибетців товпилися коло наших наметів, пропонуючи нам овець, сало, масло, молоко, ріпу, сіно, ячмінь і „чанг“ (пиво з ячменю). Тут же з'явився власною персоною чудовий Нгурбу-Тундуп з привітанням від Кунг-Гушука. Може б нам провести тут день? Ні, ми спинимось тільки в Шігатзе.

Отже, вперед! І ми вирушили, проходячи повз селища

і ячмінні поля. Дорога зовсім не була пристосована для подорожей по ній тисяч пілігримів, які йшли на новорічні свята до Таші-Лунпо.

Ми спустилися вниз по дорозі, яка проходила вздовж північного берега Брампутри, або Цзанг-По. Прозора ріка безшумно котила свої хвилі. Її води вважалися священними, і ми напилися з неї. У селищі Рунгма ми вперше, після Леха, побачили дерева.

Тут ми отаборились і розпалили вогнище справжнім паливом.

8 лютого застало нас на вузькій мальовничій дорозі вздовж гірського північного берега ріки. Ріка була сповнена шумом плавучого льоду. Високо на широкій терасі перед нами мальовничо розкинулося селище Танак, з якого відкривався чудовий краєвид угору і вниз по долині.

Останній день нашої подорожі ми знаходилися на шляху до найвідомішого монастиря. Розпорядившись, щоб Магомет-Іза продовжував шлях з караваном по дорозі, я разом з Робертом рішив відбути по ріці решту шляху.

Ми знайшли чотирикутний човен, зшитий з 4 якових шкур, які були натягнені на раму з легких гілок. Весла цього човна являли собою вилкоподібні палки з прикріпленими до них трикутними кусками шкіри, які нагадували качині ноги. Цікаво, що після того як човняр доставив пасажирів, скажімо, з Танака до долини Шігатзе, він повертається до Танака з човном, несучи його просто в себе на спині. Подорож назад пішки пояснюється тим, що течія ріки досягає двох метрів за секунду і вона надто сильна, щоб пливати проти неї.

Перед тим як відпливти, ми домовилися, що Гуфару дожидатиме нас з кіньми в тому місці, де гірська дорога перерізає ріку. Треба признатися, що моя поїздка по Цзанг-По була, з мого боку, стратегічним маневром. Вона дозволяла мені, поперше, залишатися непоміченим для шпигунів, а подруге, коли б останню хвилину було одержано розпорядження з Лхасси затримати мене, солдати могли б захопити Магомет-Ізу з караваном. Розшукати ж мене на ріці було просто неможливо.

Наш човен відчалив і поплив униз за течією. Перед моїми очима розкривалися нові види, і я поспішав нанести на карту течію ріки, береги й їх околиці. Ми пливли по Цзанго-Цзан-По, або дослівно „ріці“, як тібетці звать верхню течію Брампутри. Я протирив очі, ледве вірячи, що пливу повз заборонену землю. Вода була прозора і скорше зеленого кольору.

Здавалося, що ми стоїмо на одному місці й береги пливуть повз нас з величезною швидкістю. Через борт я

бачив гравій і, піщані нашарування дна ріки, яка бистро котилась під мною. Праворуч від мене, в далечині, в напрямі на південь, підносилися гірські пасма Гімалаїв. На півночі, на віддалі пострілу, виднілися величезні гірські масиви, які ми перетяли через Селау і які не мали назви.

Я назвав їх Трансгімалаями, бо вони знаходилися по другий бік над Гімалаями.

Щохвилини передо мною відкривалися все нові й нові види. Завдяки різким поворотам русла ріки ми посувалися, міняючи напрям. Моментами сонце було з правого боку від нас, іноді ми бачили його позаду. Ми огинали підніжжя то північних гір, то південних. Дикі гуси довгими сірими батальйонами, розсипавшись по берегу, спостерігали нас. Вони кричали, коли ми проїздили повз них, але ажніяк не лякалися, побачивши наш човен.

Через те, що ніхто ніколи не палював на них, вони стали цілком ручні. Але найдивнішою з усіх картин, від яких я буквально не міг відірвати очей, були човни пілігримів, які довгою стрічкою пливли вниз по прекрасній ріці. Ось ми порівнялися з ними й пливемо довго разом. В одному місці ми мусили спрямувати човен до берега, щоб дати їм змогу проїхати мимо.

Човни були зв'язані разом по два, по три й були наповнені селянами, городянами й кочівниками з їх дітьми й жінками. Вони прямували до Таші-Лунпо, щоб відсвяткувати звичайний новий рік. Усі вони були в різнобарвному — червоному, зеленому і темноблакитному — святковому одязі. У жінок на головах були прикраси, подібні до ореолу, оздоблені коралами й бірюзою, на кісках у них висіли довгі червоні, зелені, жовті стрічки, які спускалися до п'ят, прикрашені срібними монетами.

То тут, то там серед них виднілися бриті голови лам у червоному монашеському одязі. Було видно, що мандрівники в споріднених відносинах між собою. Вони перегукувалися, курили, їли, пили чай. На шкафутах човнів були палички з прапорцями, на яких написані слова молитви. Вони мали призначення заспокоювати річних духів і забезпечувати щасливий шлях для пілігримів.

Пливучи, ми зустріли на положистому березі священний пам'ятник з укріпленою на ньому жердиною з прапорцем. Він позначав місце, де можна було переправитися через ріку. Тут завжди були до послуг мандрівників та їх караванів перевізники на човнах, зроблених із шкур яків. Таким чином яки скрізь несуть службу.

Прямі чорні гранітні гори недалеко від нас спускалися в ріку. Ми залишали за собою один виступ за одним. На

північному березі, оддалік від стежки, показалося кілька чоловік; вони йшли правильними інтервалами, один по одному вгору по ріці, несучи на плечах свої човни. Здалека вони нагадували гігантських жуків.

Нам попадалися рибалки, які ловили рибу неводом. Усю здобич вони продавали скупникам-китайцям. Ми попросили рибалок принести нам трохи риби з тої, яку вони призначили для продажу на базарі Шігатзе.

На моє запитання, чи довго ще їхати, гребець відповів, що ще чимало. Я почав дрімати. Навколо не було ні шпигунів, ні солдатів і лише вода неслася спокійно між вузькими берегами, без вирів. Я думав про шлях до Таріма. З усього часу, потрібного для цього, водяний шлях можна було б використати тільки один день. На одну мить я також подумав і про те, чи зможемо ми пройти вниз до долини до того місця, де ріка Кі-Чу зливається з Цзанг-По. Піти по берегу на з'єднання з караваном, чи купити трьох коней і вирушити до Лхасси?

Ні, палке бажання проникнути переодягненим у священне місто, яке опанувало мене в 1901 р., зовсім зникло. Зачарування таємничості минуло, бо тільки три роки перед цим цілий корпус англійських офіцерів і солдатів побував там з експедицією Янхгхесбанда і генерала Макдональда. З ними були також Райдер, Роулінг, Бейлей і Вуд, кореспонденти великих газет, і навіть полковник Уоделл, учений знавець ламаїзму.

На правому березі показався цілий ряд селищ. На березі лежали ряди недавно прибулих човнів, купи сіна й різних продуктів, які чекали відправлення до Шігатзе на в'ючних тваринах.

Серед юрби тибетців стояв Гуфару з чотирма кіньми. Ми розплатилися з гребцями, дали їм на чай, сіли на коней і вирушили до долини Ньянг-Чу, яка веде до Шігатзе. Сонце схилялося до горизонту, і тіні стали довші. Хоча з нами не було провідників, проте ми чудово орієнтувалися в дорозі. Дорогу нам показували каравани й процесії пілігримів.

По дорозі ми були предметом загальної уваги, але ніхто не пробував заговорити з нами. Я зрадів, коли настали присмерки й темнота; тоді ніхто не міг узнати нас. Високий білий „чортень“ був у нас з правого боку. Трохи далі на горбі підносився Шігатзе-Нонг — імпозантна фортеця і місце перебування влади.

По обох боках ми вже бачили крізь темряву контури білих будинків. Ми були на вулиці Шігатзе. До мене наблизився чоловік. Він був нашим — Намгьялом. Він нас довів до стіни, за якою був садок Кунг-Гушука, там нас зустрів

Магомет-Іза разом з іншими. Серед них було кілька тибетців, слуг Кунг-Гушука.

Вони повели мене до будинка. Будинок був приготований і прибраний для мене, але я волів перебратися в намет у садку. Наше житло на повітрі було поставлене і перед ним пайало вогнище. Я сидів і думав, чи не уві сні я. Пізно ввечері мене відвідав представник Таші-лами. Один з його священнослужителів задав мені кілька запитань і записав відповіді. Після того як він пішов, я повечеряв і зібрався добре заснути в місті Шігатзе. Другого ранку я оглянув наш табір. Ми прибули сюди з шістьма кінями й одним мулом. Одного з коней ми знайшли здохшим у стійлі. Трагічна доля його засмутила мене. Півроку кінь зазнавав безконечних злиднів у Чанг-Тангу і тут загинув біля самої мети нашої подорожі. Він пройшов гірські ущелини на висоті 6000 метрів і загинув біля повних ясел на висоті тільки 4000 метрів.

Ми оточили турботою наших шістьох ветеранів, що залишилися. Ми підкинули їм на підлогу соломи, щоб вони могли лежати спокійно і зручно. У корито насипали ячменю і конюшини, напували їх і проводили, щоб вони не застоялися. Між ними був маленький білий лошак, який щасливо проніс мене через багато бур. Я пройшов у стійло, щоб поплескати його по спині, але він, як і раніше, кусався і брикався.

Розділ LI

3 Таші-ламою на святкуванні нового року

Я ледве закінчив свої спостереження, як до мене увійшов товстий веселий китаєць. Це був офіцер загону Ланса, що складався з 140 чоловік місцевого гарнізону. Я запросив його до намету й запропонував йому чаю і цигарки. Звали його Ма. Ма не міг зрозуміти, звідки я появився. Він сказав, що переконаний у тому, що я впав з неба. Він не чув ні звуку.

— Якби я знав, що ви наближаєтесь до Шігатзе, — сказав він, — я б спинив вас збройною силою, бо це місто, як і Лхасса, закрите для європейців.

Я сміявся з Ма і запитував його, що ж нам робити, коли ми опинилися в Шігатзе цілком здорові й щасливі.

11 лютого рано в ранці мене навістив Лобзанг-Церінг-лама і Дуан-Суень, китаєць. Вони теж не знали про моє наближення і, можливо, гадали, що я виріс спід землі. Вони теж розпитували мене і робили замітки.

— Я знаю, — сказав я, — що святкування нового року починається сьогодні, я бажаю бути присутнім.

— Це неможливо для європейця.

— Я хочу побачити Панчен-Рінпоче (Таші-лама)

— Тільки небагато смертних може стати перед ним.

Мені довелося показати свій китайський паспорт Дуань-Суеню. Він прочитав його уважно і з зростаючим інтересом. Його очі ставали дедалі ширші і, нарешті, він сказав:

— Але це дивовижний паспорт. Чому ви його відразу нам не показали?

— Тому, що він виданий на Східний Туркестан, а я замість цього прибув до Тибету.

— Це не має значення, це — документ величезної ваги.

Вони пішли. Незабаром я дістав знак привітання від Таші-лами—хадак, довгий кусок світлоблакитного газу, подача якого означала повагу, благословення і милостивий прийом. Але, мало того, мене урочисто запросили у монастир бути присутнім на святкуванні нового року.

Тепер я дякував індійському урядові, який вимагав від мене китайського паспорту. Без нього я ніколи не дістав би дозволу побачити Таші-Лунпо.

Лосар, або свято нового року, святкується в пам'ять перемоги Будди над шістьма псевдопророками. Святкується воно 15 днів.

Пілігрими з далеких і близьких місцевостей стікаються до Таші-Лунпо, і на кожному кроці чути священне: „Ом-мені-падме-хум!“

Цакцеркан, дворецький, з'явився з новими привітаннями від Таші-лами і сказав мені, що йому і Лобзан-Церінг-ламі доручено стояти при мені, поки я перебуватиму в Шігатзе. Я і Магомет-Іза наділи найкращий одяг, Робертові, Цзерінгу і двом іншим ламаїстам було дозволено супроводити мене.

Ми поїхали до монастиря, що на віддалі 12 хвилин дороги. Пілігрими кишили в усіх напрямках.

Ми спинили коней біля брами, потім піднялися по крутій вулиці, вимощеній великими темними плитками, гладенькими й блискучими від ніг численних пілігримів. З обох боків простягалися високі склепи і над усім цим підносився чудовий з білим фасадом „Ватікан“, приватна резиденція Таші-лами, з темними віконними рамами і маленькими балкончиками.

Ми пройшли через лабіринт темних кімнат і проходів угору по дерев'яних сходах, майже вертикальних, через галереї і зали, куди ледве пробивалося денне світло і де виднілися проти світла силуєти монахів.

Нарешті, нас провели на галерею, на самім краю якої було приготоване для мене крісло.

Звідси відкривався чудовий вид на внутрішній двір, де мало відбуватися урочисте свято. Він був оточений верандами (відкритими галереями) з усіх 4 боків і в різних місцях колонами. Над двором височили відкриті балкони. Безпосередньо над нами був такий балкон. Там сиділи пілігрими, розмовляючи й поїдаючи солодоші, мандрівники з Ладака, Бутана, Сіккіма, Непала і Монголії.

Урядовці в чудовому урочистому одязі стояли окремою групою.

На другому балконі були їхні жінки теж у святковому вбранні. Народ стояв натовпом скрізь, навіть на покрівлях храма. Глибоко внизу виднівся двір з жердиною посередині, прикрашеною різнобарвними стрічками. З двору вилися кам'яні сходи в червону галерею, захovanу важкими чорними завісами, витканими з шерсті яка.

Два монахи з'явилися на одній з покрівель і глухо засурмили. Потім монахи почали пити чай. З глибини червоної галереї донеслися звуки мелодійного співу хористів. Вони дедалі зростали й посилювалися. Галерея Таші-лами над червоною галереєю виділялася своїми широкими завісами з жовтого шовку, облямованими золотом. Найсвятіший з усіх духовних осіб Тибету міг спостерігати урочисте свято крізь невеличкий квадратний отвір у них.

Глухий звук сурми віщував, що Таші-лама покинув Лабран. Чутка про це пробігла по чекаючій юрбі. Процесія прибула. Вона очолювалася старшим монахом, який ніс символи святого Таші-лами. Нарешті, з'явився і він. Усі встали й низько вклонилися. Його одяг був із жовтого шовку, головне вбрання з грубої шерсті походило на римський шолом. Він сів на кілька подушок, схрестивши ноги, його мати, брат (герцог) та інші високі священники сиділи по правий та лівий бік від нього. Усі вони рухалися поволі, поважно і з гідністю.

Кілька монахів поставили стіл передо мною. Він угнувся під вагою солодкого м'яса й чаю. Вони сказали мені, що я вважаюся гостем Таші-лами. Мої очі і його зустрілися. Я встав і уклонився, а він відповів мені дружнім кивком.

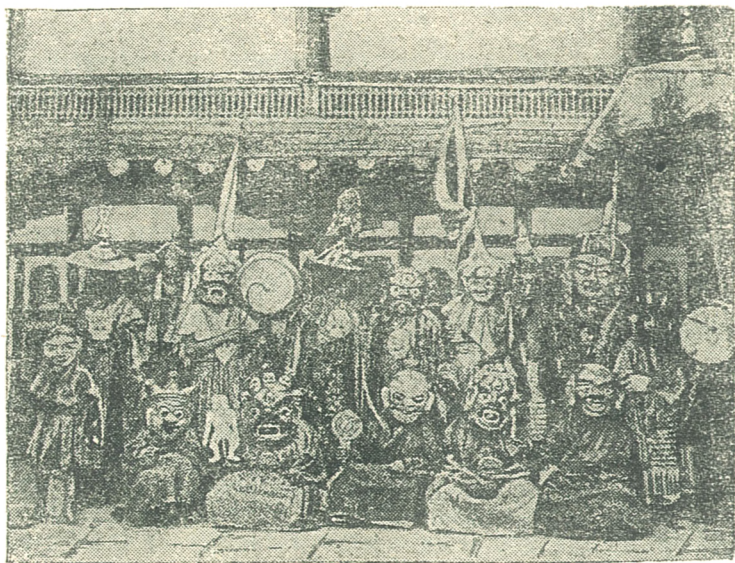
Нарешті, почалася церемонія. Двоє лам у масках спустилися зі сходів червоної галереї, танцюючи, і таємничо обійшли навколо чотирикутника. Одинадцять інших ішло за ними, кожний ніс зав'язаний прапор. На честь великого лам кожний прапор розгортався і підіймався на високий вилоподібній жердині. Прапори були різних кольорів.

Ця дивна процесія почала поповнюватися. За ними йшла група лам у білому, несучи різні релігійні символи.

Дехто тримав золоті кадильниці, з яких підіймався сіро-блакитний дим. Потім ішли церковні музиканти, які сіли на одному боці двору.

Один лама вийшов на сходи червоної галереї, тримаючи бурдюк, наповнений до країв кров'ю козла. Кружляючи в містичному танці, він вилив кров на сходи. Чи не був це символ стародавніх доламаїстських часів суевірного жертвування людей?

Лама в масках для релігійного танку

Дванадцять лам у масках, які зображували діаволів, драконів і потворних диких тварин, вийшли у двір і почали круговий демонічний танець. Музика грала безперервно. Темп посилювався і танцюристи прискорювали кроки. Ввесь час музика ставала дедалі дикішою, а танець усе більш шаленим. Було більше ніж досить, щоб голова пішла обертом. Ентузіазм палігримів зростав, вони кидали у танцюристів рис і ячмінь. Монастирські голуби раділи цьому. На дворі був розведений огонь. Величезний аркуш паперу був близько нього. На папері були записані всі гріхи минулого року, від яких провадилося очищення. Лама наблизився з бурдюком, наповненим запальним порохом. Він промовив якісь незрозумілі формули і зробив містичні рухи руками. Папір наблизили до вогню, потім лама висипав порох з бурдюка у вогонь, від чого вогонь спалахнув

і знищив папір і все зло і всі гріхи, які мучили людей протягом минулого року.

Юрба радісно кричала. Останнім номером програми був танець 60 лам.

Після цього Таші-лама піднявся і пішов так само повільно й урочисто, як і увійшов. Пілігрими розсіялися, як пил по вітру.

Коли я повернувся додому, до мого садка привели цілий караван мулів, нав'ючених рисом, борошном, ячменем, сушеними і свіжими фруктами та іншими продуктами. Все це були подарунки Таші-лами й подарунки цінні, бо цих продуктів вистачило для мене, моїх людей і тварин на цілий місяць.

Нарешті, з'явився Цакцеркан і сказав, що його святість чекає мене на другий день уранці.

Я пройшов через апартаменти, проходи і сходи Лабрана в супроводі свого перекладача, Магомет-Ізи, і двох високих лам. Першим мене зустрів оди з найвищих прелатів монастиря, маленький товстий чоловік, з головою блискучою, як біліардна куля. Його келія відрізнялася великою розкішшю, вітварі й книжні полиці, стіл і стільці були вкриті блискучим лаком. Зображення Будди з золота і срібла були в дорогоцінних оправах із тих самих металів і під ними блимав негасимий огонь. Він подарував мені ідола, а я йому кинджал у срібних ножнах.

Через годину прибув кур'єр і повідомив, що я можу пройти у високу частину „Ватікана“. Невеликі групки монахів шепталися в коридорах і залах. Ми прибули. Ніхто, крім Магомет-Ізи, не міг супроводити мене. Ми увійшли в кімнату, яка була набагато більша, але й набагато простіша за келію товстого монаха. Половина її була під відкритим небом, а друга половина під покрівлею.

Священний лама сидів у правому кутку в маленькому алькові, схрестивши ноги на лаві, прислонений до стіни. Він дивився крізь невелике квадратне віконце на долину. Перед ним стояв стіл, на ньому чашка чаю, телескоп і якісь друковані аркуші. Своім убранням він мало різнився від звичайного лами, хіба тільки жовтим кольором і золотом каймою. Руки його були оголені.

З виразом надзвичайної люб'язності і дружелюбства він простягнув мені обидві руки й посадив в європейське крісло коло себе. Тепер я міг добре розглянути його. Його очі, посмішка, надзвичайна невимушеність, його м'який, низький, майже соромливий голос — полонили мене цілком. Він вибачився за простий прийом, але я запевнив його, що щасливий перебувати в Таші-Лунпо і бути його гостем.

Потім ми розмовляли цілих три години. Було б банально

розповідати з усіма подробицями, про що ми говорили: моя подорож, Європа, Китай, Індія, лорд Саїб (Мінто), Кітченер і тисяча інших тем були предметом нашої розмови. Він розповів мені про свій візит лордові Мінто минулого року і про свою подорож до святих місць, де жив і мандрував Будда.

Двоє лам, з числа челяді, стояли прямо, як стріли, в тій частині кімнати, яка не мала покрівлі. Двічі відпускав їх Таші-лама, махнувши рукою. Це бувало тоді, коли він хотів сказати або спитати про щось таке, що він не хотів, щоб вони чули. Наприклад, коли він просив мене заховати від китайців, що я був його гостем, або що він показав мені таємниці храму. Він дав мені цілковиту волю ходити, фотографувати, малювати, робити замітки, коли б і де б я не побажав їх робити. Він сказав, що став моїм другом і сам наказав монахам супроводити мене по монастирю.

Він прийшов до Таші-Лунпо шости років і 19 років займав уже це почесне місце. У Тибеті Таші-ламу називають Панчен-Рінпоче („дорогий учитель“), а Далай-лама в Лхасі називається Гіально-Рінпоче („дорогий король“).

Ці два титули показували різницю між духовною і світською владою. У Далай-лами більше політичної влади, бо він керує всім Тибетом, за винятком провінції Чжанг, якою править Лавран у Таші-Лунпо, цебто Таші-лама. Але цей останній поважається більш священним і важливим у святому письмі.

Обидва прелати підтримували між собою близькі стосунки. Таші-лама вважається сучасним втіленням Дхіані Будди і заступає відродженого реформатора Цзюнг-Кава, а цей останній, сучасник Тамерлана, був втіленням Будди Амитабхи. З другого боку, Далай-лама вважається втіленням Бодісатва Авалокітешвар, тибетське ім'я якого було Чепреїзіг, представник Сакья-Муні Будди, заступника всіх людей, які живуть у наш час, і буддійської церкви і святого заступника Тибету.

Тибетці вірять у переселення душ (метапсихоз). Коли вмирає Таші-лама і його душа, вірніше душа, Амитабхи Будди, починає мандрувати, вона переселяється в тіло хлопчика, який народився в момент смерті святого.

Тоді починається розпитування по всьому світі ламаїстів. Може минути кілька років, поки зберуться всі відповіді. Батьки зобов'язані повідомити, чи були якісь чудеса або знамена при народженні сина. Сотні відповідей приходять до Таші-Лунпо і там досліджуються. Найбільш задовільні відокремлюються і знову досліджуються.

Нарешті, їх лишається лише декілька і в одному з них

повинна бути правда про нового Таші-ламу. Імена хлопчиків пишуться на клаптиках паперу, опускаються в закриту золоту посудину і Високий лама витягає звідти один із них. Написане на ньому ім'я належить спадкоємцеві престолу Будди Амітабхи.

Нарешті, аудієнція кінчилася. Я подарував Великому ламі алюмінійний ящик-аптечку. Ми його очистили так, що він блищав, як срібло, і загорнули в кусок жовтого шовку. Аптечка подобалася Великому ламі. Пізніше я мав багато труднощів, коли пояснював двом лікарям-ламам, як уживати ліки при різних хворобах, бо треба було все записати по-тибетському.

Ми залишили необхідний запас ліків для своїх потреб.

Нарешті, Таші-лама попрощався зі мною, ласкаво посміхаючись. Ні він, ні я не вірили в те, що він бог. Але це був гарний чоловік, який проводив мене очима, поки двері не закрилися за мною.

Потім увесь Шігатзе говорив про незвичайну шану чужинцеві. І палігрими, повернувшись додому, розповіли про це в долинах. Це було дуже корисно для мене, більше ніж паспорт, і я благословляв Великого ламу, коли ковічки кричали „А, ви друг Таші-лами!“.

Розділ LII

Наші пригоди в Таші-Лунпо і в Шігатзе

Таші-Лунпо — це Гомпа (оселя самотності) або монастир. Це місто храмів і монастирів із сотнею окремих будинків. Будинки відокремлені один від одного вузькими провулочками і проходами.

Лавран, місцевий Ватикан, з його чудовим фасадом підноситься над усім. Проти Лаврана і нижче його стоїть ряд пагод, кожна з п'ятьома покрівлями, в китайському стилі,—мавзолей умерлих таші-лам. Монастир був заснований у 1445 році.

Погребна пагода першого Великого ламы міститься над тим двором, де відбувалися свята.

Середина її не освітлена, але можна розрізнити саркофаг покійного священика з золота й срібла, оздоблений дорожчазначними камінням. Небіжчик сидить закопаний у сіль, бо ламы повинні вмирати в сидячому положенні, як і Будда.

Перед кожним мавзолеєм є двір, з якого дерев'яні сходи, в три прольоти, ведуть на відкриту веранду, стіни

якої прикрашені зображеннями чотирьох безтілесних королів. Вони намальовані в образі диких звірів і драконів, оточених полум'ям і хмарами. В руках вони тримають зброю і релігійні символи. Солідні двері, покриті червоним лаком, ведуть з цього зала в усипальницю.

Веселий старець чергує в храмі Ізон-Кави. Вирізане зображення реформатора, що посміхається, розфарбоване в різні кольори, яке ніби виходить з пелюсток лотоса (натяк на божественне походження), було показане в цій великій кімнаті. Ізон-Кава був основником Гелугпа, секти добродійних „жовтих шапок“. Це величезна секта, до неї належать найважливіші монастирі й головні лами. Він заснував Галдан, Бребунг і Сера—величезні монастирі коло Лхасси. Він запровадив celibat.

Ми заглянули в келії монахів, щоб подивитися, як вони живуть. Ми також спустилися в кухню під червоною галереєю, де в шістьох величезних казанах варився чай для 3800 монахів. Коли чай був готовий, були подані гучні сигнали.

Під час прогулянок по місту-монастирю я бачив, як іноді Таші-лама йшов з процесією для або після виконання священних обрядів. Одного разу ми зайшли у Канджур-Лхаканг, величезну залу, в якій зберігався Канджур, або священне письмо у 108 томах. Кампо-лама навчав молодих лам, які сиділи на довгих лавах за столами. Цієї категорії в монастирі було 4 лами, але тільки двоє з них мали степінь Янгчен. Молоді монахи підспівували ритмічно. Час від часу їм кидали жменю рису. За кілька рупій вони готові проспівати „надмолитву“ за порятунок будьякої душі.

16 лютого Таші-Лама запросив мене до Лаврана, щоб я зфотографував його. Він як раз благословляв процесію палігримів-монахів.

Так як щодня гуляв по монастирю, малюючи й фотографуючи. Усі лами були дружні й ввічливі. У всіх кутках і під карнізами висіли дзвони. До їх язичків були прикріплені соколині пера і, коли вітер проносився над монастирем, лунав мелодійний дзвін.

Святкування нового року не обмежилось релігійними церемоніями, бо палігрими—істоти живі і потребують розваги. Одного разу юрба зібралася в полі поза Шігатзе і там 70 строкато зодягнених вершників скакали галопом на кінських змаганнях і на всім ходу пускали стріли в маленькі мішені.

Після змагань я запросив усіх змагальників у свій садок пити чай.

Будинки в Шігатзе білого кольору, опоряджені червоним

і чорним. Як і на храмах, на покрівлях будинків поставлені чучела з хворостою і стерні. Є повір'я, що вони відганяють демонів. На дворі прив'язана на залізному ланцюзі величезна сторожева собака, люта, як вовк, з червоними очима. Будинок Кунг-Гушука, князя, був найкрасивіший з усіх. В кімнатах у нього були килими, дивани, книжкові шафи, вітари й столи. Дружина князя була красивою жінкою, і я змалював її портрет.

Бувши поза стінами монастиря, я змальовував різні типи. До нашого садка приходили всілякі люди—і жебраки-монахи, і хлопчики-танцюристи, і шпигуни. Одного разу мені зробив візит „лагба“—розтинач трупів. Їх зневажена каста живе в селі Гомпа-Сарпа, недалеко від Таші-Лунпо, на південному заході. Поки лама вмирає, говоряться молитви. Після смерті моляться за вмерлого. Умерлого залишають на три дні в його келії. Потім один або два брати відносять його до Гомпа-Сарпа. Вони роздягають труп і ділять між собою одяг умерлого.

Потім монахи відходять, а трупом займаються уже лагби. Один кінець вірьовки вони обв'язують навколо шиї, а другий укріплюють на стовпі. Потім з трупа здирають шкіру.

Яструби чекають цього моменту і вмиють лишається лише голий скелет. Потім кістки товчуть на порошок у ступі і цей порошок змішують з мозком. Ця суміш приймає форму кулі і кидається яструбам. У багатьох монастирях собаки виконують роль яструбів. З мирянами роблять те саме. Коли мій лагба розповідав про ці звичаї, Магомет-Іза зблід і попросив дозволу піти.

Я залишався в Шігатзе 47 днів. Гостинне ставлення до мене поступово холонуло. Багатьом ламам не подобалися мої часті відвідини монастиря, а китайці до мене ставилися погано. Найгірше про мене говорили на площі, де були крамниці тибетських купців і де сиділи торговці. Перодягнені шпигуни з'являлися в моїм садку і тинялися там цілий день.

14 лютого один лама з урядовцем із Лхасси склали мені візит. Вони сказали, що загін розвідачів шпигунів розшукував мене 22 дні навколо Дангра Юм-Цзо і Нгантзе-Цзо і, натрапивши, нарешті, на наш слід, прибув до Шігатзе через 36 годин після нас. Це означало, що ми були на волосок від загибелі. Другий загін був посланий із Лхасси, щоб перехопити нас. Тепер двоє панів із Лхасси сиділи в моєму наметі. Вони заявили, що згідно з договором між Тибетом і Великобританією тільки три прикордонні міста в Тибеті були відкриті для саїбів на певних умовах. Я їм відповів:

— Поперше, я ніколи не підписував цього договору, подруге, я вже у Шігатзе, завдяки вашому недоглядові, потрете, я—друг Таші-Лами і, таким чином, недоторканий. —

Вони пішли збентежені. Але вони часто верталися, щоб дістати інформацію про нас і повідомити до Лхасси, або підсиляли шпигунів стежити за нами.

Але ми самі тримали переодягнених шпигунів з Ладака, які шпигували за шпигунами з Лхасси.

Я горів від нетерпіння, бажаючи їхати. Проте, я лишився день за днем, щоб забезпечити найкращі умови для своєї дальшої подорожі.

Одного разу я дістав лаконічного листа від Гао-Далой, китайського представника в Гіангтзе. Він просто прислав мені копію кількох параграфів англо-китайського договору, в яких було сказано: „Не можуть дістати до волю на в'їзд до Тибету ні представники, ні агенти будьякої чужої держави“.

Я відповів йому, що коли йому потрібні інформації про мене і мої плани, то замість посилати мені задирилі листи, краще адресуватися до капітана О'Коннора, начальника британської місії в Гіангтзе.

У новому листі від Тао-Далой було сказано: „Ні в якому разі вам не треба йти до Гіангтзе“.

„Звичайно, ні“,—подумав я, але відповів йому:

— Мене не стосується, які договори укладені між Британією і Тибетом, бо я перебуваю в Тибеті й наші відносини повинні виходити з цього.

Гао-Далой написав мені: „Я дістав розпорядження уряду вислати вас негайно на індійський кордон, якщо ви з'явитесь в Гіангтзе. Уряд вам буде дуже зобов'язаний, якщо ви повернетесь тим шляхом, яким прийшли“.

Ма був у розпачі. Він дістав догану від Амбана, Ліен-Даріна, в Лхассі, за те, що не затримав мене. Лхаська влада радила монахам у Таші-Лунпо поводитися зі мною холодно. Між Лхассою, Шігатзе, Таші-Лунпо, Гіангтзе, Пекіном, Калькуттою і Лондоном відбувався обмін нотами. У результаті я, все таки, виграв.

5 березня Гао-Далой запропонував мені написати Танг-Дарінові, імператорському головному китайському агенту в Лхассі, і Амбанові, Ліен-Даріну, прохаючи, як милості, дозволу йти через Гіангтзе. Це було викрутом. Тому я написав Тангу, що, відмовившись від наміру діяти всупереч бажанням китайського уряду, цебто йти до Гіангтзе, я вирішив піти на північний захід, коли вони дадуть мені яків. А Лієнові я написав: „Коли ви хочете позбутися мене, полегшіть моє повернення. Я і не збираюся йти в Індію. Мої

слуги—горяни і можуть там умерти. Вони британські підданці і я відповідаю за них“.

4 березня я востаннє відвідав Таші-Лунпо. Монахи попросили мене більше не приходити. Після 12 березня нас оточувала велика мовчанка. Ма, Цакцеркан і всі інші друзі зникли. Більше нас ніхто не відвідував. Ми були ізольовані. Зносини з нами були заборонені. Я почував себе полоненим у власному наметі.

Поки я був у Тибеті, я був недоторканий для англійців, і ніхто не намілювався мати зі мною стосунки під час перебування там. Але як тільки я вирушу, я стану полоненим, бо мене оточить озброєний ескорт. Чим більше я баритимусь, тим неприємніший буде кінець. Так минув тиждень. Нарешті Ма, двоє панів із Лхасси і кілька урядовців з Шігатзе-Цзонга прийшли до мене, бажаючи довідатись, яким шляхом я вертатиму.

— Вздовж Рага-Цзангпо до гирла і через країну на північ від Цзанг-По,—відповів я.

Порадившись, вони вирішили прийняти мої умови й взяти на себе відповідальність.

Після нових нарад і діставши ввічливого листа від Танга і такого ж ввічливого від Лієна, старці пом'якшали. Вони частіше відвідували мене в садку і дали нам усе необхідне. Наприкінці вони вручили мені новий паспорт для Тибету, прохаючи указати пункти, які я маю намір відвідати. Але я мав обачність не відкривати свої плани.

25 березня кількість мешканців мого намету збільшилася на 4 цуценят, яких народила Браун-Пупі. Я змагався з матір'ю в ніжності й тішився думкою про майбутніх товаришів. Другого дня я попрощався з Ма і подарував йому трьох кочей у нагороду за його муки й невтручання в мою подорож.

Із 130 тварин, з якими ми покинули Лех, лишилося тільки двоє коней і один мул. Ми купили кількох коней і мулів у Шігатзе, але багаж мали перевозити на яках. Нас супроводив ескорт з двох китайців і двох тибетців, один з Лаврана, а другий з Шігатзе-Цзонга. Вони привели своїх коней і в'ючних тварин.

Рано-вранці 27 березня я послав Магомет-Ізу з прощальним листом до Таші-лами, який у відповідь надіслав привітання і висловив жаль, що вища китайська влада перешкодила йому послужити мені так, як він цього хотів.

Коли ми виїхали, сильна буря зірвалася з заходу. Нема сумніву, що Таші-лама сидів біля свого маленького віконця і дивився в бінокль. На хвилях Цзанг-Гю були білі бараччі і переправа наших коней була зв'язана з чималими труднощами.

Дивні монастирі — замуровані монахи

Я і мої люди незабаром подружилися з нашим ескортом і я робив усе, щоб пам'якшити догляд чотирьох вартових. Я давав їм сигарети, подарунки й срібні монети. Першим результатом цього було те, що вони не чинили опору, коли ми відвідали монастир Тартінг-Гомпа.

Його „лхаканг“ (велика зала богів), з 48 червоними колонами, був дуже мальовничий при м'якому світі. Гостинні ламы Тартінг-Гомпи належали до інакомислячої секти пембо. У них були свої відмінні риси, які, на думку „жовтих шапок“ — Гелугпа,—були еретичні. Як би не було, краєвид з їхнього монастиря на могутні гори й дикі долини був чудовий.

У 1832 році або 75 років тому, Юндунг-Сультінг, п'ятирічний хлопчик кочівник, прийшов до Тартінг-Гомпи і був прийнятий туди під ім'ям Намганс-лами. Там він ріс, досяг вищого степеня і став відомий під ім'ям Намганг-Рінпоче.

Вечері, напередодні нашого приїзду, він помер і труп його ще був у келії. Я пішов туди з своїми двома людьми. Двоє старих у дворі кололи дрова для похоронного вогнища. Його мали спалити в долині, а попіл перенести на Канг-Рінпоче, священну гору Гайласа. Ми увійшли в келію. Там сиділо четверо лам, молячись за умерлого три дні й три ночі. Умерлий старець сидів на своїй постелі, трохи нахилившись. Навколо лоба в нього була пов'язка, а на голові — різнобарвна корона. Перед ним стояла лава з іконами і двома запаленими свічками.

Четверо лам були приголомшені нашою появою. Таке блюзнірство було нечуване. Але вони нічого не сказали. Вони безперервно мурмотіли свої молитви. Я довго лишався там.

У Гандан-Чедінгу був монастир з 16 монашками і похмурим залом у храмі з шістьма величезними червоними колонами. Нам приємніше було дивитися на храм, ніж на жебраків і брудних сестер, зодягнених, як ламы, і коротко підстрижених.

Найзначнішим видовищем був монастир Таші-Джембе, біле місто біля південного підніжжя Трансгімалаїв. На головному дворі його стояв трон для Таші-лами, який раз на рік відвідує цей храм. Зала богів була багато оздоблена дорогоцінними образами Будди і золотими орнамен-тами. У бібліотеці було 108 фоліантів Канджура і 235 величезних томів Танджура. Ними можна було навантажити, принаймні, 50 мулів.

Монахи молилися. Вони були в трансі, вони ревли, закриваючи очі, падали ниць і були глухі до всяких зауважень.

На колонах висіли панцери, зброя, прапори й храмові коровги з зображеннями сцен із життя Будди і святих. На вівтарях стояли кубки й свічки, а позад них Сакья-Муні-Будда. Здавалося що він зійшов з пелюсток лотоса.

Мені було важко відірватися від цього дивовижного храму. Минула більша частина дня. Сонце на заході проливало розкішне червоне світло у вікна головної зали храму. Колони, як і повсюди, вкриті червоним лаком. Сонце перефарбувало їх у рубіновий колір. Монахи в червоному сиділи на червоних диванах і їх постаті відкидали чорні тіні. Золоті ікони й листя лотосу блищали.

Ми продовжували шлях на захід уздовж північного берега Цзанг-По до села Чага, де забавний міст із залізних ланцюгів, тепер зруйнований, був перекинутий через ріку до монастиря Пінзолінг. На захід від цього місця Рага-Цзанг-По впадала в головну ріку Цзанг-По або верхню Брамапутру. Ця остання текла з півдня в долину. Я хотів виміряти ріку в цьому місці, але караван пішов до села Танга на Рага-Цзанг-По.

Там був складений човен, і я з тибетським гребцем подався по дикій течії до злиття, де проходило кілька моїх людей з кіньми й припасами. Мій гребець був дуже спритний. Він провів човен через буруючу ріку вздовж вузьких проходів між загрожуючими скелями. Екскорт, не знаючи про мою мету, їхав по берегу.

Кілька моїх людей захотіли з'їздити човном на Цзанг-По, і я дозволив їм це. Вони лишалися цілий день і повернулися тільки ввечері... Дзвіночки на китайських конях і співи ладаків мелодійно звучали в долині.

Ми проїхали по цій долині до села Лінго, де ріка Май-Чу впадає в Рага-Цзанг-По. Там, на гранітній стіні, два гігантських зображення Будди. Я був вражений, що екскорт провів нас не в долину Рага-Цзанг-По, а на північ через долину Май-Чу. Вона простягалася від головного хребта Трансгімалаїв, цебто там, куди я саме хотів потрапити.

Ми підіймалися все вище і вище. Ми були на дорозі пілігримів, яка вела до монастиря. Там було багато руху. Ми зустрічали каравани, купців, селян, пілігримів, вершників, жебраків. Усі вони ввічливо нас вітали.

Через гранітні скелі і надзвичайно гарну й дику долину Май-Чу ми прибули до монастиря, подібного до міста, у селі Тонг. Там екскорт з Шігатзе був замінений новим.

У селі Сірчунг ми були на висоті 4000 метрів. Серед

мешканців його була 20-річна заміжня жінка на ім'я Путін. Вона була надзвичайно гарна і добре зодягнена. У Тибеті не знають ревностів. Їх не може бути там, де жінка має звичайно двох або трьох чоловіків, переважно братів. Отже, подружнн вірність невисока.

Ми отаборилися на певній віддалі від долини, де міст на кесонах був перекинутий через Май-Чу. У маленький околишній долині вздовж гір, на захід від ріки, лежав дивний монастир Лінга-Гомпа. Він складався з 40 окремих будиноків і, як усе інше в цій країні, був зовсім невідомий європейцям до мого відвідання. Я в'їхав у нього з двома своїми людьми. Священні слова „Ом-мані-падме-хум“ були висічені на величезних кам'яних плитах на темній віднозі гори.

У головній залі храму—Дуканг, де царювала містична півтьма, де на стінах і колонах вісили прапори, барабани, гонги, де з отвору в стелі падало ніжне світло на зображення богів, монахи сиділи на диванах, ритмічно співаючи пісні.

Храм Пезу височив на скелі. З його покрівлі й вікон ми дивилися в провалля під нами. Всередині храму царював містичний дух. Я піднявся по крутих сходах у залу „божественних ікон“, де світло з отвору з лівого боку падало на цілий ряд фігур Будди середнього розміру. Мої товариші лишалися біля входу в залу, і я був сам з богами.

Я знайшов Лінга-Гомпу таким привабливим, що лишався там кілька днів. Одного разу ми пішли у відділ монастиря, відомий під назвою Самде-Пук, і в дуканг (печера відлюдника). У печері не було вікон, а вхід був завалений. Над стелею підносилася димова труба а біля основи виднівся отвір у стіні, через який передавалася їжа. У печері був замуrowаний на цілі три роки лама, увесь цей час відрізаний від зносин із зовнішнім світом. Він з'явився до Лінга за три роки до цього, невідомий і без імени. Через те, що печера була вільна, він виголосив найважчі і найжахливіші обітницї, а саме,—щоб його замуrowали до кінця життя.

Другий відлюдник незадовго до цього умер, провівши там 12 років, а до того там жив один монах 40 років. У Тонгу, де був такий саме грот, монахи розповіли нам про відлюдника, який увійшов у нього юним і прожив там 69 років. Відчуваючи наближення смерті, цей відлюдник не міг побороти бажання побачити сонце і подав сигнал монахам, щоб вони витягли його на волю, але старець був сліпий і вмер, ледве показавшись на сонце. З тих лам, які були присутні, коли він замуrowувався в печеру, нікого уже не було живих.

Тепер ми стояли перед такою ж печерою в монастирі Лінга. Відлюдник, що жив у ній, носив почесний титул „Лама-Рінпоче“ („святий монах“). Гадали, що йому близько 40 років.

Розділ LIV

Нові трансгімалайські ущелини

(Остання подорож Магомет-Ізм)

17 квітня ми приїхали в село Гова, останнє, в якому народ жив у кам'яних хатинках. Там ми знову побачили чорчі намети і білих овець і яків на пасовищі.

Ліворуч підносилась гора з дивовижною вертикальною печерою, в нижньому отворі якої жило двоє жебрущих лам і два монахи з Непала. Вони були прислужниками двох відлюдників, печері яких ще вище на горі. Природні сходи, що звивалися спіраллю, слизькі й небезпечні, вели в грот, подібний до алькова, де Гунзанг-Нгурбу, старий відлюдник, присвятив себе розмислам.

Для того, щоб проникнути до нього, ми повинні були відкинути сланцеву дошку, яка перегороджувала вхід в його печеру, але непальці попросили мене, в ім'я всього святого, не турбувати старого, і я задоволься тим, що заглянув у глибину печери крізь щілинку нижче віконниці.

Крім двох образів (ікон) нічого не можна було розібрати. Я чув, як старий промовляв свої молитви.

Недалеко звідти є ущелина Чанг-Ла-Под-Ла, на висоті 6000 метрів. Ця ущелина має виняткове значення для трансгімалайського континентального вододілу за 84 кілометри на захід від Села-Ла. Це було дивовижне нове відкриття. Ми вдруге перейшли Трансгімалаї і величезний недосліджений простір на північ від Цзанг-По. Це було моєю мрією пройти через нього крок за кроком, наскільки можливо, до його західного кінця.

Ми посувалися на північний захід. Я не міг виявити наміру ескорту. Вони з певністю вели нас у цьому напрямі але я не бажав для себе більш бажаного шляху. Один із головних чинів ескорту був ламою в Тонзі, але його виключили з братства через кохання до жінки.

По другий бік ущелини ми знову опинилися в місцевості, яка не мала виходу до Індійського океану. Води тут впадали в озеро Дангра-Юм-Цзо. Я сподівався проникнути до його берегів.

Надгробний камінь з прапорами стояв на тому місці, звідки можна було вперше побачити святу гору Тарго-Ган-

грі, яку Наін-Сінг, індійський учений брамін, бачив з півночі.

При найближчій зміні ескорту нам дали п'ять стариків і багато солдатів, як охорону. Вони хотіли повести нас на захід до Рага-Цзанг-По, але я примусив їх продовжувати путь на північний захід. Вони мали 11 наметів і близько сотні яків. Я намагався заглянути в ці намети, щоб замалювати стариків.

Ми наблизилися до Священної гори з її величезними сніговими вершинами і п'ятьма видимими льодовиками. Новий, невідомий ряд грандіозних просторів, з вічними снігами на хребтах, розгорнувся на південному заході. Ми стали табором під № 150 біля підніжжя Тарго-Гангрі і на березі Тарго-Цзанг-По, яка впадає в Дангра-Юм-Цзо, після короткого двотижневого переходу.

Досі все йшло гаразд. Але саме в цей момент з'явилося 20 озброєних людей. Ладже-Церінг послав їх, щоб перешкодити нам просуватися до Священного озера. На чолі їх був Юндук-Церінг, якого ми знали ще по Нганг-Дзе-Цзо, де він був у почиті Ладже-Церінга.

Вони нам сказали що ми не сміємо прямувати до озера ні при яких умовах. Але недалеко від нашого поля з правого боку долини була червона скеляста височина, з гребеня якої, як запевняли, можна було побачити озеро.

Я дав обіцянку утриматися від відвідин його берегів, маючи на увазі, що вони мені дозволять видертися на гребінь. Вони не заперечували проти цього. Але, коли 28 квітня ми вже мали намір вирушити, з'явився голова округи з 60 вершниками в прекраснім і різнобарвнім вбранні, на білих, вороних і гнідих конях. Вони зібралися навколо нас з ревом і пронизливими криками і не дозволили мені зробити й кроку з табору. Ми вели переговори цілий день і, під кінець, вони поступилися.

Я під'їхав до озера з двома супутниками і бачив його блакитне мерехтіння на півночі, подібне на клинок меча.

Потім ми вирушили на південний схід з метою втретє перейти Трансгімалаї. По дорозі ми відкрили Шуру-Цзо, замерзле озеро середньої величини.

6 травня ми знову перейшли Трансгімалаї, на цей раз через ущелину Апгден-Ла (6 тисяч метрів висоти). Вона була розташована на 75 кілометрів на захід від ущелини Чанг-Ла-Под-Ла. Мені пощастило ще раз побувати на частині великого недослідженого простору. Краєвид в обох напрямках був чудовий. Позад нас, на півночі, ми все ще могли бачити Тарго-Гангра, а на півдні—гребень білих, як крейда, Гімалаїв.

Тепер ми були на дорозі до Рага-Цзанг-По. Одного

разу ввечері нам сказали, що старий Гуфару захворів. Він лежав у своєму наметі і, здавалося, вмирав. Він уже прохав свого сина приготувати йому саван. Старого мучив жакхливий біль у шлунку, але коли я прописав йому припарки, він попрохав мене піти додому й лягти. Магомет-Іза мало не задихався від сміху, а всі інші корчилися в пароксизмі веселощів навколо постелі умираючого. Потім я дав йому опіуму і другого ранку він був здоровий, як зугор.

11 травня ми досягли Рага-Цзанг-По під час сніжної метелиці. Маленькі цуценята, які подорожували в кошику, здивовано й жадібно ковтали сніжинки. Ми були на тій дорозі, яку ще раніше нанесли на карту Райдер і його супутники. Але протягом 83 днів подорожі до Манасаровара я фактично подорожував, за винятком 2½ днів, по зовсім невідомих дорогах.

Два почальники в Рага-Тазан були вперті. Вони показали мені наказ, одержаний від Девашунга. Суть його полягала в тому, що звідси я повинен іти тільки одною дорогою, Тазан, цебто головним караванним шляхом до Ладака, як це зробила експедиція Райдера.

Я написав Танг-Даріну і Ліен-Даріну до Лхасси, прохачучи дозволу вирушити дорогою Тері-Ма-Цзо, Нганг-Ларінг-Цзо і через Манасаровар до Індії. Я довірив Тундуп-Сонаму і Таші важке завдання приставити Ма мого листа пішки до Шігатзе, що було на віддалі 200 миль. Потім вони мали приєднатися до нас.

Ми не поспішали, бо не хотіли відійти від них далеко. На одному місці ми стояли протягом тижня.

Хоч і було 15 травня, температура ночами падала до -15° . Всупереч бажанню тибетців, ми підійшли до могутньої гірської групи Чомо-У-Чонгі, з її дикою природою і льодовим зимовим холодом.

Дійшовши до другого боку, ми спинилися перед входом у долину Базан. Звідси лишався один день до Сака-Цзонга, резиденції губернатора.

Замість того, щоб іти цим шляхом, я хотів дійти більш південним до того місця, до Чактаг-Цзанг-По впадав у величезну Цзанг-По. Це бажання тибетці дозволили мені здійснити при умові, що Магомет-Іза з вантажем каравану вирушить до Сака-Цзонга головним шляхом.

Ввечері, перше ніж ми розділилися, люди з Ладака танцювали навколо свого вогню, а Магомет-Іза грав на гітарі. Вранці 27 травня каравани вирушили в обраних ними напрямках. Залишились тільки Магомет-Іза і я. Ми були обидва верхи і, як звичайно, я давав йому накази, потім ми прощалися.

Мій чудовий провідник каравану, здавалося, був у блискучому становіщі, коли він галопом вирушав, щоб приєднатися до інших. Це був останній раз, що я віддав йому розпорядження.

Я наздогнав свій загін, що йшов під командою Роберта і Церінга. Наша екскурсія вийшла дуже цікава. Користуючись човном, ми виміряли глибину води в обох ріках і з'єдналися в області Такбур після чотириденної роботи.

31 травня ми мали зробити останню подорож до Сака-Цзонга. Але рано-вранці дикий і жорстокосердний начальник прибув до табору з групою наємників. Він висік тибетців за прислуговування нам і наказав їм іти разом з кіньми, яких ми в них найняли.

Самі ми були захоплені на три місяці як полонені і нам зовсім не постачали провізії. Потайки я послав одного з своїх людей до Сака-Цзонга з листом до Магомет-Ізи, щоб він вислав нам п'ять коней. Потім я викликав начальника в свій намет. Він заявив мені, що я не мав ніякого права подорожувати іншою дорогою. Я запропонував йому не принудитися, бо я міг би, якби захотів, послати його голову в подарунок своїм друзям у Лхассі. Це викликало таку лють його, що він кинувся на мене, витягнувши меч, щоб завдати мені удару. Але через те, що я сидів, не виявляючи ніякого страху, він отямився, узяв себе в руки, і потім пішов. Ввечері він повернувся з людьми і яками, сказавши, що путь до Сака-Цзонга—вільний.

Уранці 1 липня дехто з моїх людей прибув з п'ятьма кіньми і листом від Магомет-Ізи про те, що все було гаразд у його таборі. Ми знялися. Це була довга подорож. Бувши затриманий, як звичайно, своєю роботою, я прибув до табору набагато пізніше за інших. Гуфару й інші привітали мене.

— А де ж Магомет-Іза? — спитав я.

— Він лежить у наметі, він хворий.

Я знав, що він часто страждає від головного болю і тому спокійно пішов до свого намету, щоб лягти спати.

Було вже зовсім темно, коли прийшов Робзанг і сказав, що хворий не відповідає, коли до нього звертаються. Я пішов до хворого.

Рот Магомет-Ізи був скривлений, а його учні пояснили знаками, що його вразив удар: інші, яких я тепер старанно розпитав, розповіли мені, що удар трапився о півночі і що він втратив здатність мови через кілька годин.

Над його головою горіла гасова лампа, там сидів його брат Церінг, плачучи. Я назвав його ім'я і він зробив слабу спробу повернути голову.

— Він не проживе до сходу сонця, — прошепотів я.

Роберт був приголомшений. Єдине, що ще можна було зробити — це покласти лід на його голову і пляшку гарячої води до його ніг. Але все було марно.

О 9 годині вечора почалася агонія. Його руки й ноги стали холодні, його трусил гарячка, часте дихання стало все слабше й слабше і припинилося зовсім, але через хвилину він ще раз, востаннє, зітхнув. Магомет-Іза умер.

Ламаїсти промовляли молитви на власній мові, а магометани говорили своє „Ла-Іллах-іл-Аллах“. Гуфару підв'язав підборіддя мерця і вкрив його обличчя білим покривалом. Церінг увесь час плакав, бився головою і кидався збоку-вбк. Я намагався заспокоїти його, але, кінець-кінцем, нам довелося відвести його у намет, де він потім упав, забувши сном.

Магометани перетворили намет у склеп і п'ятеро з них стояло на варті.

О півночі я пройшов у намет. Там лежав Магомет-Іза із спокійною посмішкою на устах. Лице його було бліде й бронзове від штормів Чанг-Танга і сонячних тибетських днів.

2 червня була неділя. Удень тіло було обмите й загорнене в саван і в сіру ковдру, потім його поклали на катафалк і 8 магометан понесли на місце поховання, яке влада Сака-Цзонга дала в наше розпорядження. Мої люди ламаїстської секти все ще копали могилу.

Процесія відрізнялася простотою. Я йшов за катафалком, потім Роберт і деякі інші з наших слуг. Церінг зостався в своєму наметі, прибитий горем. Дехто з тибетців вийшов, щоб подивитися на нас. Вони ніколи ще не були свідками такої дивної, на їх думку, церемонії, бо їх звичаєм було кидати мерців диким свиням. Тіло було поховане обличчям у напрямі до Мекки, воно було покладене в боковій кімнаті, щоб його не позаносило землею і піском.

Коли могила була засипана, я виступив і подякував Магомет-Ізу за постійну вірність. Мовчазно і сумно ми повернулися в наш табір. Я написав на дощечці англійські імена європейців, яким Магомет-Іза служив протягом 30 років, перше ніж поступив до мене, і вмер 1 червня 1907 року у віці 53 років.

Цей напис разом з його ім'ям по-арабському і з написом „Ом-мані-падме-хум“ (щоб його могила шанувалася тибетцями як священна) був потім висічений на камені, поставленому над його могилою. Дощечка була покладена з боку, де магометани могли схилити коліна, молячись за умерлого.

3 червня магометани та інші попрохали дати їм візку, щоб заколоти її на честь голови каравану. Тільки тепер стало ясно, яка велика наша втрата.

Туга по батьківщині особливо охопила кожного з нас, і було зворушливо бачити людей з Ладака, коли вони сиділи навколо таборових вогнів, роблячи взуття для своїх жінок і дітей, які перебували вдома. Сумував і Роберт, але найбільше за всіх, здавалося мені, сумував я по невідомій мені країні, що лежала на північ від Цзанг-По, Брамапутри. Потрібний був цілий тиждень переговорів з тібетцями щодо моєї подорожі.

Після багатьох „якщо“ й „але“ вони дозволили мені вирушити північним шляхом до Ній-Юку.

Гуфару був призначений наступником умерлого Магомет-Ізи і я наказав своїм людям, що коли хтонебудь з них не коритиметься так само Гуфару, як і Магомет-Ізі, то буде негайно звільнений.

Речі умерлого були запечатані в двох ящиках з тим, щоб потім віддати їх його родичам. З грошей ми знайшли в нього тільки 10 рупій. Це було доказом його чесності в поведженні з грешима, які йому довіряли.

Розділ LV

Відкриття початку Брамапутри

Наша дорога вела до монастиря Таргі-Алінг-Гомпа. Чванливі монахи заявили нам, що коли ми насмілимося наблизитися до їх святині, то вони зустрінуть нас кулями. Я запевнив їх, що їм нічого турбуватися, бо ми бачили Таші-Лумпо і не маємо потреби оглядати їх мішурний монастир.

Ній-Юку керувався Говою, який без клопоту дозволив мені проїхати до Кілунг-Ла, ущелини, яка знаходиться в тому ж ланцюзі, що відокремлює від Тибету Гімалаї. Звідси ми побачили кілька найвищих снігових вершин Лунпо-Гангрі, тієї самої, яку експедиція Райдера обігнула з боку долини Цзанг-По.

Я намагався продовжувати путь до головного хребта. Але я обіцяв Гові не йти далі ущелини і, з боєм у серці, знову мусив облишити дослідження великих границь невідомої країни.

17 червня ми отаборилися в долині Дамбак-Ронг. Незабаром ми почули дзеленькання дзвіночків по дорозі. Вершник галопом примчав до мого намету і вручив мечі листа. З тремтінням у серці я прочитав на печаті англійські слова „Імператорська китайська місія в Тибеті“.

Я тримав свій присуд у руках. Усі мої люди, що нудьгували по дому (Ладаку) і надіялися, що ми не відкладемо повернення через якусь довгу екскурсію, — зібралися навколо мого намету.

Лист був від Танг-Даріна. Він був ввічливий формою, але зміст його зводився ось до чого: „Ви повинні йти просто до Ладака, ні в якому разі не відхиляючись на північ, або в будьякому іншому напрямі“. Я ознайомив своїх людей з цим листом. Вони мовчки пішли до своїх наметів.

Тепер повернення додому здавалося ще більш далеким, ніж раніше. Ці неблаганні мандарини викликали мою злість і я вирішив напружити всі свої здібності, щоб обдурити їх.

Чим далі ми посувалися на захід, тим важче було мені залишати позад себе невідому країну. Але якимнебудь шляхом я все одно вирішив проникнути туди.

Тундуп Сонам і Таші, які їздили до Шігатзе, повернулися цього вечора. Виконавши свою місію, вони спішно поїхали. Одного разу на них напали розбійники, навівши на них рушниці, обікрали їх, залишивши в них лише одяг. Другого разу бандити забрали 30 срібних монет, які один з моїх людей заховав на спині за поясом. Вони були так налякані, що кожну тінь, кожний камінь приймали за розбійників. Кінець-кінцем, вони добулися до нас втомлені, але щасливі. Насамперед, я щиро винагородив їх за послуги. Звістку про смерть Магомет-Ізи вони почули ще по дорозі.

Дивна хвороба прикинулася в моїх чотирьох цуценят, які стали моїми прийнятими сусідами по намету: протягом одного тижня вони здохли всі чотири, і знову я став самотнім у своєму наметі.

У монастирському селі Традум ми знову потрапили на головний шлях Тазам. Влада там перебувала в руках Гови, який був одного разу ламою, але його виключили з братства Жовтих шапок через любовну пригоду. Це був великий негідник, але іноді мати негідника другом зигідно. Я обіцяв йому велику суму сріблом за дозвіл подивитися на північний Непал.

— Охоче, — сказав він, і навіть запропонував узяти його коней. Якби я був трохи підозріливіший і обачніший, я звернув би увагу на цю незвичайну послужливість. Але, насамперед, це було ризиковано вступити в країну, куди європейцям був заборонений в'їзд, і де, якби їм навіть дозволили подорожувати, вони повинні були б їхати певним шляхом, указаним їм, маючи при тому належні паспорти. Крім того, я хотів покинути Тібет тільки після

того, як відвідаю Непал і тибетці могли б цілком резонно спинити мене на кордоні, якби я повертався.

Проте, 20 червня я вирушив і провів ніч на Ліксі-Гомпі, в монастирі на південному березі Цзанг-По. У цьому монастирі була священна собака, яка жила екскрементами монахів і пожирала їхні тіла, коли вони вмирали. Тут також я побачив кубки для пиття монахів, зроблені з людських черепів, блискучі, як слонова кістка.

Через два дні ми в'їхали в ущелину Коре-Ла, заввишки 5000 метрів у Гімалаях, на вододілі між Брампутрою, Цзанг-По і Гангом, священними ріками. Тут була можливість провести канал і зробити верхню Брампутру притокою Ганга. Справді обидві ці ріки не зустрічаються доти, поки не досягають дельти Хуглі.

Панорама, що відкривалася з ущелин, була дивовижна. На півдні—гребені й долини Непала блищали в сонячному промінні, на півночі лежали Трансгімалаї, купаючись у сонячному світлі, але снігові вершини Гімалаїв були сховані за хмарами і ніяк не можна було розрізнити Дхаулагірі.

Ми пройшли вниз до Непала. Там ми зайшли у долину Калі-Гандак, притоки священного Ганга, увесь час посуваючись пішки. Повітря стало тепліше, дихалося легше, і ми бачили дедалі більше рослин, які не могли б витримати тибетського клімату.

Досягнувши висоти нижче ущелини, ми вночі отаборилися поблизу села Намашу, у садку Ло-Гапу („короля країни півдня“), прикордонного принца, що перебував під суверенітетом магараджі і Катманду. Помірні вітри нахилили розкішні дерева. Здавалося, що ми в раю. Два чоловіки прийшли від Ло-Гапу, прикордонного принца, запросити нас у резиденцію, але відхилив цю пропозицію. Він міг зробити нас своїми полоненими. Найближчого ранку ми знялись і продовжували наш шлях назад до Коре-Ла.

Гова з Традума дістав назад своїх коней разом з обіцяною винагородою, і ми приєдналися до Гуфару і до каравану і пройшли далі на захід і північний захід, уздовж південного берега Цзанг-По, через невідому країну. У монастирі Намла-Гомпа ми перейшли Цзанг-По, яка розливалася тут шириною до 1000 метрів і нагодувала озеро. Через кілька днів ми досягли Туксума і перевезли потім якогось ламу через ріку. Цзанг-По у цьому місці протікала з значною швидкістю.

Тепер я став перед однією з найбільших географічних проблем, яку я намагався розв'язати. Я повинен був проникнути до початку Брампутри. У 1865 році Нан-Сінг—видатний індуський учений брамін—подорожував тут на чолі великого каравану з Ладака до Лхасси. Він знав, що ця

ріка витікає з льодовіків, на південному заході, але він ніколи не доходив до цього місця. У 1904 році Райдер і його експедиція вирушили тим самим шляхом; його дорога проходила на 45 кілометрів на північ від початку ріки.

З метою розв'язати цю проблему, я хотів насамперед виміряти об'єм води в ріках, які утворюють Цзанг-По—Брамапутру. Це я повинен був зробити ясного дня якомога скорше і, по змозі, в той самий час.

Я відкрив, що Кубі-Цзанг-По, одна з вимірняних мною річок, була в $3\frac{1}{2}$ разів більша за інші. Тому треба було пройти до Кубі-Цзанг-По, початок якої мав бути такий самий, як і Брамапутри.

Але спочатку я послав Гуфару з караваном уздовж головної дороги до сільця Точкен, недалеко від північно-східного берега священного озера. Тільки Роберт, три ладаки й три тибетці супроводили мене. Останні були зодягнені в овечі шкури й на плечах у них були великі мушкети. У своїм деннику я називав їх трьома „мушкетерами“. Ми йшли вздовж Кубі-Цзанг-По на південний захід.

На півдні й південному заході підносився цілий ліс гігантських вершин, укритих вічними снігами, з величезними льодовиками, які лежали між ними. Ми підіймалися все вище й вище.

„Три мушкетери“ були здивовані, помітивши, як сміливо я дивлюся через теодоліт. Вони спитали мене, чи не я це припинив тут дощі. Але я запевнив, що так само гаряче хотів би, щоб тут пішов дощ, як і вони, щоб урятувати врожай і тварин.

Ми підіймалися все вище й вище. Усе могутніші ставали дев'ять диких снігових вершин Кубі-Гангрі.

Пізно ввечері широкі біло-блакитні смуги вогню полум'яніли на півдні; вершини гір виступали в темряві проти світла, як вирізані з чорного паперу, священні гори, де Брамапутра, син Брами, народився! Ріка протікає через більшу частину південного Тибету, перерізає Гімалаї, зрошує поля селян в Ассамі і впадає в дельту Хуглі, в Ганг. 13 липня ми приїхали на вищий пункт колосальної старої морени. Звідти ми спостерігали виключний вид гігантських гір з їх дикими чорними скелями, ущелинами та куполами, величезними льодовиками. подібними до стрічок, із зеленасто-блакитними гротами в льоду. Під нами була нижня частина льодовика, який живив найбільший з усіх джерел Кубі-Цзанг-По. Тут був початок Брамапутри.

Я відпустив „трьох мушкетерів“, як тільки вони виконали своє завдання.

Протягом наступних днів ми продовжували наш шлях на захід. Ми перейшли ущелину Тамлунг-Ла, вододіл між

Брамапутрою і священним озером, бачили з лівого боку гори Ганглунг-Гангрі, де початки Сутлія, і високі пікоподібні вершини Гурламандата. Ми йшли по ріці Таге-Цзянг-По або Лангчен-Камба—„ріка Слон“, яка є верхньою частиною Сетледжа і найбільшою рікою, що впадає в священне озеро.

Ми спинилися на короткий час на його березі.

У Токчені ми всі знову зібралися. 13 чоловік під командою Гуфару були відіслані додому до Ладака з усім зайвим багажем і з листами до різних приятелів. Я просив послати мені пошту, 6000 рупій, револьвери і т. інш. до Гартока, куди я гадав прибути через півтора місяця.

Решта 12 чоловік мали йти зі мною. 26 липня наші дороги поділилися. Гуфару з своїми 13 яками і невеликим загonom вирушив додому. Багато сліз було пролито при розлуці. Розділ караванів дав привід тибетцям думати, що ми через кілька днів знову з'єднаємося, як це вже бувало.

Я вирушив на південний захід разом з рештою і отаборився на березі Манасаровара, поблизу монастиря Серолунг-Гомпи, першого з вісьмох монастирів, розташованих уздовж дороги пілігримів, і який справляє вражіння дорогоцінного каменя на браслеті.

Розділ LVI

Манасаровар—священне озеро

Тричі священне—його тибетці звать Цзомаванг або Цзорінпоче; индуси називають Манасаровар—„душею брами“. По берегах його височаться гірлянди гір з вічним снігом.

Горді орли з своїх гнізд, звитих нижче вічних снігових полів на півночі—на Кайласі і на півдні—на Гурламандаті, споглядають бірюзово-блакитняву поверхню, звідки правовірні з Індії бачать Шіву, який спускається з свого раю, кружляючи у вигляді білого лебедя.

Це озеро прославлене протягом тисячі років у стародавніх релігійних гімнах. Про нього говориться в частині Сканда-Пурана, названій Манаса-Кханда:

„Коли дна Манасаровара торкається чиясь тіло або коли хтось купається в ньому, то він попадає в рай Брами. Хто вип'є його води, попаде в Шіву, і йому будуть відпущені гріхи ста поколінь. Води Манасаровара подібні до перлів. Нема гори, подібної до Гімалаїв, бо там є Кайлас і Манасаровар і, як роса висихає від ранкового сонця, так висуюються гріхи людства при вигляді Гімалаїв“.

Я хотів дослідити це озеро, розслідувати його гідро-

графічно до Сетледжа (це старе спірне питання), виміряти глибину, чого ще не було зроблено досі, і, таким чином, простежити його зелено-блакитні хвилі.

Тепер ми хотіли спробувати потрапити на священне озеро.

Ми почекали до 26—27 липня, але вітер був усе ще дуже суворий. Тибетці пильнували нас. Вони кинули б нас на дно озера, і ми загинули б. Увечері 27 липня вітер ущух, і я вирішив попливти через озеро вночі. Я поставив свій компас на протилежний західний берег і рушив у дорогу. Шукур-Алі і Регім-Алі були на веслах. Ми взяли з собою висок, ліхтар і їжі на два дні. Димок таборового вогнища підносився перпендикулярно до зір. Вони ніколи не досягнуть берега, бог озера потопить їх — віщували наші тибетці. І Церінг поділяв їхній страх.

Була 9 година вечора. Мертва брижа, доходячи до берега, мелодійно звучала. Через 20 хвилин безперервної греблі таборовий вогонь зник, але ледве чутна брижа звучала ще довго. Тут тільки удари весел і пісні гребців порушували тишу.

Я виміряв глибину при світлі ліхтаря і робив свої замітки. Нас оточувала приемна атмосфера. Північ посеред озера, священного для сотень мільйонів азіатів.

Нічні години минали поволі. На сході поступово стало світати. Але ось вісники нового дня виглянули з-за гір. Хмари, ніби в огняному пір'ї, набули розового відтінку, і відбиття їх в озері, здавалося, було подібне до саду троянд. Сонячне проміння освітлювало вершину Гурламандата, забарвивши її в пурпур і золото.

Сонце зійшло, блискуче, як діамант, і життя прокинулося на всьому цьому незрівняному ландшафті.

Мільйони пілігримів бачили такий ранок, переможно ступаючи через священне озеро, але ні один смертний до нас не бачив цього видовища з центра Манасаровара.

Чайки, качки й ластівки з криками перелітали через озеро. Гребці були сонні, іноді вони засинали на веслах. Ранішні години вже минули, а ми все ще були в центрі озера.

Щоб збудити енергію в своїх людях, я побризкав на них водою. На найближчому місці, де ми визначили найбільшу глибину озера у 80 метрів, ми поснідали гусячими яйцями, хлібом і молоком. Озерна вода була така ж приемна, як і джерельна. Опівдні стало зрозуміло, що ми наближаємося до західного берега, бо обриси його ставали виразніші. Нарешті, ми висіли на берег після 18-годинної греблі.

Ми розвели вогонь, закип'ятили чаю, підсмажили баранину, викурили свої люльки і, приробивши парус до човна,

каталися по озеру, розмовляючи, і дуже рано, о 7 годині вечора, лягли спати.

Другого дня ми пропливли на північ, недалеко від берега, обминувши монастир Гозуль-Гомпа на високому горбі, і потім провели ніч на західному березі.

Задовго до сходу сонця з шумом зірвалася з заходу буря. О пів на п'яту ми відчалили. Ми від'їхали не дуже далеко від берега, як гребені хвиль досягли вже значної висоти. З подорожнім вітром ми пропливли через озеро назад до табору, де наші люди зустріли нас на березі, чекаючи з того моменту, як побачили парус, що виднівся на далекій віддалі, як біла пляма.

1 серпня ми знялися з табору на південь, при чому караван ішов по східному берегу, а я веслував на човні. На півдні здіймалися гори Ганглунг, біля підніжжя яких, як я відкрив, брав свій початок Сутджа. В Янго-Гомпі ми зробили візит одній монашці і 10 монахам; у Тугу-Гомпі, де ми напнули намети, 13 монахів прийняло нас з великою приязню. Вони зібралися подивитися човен на священному озері, і не могли ніяк інакше пояснити мою щасливу подорож, як тільки дружбою з Таші-ламою.

У похмурому храмі бога озера Хлабзен-Дордже-Парвас була картина, яка зображувала, як бог підіймався з хвиль.

7 серпня 1907 року—день, що належить до відзначення трьома зірочками в моєму житті. При сході сонця лама стояв на покрівлі храму Тугу-Гомпа і сурмив у ріг. Група індуських пілігримів купалася на березі, обливаючись водою через голову, як браміні, коли вони шанують священний Ганг на берегах Бенареса. Канг-Рінпоче затягло хмарами.

Я сів у човен разом з Шукур-Алі і Тундуп-Сонамом, маючи з собою хутра, їжу, парус і запасні весла. В цей час озеро було абсолютно спокійне.

Після кількох днів плавання показався Гозуль-Гомпа, як точка на далекій віддалі. Була 1 година дня. Жовта хмара туману кряжилася на північно-західному березі, і вітер дув у цьому напрямі. Темні дощові хмари звисали вздовж головних отрогів. Злива пішла просто на нас. Вона перетворилась на град. Я ніколи не бачив нічого подібного. Градини були завбільшки з горіх. Вони били воду, як металеві снаряди, бійльйонами. Вода розбризкувалася під час їх падіння, кипіла й бурувала і все озеро пінилося. Можна було розрізнити тільки хвилі, які набігали на нас. Нас оточувала велика тьма, але дно нашого човна було біле від граду. Град змінився частим дощем, який падав з шаленою силою. Я укрити коліна хутром, але в складках утворилися калюжі.

На секунду стало спокійно, але через хвилину зірвався новий шторм, на цей раз з північного сходу. Ми чули його рев ще здалека, як важку артилерію. Ми змушені були спрямувати наш шлях на північний захід до місця, яке вказував компас, але хвилі збільшилися, і їх піністі гребені прорвалися в човен, наповнившись його водою, булькаючи й клеочучи.

Ми мусили змінити напрям на південний захід, по дорозі вітрові. Небезпечний маневр, але він був вдалий. Тут почалася подорож, якої я ніколи не забуду,

Шторм. Нас було троє серед хвиль такої ж висоти, як у бурхливому морі мій батьківщини. Я не помічав, як я замерзав, коли вода заливала мене під моїм шкіряним пальтом. Ми поринули в малахітово-зелені води, бачачи крізь гребені хвиль, таких ясних, як скло, як на далекому півдні сяяло сонце. Ми опинилися серед піни на страшних гребенях хвиль, коли човен тремтів секунду, перше ніж поринути в грізну глибину води.

Човен поволі наповнився. Чи зможемо ми утриматися, перше ніж досягнемо берега? Коли б тільки підняти парус! Тепер знову треба було покласти за вітер і лягти на стирборт по дорозі вітрові. Я з усієї сили наліг на румпель, а Тундуп приклав усю силу до своїх весел.

— Гребі, гребі! — кричав я.

Він гріб. Весла його зламалися з оглушливим тріском. Тепер ми могли перекинутися. Але Тундуп був дуже спокійний. Довго не думаючи, він поліз за запасними веслами, витяг їх, і ми почали гребти перше, ніж човен мав час зануритися.

Ми боролися за життя чверть години, поки не вияснилося, і тоді ми побачили, що Гозуль-Гомпа просто проти нас. Ми хутко наблизилися до нього.

Монахи стояли на балконах монастиря, стежачи за нами. Ми були прибиті до берега і човен знову поглинули хвилі. Тундуп вискочив. Чи не збожеволів був цей хлопець? Вода досягла його грудей, але він твердою рукою ухопив човен і вів його за собою. Ми наслідували його приклад і, коли стало мілше, витягли човен на берег. Але на берез ми потрапили після довгої боротьби й одразу ж розтяглися на піску, не говорячи ні слова.

Через деякий час монахи й молоді прислужники спустилися вниз до нас.

— Чи не потребуєте ви якоїсь допомоги? Було жахливо дивитися, як вас кидало з боку в бік. Йдіть до нас. У нас у кімнатах тепло, — казали вони.

— Ні, дякуємо вам, ми зостанемося тут, але дайте нам трохи вогню і їжі, — відповів я.

Незабаром вони повернулися з солодким і кислим мо-
локом і тзамбою. З усієї нашої провізії ми могли скори-
статися тільки чаєм. Вони розвели вогонь з хворосту і ми
висушили свій одяг, як це часто робили після катастроф
на тибетських озерах.

Вранці Робзанг приїхав із свіжими запасами, хоча всі
були певні, що ми загинули. Монахи з Тура-Гомпи запалили цілу пожежу перед образом бога озера і просили
його помилувати нас.

Я лишився в Гозуль-Гомпі 12 годин. Тепер я сидів, ма-
люючи, серед 8 колон у кімнаті богів. Я спостерігав зобра-
ження таємничого сина Сакья, на яке монахи ллють воду
із срібної чаші з павичим пір'ям, увесь час промовляючи:
„Ом ей хум“.

Я вийшов на покрівлю. Священне озеро, яке ввечері
робило все, щоб поховати нас у своїй глибині, було гла-
деньке, як дзеркало. У повітрі стояв густий туман. Не
можна було розрізнити, що являє собою східний берег:
гори чи хмари? Озеро й небо були однакові.

Розділ LVII

Ракас-Таль—озеро диявола

Коли ми вирушили назад до Тугу-Гомпи, погода була
добра.

Проїхавши через отроги Гурли, ми обігнули Гозуль-
Гомпу ще раз у напрямі до Чіу-Гомпи, на північно-захід-
ному березі озера. Там жив монах-відлюдник, симпатичний
і меланхолічний Цзерінг-Тундуп-лама, якому надокучила
самітність і він просив дозволу супроводити мене до моря.
Але, коли ми мали вирушити, мужність залишила його.

Я ще два рази перерізав озеро і зробив прогулянку
верхи до монастиря Пунді-Гомпи, поблизу якого Робзанг
і я ледве вирвалися від розбійників. Вони хотіли погра-
бувати тибетський караван з тваринами й товаром. У Ланг-
По-Нан-Гомпі я пив чай з „абатом“, дванадцятирічним при-
вабливим хлопчиком, який дуже цікавився моїм альбомом
малюнків. Коли я від'їздив, він, стоячи біля вікна, махав
мені рукою на прощання.

У Чар'їп-Гомпі був також монастир на озері. Це був
восьмий і останній. Там жив відлюдник лама, на дзвін
якого нікому було приходити.

Ми знову опинилися в Чіу-Гомпі—місці, де часами
Манасаровар розливається і впадає на заході в найближ-
че озеро, яке тибетці звуть Лангак-Цзо (Тибетське), індуси—
Ракас-Таль. Улоговина звичайно буває висохла і східне

озеро повинно піднятися більш, як на півтора метра, щоб розлитися. Це трапилося в 1846 р., коли там перебував Генрі Стратчей, а також в 1909 р., як я про це довідався з листів Гулем-Разуля.

Тепер уловина була висохла, і пильне дослідження проблеми було найголовнішим завданням моєї подорожі.

Тибетці були розлючені тією вільністю, яку я собі дозволив. Гова з Парка, найближчий начальник, переслідував мене від табору до табору, але щоразу, як його люди прибігали до моїх наметів, їх зустрічали словами: „Він тепер на озері, спіймайте його, якщо можете“. І перше, ніж вони могли досягти другого берега, я був на зворотній дорозі, в протилежному напрямі. Вони буквально осатаніли і, певно, думали, що я міф. Як би не було, але їм не щастило навіть побачити мене.

Але тепер Гова прислав ультиматум до Чіу-Гомпи. Якщо я добровільно не з'явлюсь до Парка, його люди схоплять усе моє майно і приставлять його на яках у це місце.

— Добре, — відповів я, — робить, що хоче.

Маленький загін з 15 яків справді прибув, і ми з радістю допомогли їм навантажитись, потім вони вирушили в супроводі половини мого загону, а з другою половиною я пішов до озера Лаган-Цзо (Ракас-Таль Індусія), яке, як про це кажуть тибетці, на протилежність священному озеру, населене демонами. Минулої зими п'ять тибетців зробили невелику ополонку в льоді, який потім розпався, і всі п'ятеро втопились.

Озеро має форму піщаного годинника, але південна частина його більш опукла, ніж північна. Ми отаборилися на східному березі.

Другого ранку ми продовжували нашу подорож, не зважаючи на сильний вітер, без усяких пригод, але вітер незабаром перетворився в бурю і нам довелося лишатися на західному березі цілий день і ніч.

Вранці ми повернулися до табору при жакливому вітрі. Після цього здавалося, що все змовилося проти нас: вітер і шторм лютували вдень і вночі, і нам довелося запакувати човен і відправити його на останньому мулі з Панча, тим часом як нам довелося йти навколо скелястих, диких, але дивовижних берегів озера.

Одного разу ввечері ми отаборилися на мисі південного берега. На одній лінії з ним був скелястий острів Лаче-То. Дикі качки виводилися там у травні на піску і гравії. Лхаський уряд тримає там трьох чоловік, щоб захищати цих диких качок від лисиць і вовків. Ці люди переходять через лід і лишаються на острові Лаче-То протягом 8 місяців, годуючись лише яйцями й травою.

Я теж хотів поїхати човном на цей острів качок з Роб-запом і Айші. Опівдні ми відчалили від берега з тим, щоб повернутись увечері.

Наш табір був оточений стіною з високих гір, і ми не помітили вітру, поки не опинилися на певній віддалі від берега. Але потім ми понеслися на острів і ледве висіли в бухточці. Ми не могли й думати про те, щоб гребти назад у таку погоду.

Ми витягли човен на берег і почали досліджувати острів. Потрібно було не більше 25 хвилин, щоб обійти навколо нього. Місце, де виводилися дикі качки, було порожнє й закинуте. Але тут у піску лишалися яйця диких качок і, таким чином, ми мали досить їжі для того, щоб підтримувати себе доти, поки вщухне вітер. Айші мав мішок з тзамбою.

З підвітряного боку були стіни, побудовані сторожами качок. Ми розташувалися серед них, підсмажили яйця і повечеряли. Як і під час перебування в Чагут-Цзо кілька років тому, я подумав про небезпеку нашого становища, якщо вітер змете човен.

Спали ми на піску і повернулися до табору другого ранку, коли розвиднілося.

Гова з Парка в цей саме момент прибув із своїм категоричним ультиматумом. Ми його почастували по-князівському. Я жартував з ним:

— Заспокойся, Гова, я піду з тобою.

Переслідуювані бурями, які оповили всі країну туманами, ми закінчили свою подорож навколо озера, перерізали старе річище, по якому раніше протікав Сутлей з Ланганг-Цзо, і пізно ввечері прибули до Парка.

Начальник цієї округи був задоволений, бо, нарешті, я потрапив у його руки. Тепер остання подорож до Ладака мала розпочатися вздовж головної дороги через Халєб, область на південь від Канг-Рінпоче, священну гору Кайлас індусів. Я сказав на це начальникові:

— Нехай буде, як вони хочуть, аби тільки дозволили мені залишитися на три дні в Халєбі.

Вони не заперечували. У супроводі лами і ескорту з монахів, а також каравану, ми вирушили 2 вересня і понапинали свої намети в Халєбі, перед горою.

Розділ LVIII

Від Священної гори до початку Інда

Другого ранку ми вже приготувались перехитрити упертих тубільців. Я вирішив провести і провів цілий місяць

на двох озерах, щоб зробити глибокі виміри Манасаровара і відвідати всі його 8 монастирів. Тепер я хотів будь-якою ціною закінчити обхід навколо Священної гори, мрії усіх піліgrimів, шлях, який ніколи ще не був пройдений ні одним білим.

Рано-вранці я послав Церінга, Намгіала і Айші з провізією на три дні в долину, яка веде від Канг-Рінпоче. Коли вони зникли з очей, я сів верхи і поїхав за ними з Робзангом. Намет свій я залишив у Халєбі. Отже, Гова був переконаний, що я повернуся того ж вечора.

Ми вступили в надзвичайно глибоку долину між двома перпендикулярними стінами з зелених і фіолетових пісковинів, обминувши кілька груп піліgrimів. Усі вони йшли пішки, вони не розмовляли, а тільки мурмотіли про себе своє вічне „Ом-мані-падме-хум“.

Ми відпочили кілька годин у монастирі Ніанді-Гомпа. В його залі богів лежало два слонови бивні, які з'явилися тут, перелетівши „у повітрі“ з Індії. Священна гора, як ми бачили її з покрівлі монастиря, була чудова. Тінь від неї була чотирикутна, на п'єдесталі, з перпендикулярними боками. Вершина її була вкрита вічним снігом і льодом. З вершини цієї льодової гори вода стікала вниз.

Угорі долина була гранітна з обох боків. Здавалося, ніби ми проходимо між гігантськими укріпленнями із стін і башень. З правого боку, уже з самого початку, вершина Канг-Рінпоче з'являлася перед нами то тут, то там. З якого боку ми не дивилися б на неї, скрізь вона однаково збуджувала настрій і приголомшувала своєю могутньою величчю.

Ми провели свою першу ніч серед інших піліgrimів на покрівлі монастиря Діріпу-Гомпа. Від них ми дізналися, що початок Інда був на віддалі трьох днів дороги. Чи треба було нам рушати туди? Ні. Спочатку ми повинні довести своє завдання до кінця, а потім уже...

Відповідно до цього ми продовжували обхід, як це робили і піліgrими, навколо гори. На півдні вона мала вигляд колосальної скелі з кристалу. Слід вів через цілі ліси надгробних пам'яток з обітницями, споруджених благочестивими піліgrимами. Тіло якогось старого лежало на камені. Тут він закінчив свою мандрівницьку путь.

Ми проходили повз ущелини. Підіймання було дуже круте. З боку горба височила колосальна гранітна скеля, а внизу її проходив вузький тунель. Тибетці вірять, що безгрішний чоловік може проповзти через цей прохід, тим часом як грішник повинен задихнутися. Айші був досить хоробрий, щоб спробувати. Він поповз на ліктях у цей темний отвір, вглиб землі, він чіплявся за землю, спираю-

чись на кінці пальців так, що грязь увесь час обліпляла їх, але пройти йому не щастило. Ми всі сміялися. Робзанг ревів, Намгіал мусив присісти, Церінг плентався сміючись. Ми чули щиросердий заклик про допомогу, який ішов від викритого грішника знизу, але ми залишили його в цій ямі ще деякий час в „ім'я порятунку його ж душі“. Нарешті, ми його витягли за ноги. Він мав вигляд висохлої глиняної фігури.

За уявленнями, той, хто обходить навколо цієї гори, зменшує муки переселення і наближається до Нірвани, табуни його процвітають, а багатство збільшується.

Ми зустріли одного літнього чоловіка, який уже раз обійшов навколо гори і повинен був обійти ще 4 рази. Плентаючись пішки з ранку до вечора, він повинен був закінчити свій шлях протягом двох днів. Дехто з пілігримів не хоче ходити. Вони лягають ниць, відмічають крок своєю рукою, піднімаються, досягають цієї риски і знову простягаються ниць. Вони повторюють це увесь час протягом усього шляху. При такому способі ходіння потрібно 20 днів, щоб обійти навколо гори.

Нарешті, ми досягли ущелини Долма-Ла. Вона була відзначена гігантськими каменями, прапорцями і знаками по боках. Там віруючі приносять свої жертви: пасма власного волосся і зуби, які вони вставляють в розколини каменя; вони відривають клоччя від свого одягу і прив'язують його до гілок, потім падають ниць на землю навколо скелі з поваги до духів Канг-Рінпоче.

Від Долма-Ла наш шлях ішов до ставка Цзо-Кавала, вічно замерзлого. У супроводі своїх чотирьох прибічників — ламаїстів пішки, бо ніхто, крім поганців, не мав права їздити по дорозі „Священної гори“, я прибув до монастиря Цзумтулпу-Гомпи в Тарчен-Лавран — третього монастиря в кільці. Таким чином, тут ми закінчили круг, подібний до фабрики молотів, де на кожному кроці можна була чути вічну молитву „Ом-мані-падме-хум“ (О, діамант у квітах лотоса, амінь).

Це містичне „ом“ і „хум“ — початок і кінець. Едвін Ариольд говорить:

„Роса на лотосі. Зійди, велике сонце,

Зніми мій лист і змішай мене з хвилиєю“.

„Ом-мані-падме-хум“ — і роса спадає в блискуче море.

Настає схід сонця. Повернувшись до Халеба, я відвідав нашого молодого „Гову“ і сказав йому просто, що маю намір вирушити до початку „Інда“. Після довгих переговорів він згодився, але при умові, що половина мого каравану вирушить просто до Гартока, щоб чекати там мого прибуття.

— Вам доведеться зробити екскурсію на свій ризик. Вас пограбують розбійники.

Я взяв із собою п'ять чоловік, шість в'ючних тварин, дві собаки, два карабіни, револьвер і їжі на кілька днів. Ми знали першу частину нашого шляху, цебто до того пункту, де лежить Діріпу-Гомпа. Там ми звернули з дороги пілігримів і попрямували в мертву долину Трансгімалаїв.

Наступної ночі ми почули свистки й сигнали і встановили суворий нагляд за тваринами. Через ущелину Цзеті-Ланем-Ла ми перейшли головний хребет Трансгімалаїв. Це було уже в четвертий раз. Ми отаборилися на його північному отрогові на березі Інда, де було кілька пастухів з 500 овець і з вантажем ячменю.

Один із них, старик, згодився супроводити нас до початку Інда, Сінгі-Кабаба або „Рота лева“, як тибетці називають це дивовижне місце. Але він зажадав 7 рупій на день. Ми тут також купили у них 8 баранів і запаси ячменю, яких вистачило для наших коней на тиждень.

Ми їхали з Пема-Тензе вгору по гарній долині. Знаменита ріка поступово звужувалася мірою того, як ми віддалялися від її початку. На деякий час у тому місці, де вона розширялася, ми спинилися і впіймали 37 риб — дуже приємна зміна їжі при моїй постійній дієті. Далі нам довелося пройти під прямою скелею, на яку видиралася отара диких овець. Спритні тварини так зацікавилися нашим караваном, що не помітили Тундуп-Сонама, який підкрадався до них по скелі. Пролунав постріл, і одна з цих чудових тварин упала вниз у долину.

Ввечері 10 вересня мій намет був поставлений біля Сінгі-Кабаба. Джерело стікало в плоскогір'я в чотирьох напрямках, потім знову сполучалося. Три високі надгробні пам'ятники і прямокутний ящик „Мані“, оздоблений визначними символічними скульптурними зображеннями, свідчили про те, що це місце було священне. 40 років тому індійський учений Падіт відвідав верхів'я Інда. Він перерізав ріку на віддалі 45 кілометрів від початку, не наблизившись до цього важливого місця.

На картках, виданих за рік до моєї подорожі, початок Інда відзначався на північному отрогові Канг-Рінпоче (Кайлас) або на південному боці Трансгімалаїв, тим часом як насправді він на північному боці цієї великої гірської системи.

Аріан, описуючи життя Олександра Великого в своєму творі „Індіка“ (книга 6, розділ I) передає такий забавний епізод:

„Спочатку він (Олександр) гадав, що відкрив початок Ніла, побачивши крокодилів на ріці Інд, яких він ні на

якій іншій ріці не бачив, за винятком Ніла. Він гадав, що Ніл починається десь в Індії і, протікаючи потім обширні простори по пустинній землі, втрачає своє ім'я і називається тут Індом, але потім, коли він починає знову текти через незалюднені землі, він називається Нілом у ефіопів, які живуть у цій країні, і у єгиптян. Кінець-кінцем, впадає у Внутрішнє море (Середземне). Відповідно до цього, коли він написав Олімпії (своїй матері) про країну Індію, то, згадуючи про інші речі, висловив певність, що відкрив початок Ніла. Проте пильно розслідувачи все, що стосувалося до ріки Інда, він довідався про такі подробиці від тубільців: Гідасп зливається з Асезінес так само, як і ця остання зливається з Індом, і що обидві вони уступають свої імена Індові; ця остання ріка має два русла, через які впадає у велике море, але вона зовсім не протікає через Єгипет.

Тоді Олександр виключив із свого листа до матері цю частину, де він описував Ніл“.

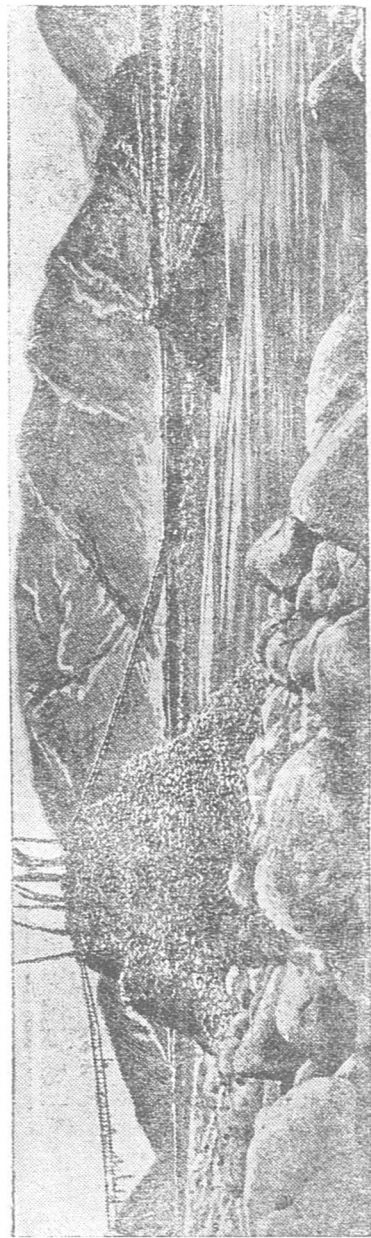
Побачивши величезну кількість води, яка витікає з величезної ріки з долини Гімалаїв, Олександр гадав, що він біля самого початку. Те, що у нього могла виникнути така фантастична ідея, як відкриття початку Ніла, випливала для нього безпосередньо з його незнайомства з Індійським океаном.

Він гадав, що Індія сполучається з Африкою і що величезна ріка, яка стікає з Гімалаїв, впадає в Середземне море. Але він скоро зрозумів, що обидва велетні розділяють океан, і що води Інда впадають у нього. Тому, перше, ніж написати листа до Олімпії, він мав змогу виправити свою помилку. Він не відшукав початку Ніла, але відшукав початок Інда. Це теж було помилкою, бо Олександр не мав уявлення про верхню течію цієї ріки і понад 2200 років повинно було минути перше, ніж 10 вересня 1907 року був відкритий дійсний початок Інда.

Отже, я мав радість бути першою білою людиною, яка проникла до початку Брамапутри й Інда, двох рік, знаменитих з давніх-давен, які, як рак клішню, оточують Гімалаї — найвище гірське пасмо землі.

Бувши поза досяжністю для влади через висоту, ми посувалися вперед через західну частину цього недослідженого простору в країну Юмоа-Матзен. Звідси ми попростували західною дорогою до Гартока, перерізаючи по дорозі ущелину Джукті-Ла, яка досягає неймовірної висоти 7000 метрів. Потім ми мали перейти ще раз Трансгімалаї.

Але Джукті-Ла не була одним із моїх відкриттів. Наїн-Сінг перерізав її у 1867 році, а Кольберт — англієць — у 1906 році. Але ще ні одна біла людина або вчений бра-

Висячий міст через Браманутру до монастиря Пінсолів

мін не перерізали цю частину великої невідомої країни, яка простягається між двома ущелинами Анг-Ден-Ла і Дзеті-Ла-Чен-Ла. Усе, що було відоме про неї, це те, що там було кілька високих вершин Лунпе-Гангри, сфотографованих експедицією Райдера.

Через упертість тибетців і китайців я мусив залишити позаду себе цю територію, яка, власне, була головним об'єктом моєї подорожі.

Мені просто треба було вирушити туди. Було немисливо повернутися додому, не принісши з собою місцевих планів або не досягнувши мети.

Насамперед, я мусив чекати в Гартоку і Гар-Гун-Цзі грошей та інших речей, які полковник Денлоп-Сміт мав вислати мені з Індії. Губернатори Західного Тибету, обидва „гарпуни“, були неблаганні, коли я спробував упросити їх дозволити мені вирушити навпростець у невідому країну. Це означало, що загине ще більше коней і мулів. Шість місяців, замість одного, і жорстока зима в Чангані.

Як результат цього впертого опору, який я зустрів, визрів і викристалізувався мій план.

Гар-Гун-Цза був тепер значним торговельним центром, де багато купців з Лхасси і Ладака розташовували свої намети з товарами. Тут я поширив чутку, що вже досить надивився на Тибет і маю намір подорожувати через Ладак і Хотан до Східного Туркестану, а звідти до Пекіна. Мій китайський паспорт був доказом цього.

Ніхто з моїх друзів в Індії не повинен був мати найменшого уявлення про мої справжні наміри. Я навіть написав кереспондентові агентства Рейтера до Індії, моему другові містеру Бук, що маю вирушити до Хотана.

Тільки Гулем-Разуль, купець з Леха, був посвячений у мою таємницю. Йому я доручив організувати для мене новий караван. Я купив 20 мулів, яких він мав у Гар-Гун-Цзі і, крім цього, він дав мені 15 чудових коней. У мене залишалося ще 5 старих коней.

Потім він написав до Леха і, з мого доручення, найняв 11 нових слуг, які мали приєднатися до мене в Другубі. Нарешті, він подбав про провізію, хутра, одяг і намети, одне слово — про всю важку екіпіровку, і дав мені 5000 रुपій сріблом.

6 листопада, нарешті, прибули товари з Індії, 6000 रुपій і пошта. Саме тоді я дістав інформацію про договір між Великобританією і Росією, укладений того ж року (1907 р.), в якому такий параграф стосується просто до мене:

„Великобританія і Росія взаємно зобов'язуються не до-

зволюти без попередньої згоди протягом найближчих трьох років будьяких наукових вишуків та експедицій у Тибет і зобов'язуються схилити Китай до цього“.

Досі проти мене були Великобританія, Індія, Тибет і Китай. До них приєдналася тепер Росія. Я від усього серця сміявся з люб'язних дипломатів, які писали закони для мене за своїми зеленими столами. Моїм завданням було прослизнути повз Ладак. Звідси я мав повернутися на головний караванний шлях у напрямі до Каракорумської ущелини і, як за рік перед цим, повернути на схід до Тибету. Досягнувши залюднених країн, я мусив подорожувати переодягнений.

Як тільки все було готово, ми вирушили до Танксі і Другуба. Я розрахувався з усіма своїми старими супутниками, включаючи і Роберта, бо якби когось із них виявили разом зі мною після того, я як досягну дорогу до Тибету, де я був раніше, всі мої плани зазнали б краху.

Розлука з ними була дуже важка й гірка, як завжди, але все таки вона була неминуча. Усі вони плакали, але були заспокоєні щедрою винагородою. Отже, я знову залишився абсолютно сам у глибині Азії проти п'ятьох урядів, які з'єдналися, щоб зруйнувати мій план.

Але моя ізоляція кінчилася, коли 11 чоловік, найнятих Гулам-Разулем, прибули до Другубу. 8 з них були магометани, 3 ламаїсти. Начальника каравану звали Абдул-Керім. Решту звали: Кутус, Гулам, Суан, Абдул-Разак, Садік, Лобзанг, Кунчук, Гаффар, Абдулла і Сонам-Кунчук. Усі вони були ладакці, крім одного з племені Лобзанг, — тибетця. Він був найкращий з них, але всі вони були хороші.

Привітавши їх промовою, я висловив надію, що вони легко подолають путь до Хотана. Ніхто з них, навіть Абдул-Керім, не дістали натяку на мій справжній план. Тому йому можна було цілком вибачити, що він узяв занадто мало ячменю для тварин. Я запропонував йому взяти з собою ячменю на два з половиною місяця. Але через те, що Хотан усього на віддалі одного місяця дороги, він узяв з собою стільки ячменю, скільки потребувала дорога.

Ми мали три намети. Мій намет був такий малий, що я міг тримати в ньому тільки ліжко і два ящики. Наш караван налічував 21 мула і 19 коней. Я їздив на своєму маленькому білому ладакському коні, який був зі мною протягом усієї попередньої подорожі.

Срібло і їжа складали чотири поклажі, кухня—дві, намети, хутра і майно людей були нав'ючені на кількох тварин. Тільки Абдул-Керім і я були верхи на конях, а решта тварини перевозили рис, борошно і тзамбу для нас та ячмінь для тварин. З нами були тільки дві собаки — Браун

Пупі і одна нова жовта собака. Крім того, ми ще купили 25 овець.

Отже, всі були нові, тільки Браун-Пупі, білі мули з Панча і мій маленький кінь серед них були старі. Я розумів, що подорож, яку ми розпочинаємо, буде важча за попередню. Того разу ми починали подорож у серпні, а тепер був грудень. Ми мали потрапити просто в лапи паралізуючого зимового холоду і все знищуючого вітру. Тепер уже температура досягала 10° нижче нуля і було безперечно, що вона спаде до точки замерзання ртуті.

Розділ LIX

Жахливі зимові дні в північному Тибеті

Наш перший день, 4 грудня, по дорозі до села Шейок був одним із найважчих днів усієї подорожі. Дорога йшла через вузьку долину. Більша частина її дна була зайнята річкою, місцями замерзлою, місцями бурхливою. Люди тягали багаж, тварини — тільки сідла.

Мої носії — їх було близько 100 чоловік — перестали співати, спинившись у долині. Трохи згодом я і мої супутники роз'їхалися верхи на конях. Було тільки 12 кілометрів віддалі, але нам довелося витратити 8 годин, щоб покрити її. Ми мусили багато разів перерізати ріку. Деякі місця вздовж правого берега були вкриті величезними поясами льоду, які круто обривалися. Коні мусили стрибати з краю в буруючу ріку. Вода досягала глибини 1½ метра. Ми міцно стискали коліна, щоб нас не викинуло в ріку через голову коня.

Нам пощастило кілька разів уникати переходу в брід, пробираючись босими по скелястій поверхні правого берега, але коні повинні були переходити в брід через ріку. Суан спробував перейти в брід в одному місці верхи, але було занадто глибоко. Кінь відірвався від дна, і Суан мусив пливати до краю льоду, де і видряпався.

При останньому переході в брід наш багаж перенесли голі люди, які перейшли по скелястому дну, балансуючи з палками в руках і підтримуючи один одного. Я переправився на другий бік на високому коні, замочивши тільки ноги. Як люди, які йшли від одного берега до другого, не позамерзли — для мене загадка. Один із них лишився нерухомий серед ріки й був урятований своїми товаришами. На березі ми розвели вогонь, щоб вони могли зігрітися.

У селі Шейок усі в'ючні сідла були висушені на вогні.

Ми відсвяткували цей останній вечір прощальним бень-

ків Хотана, а замість цього я вів прямо в цю жахливу пустиню холоду й снігу.

Місцями товста кора снігу витримувала вагу коней, але досить часто вони провалювалися і глибоко поринали в сніг. Вони пірнали, як дельфіни, у чудовому пухнастому снігові. Усе навколо було мертвенно-біле. Караван здавався чорним порівняно з цією білизою.

У нашому таборі термометр відзначив —17° уже о 9 годині і мінімум —38° вночі. Місяць сяяв ясно в цьому мертвому спокої. Я читав „Біблію“, клацаючи зубами від холоду. Чого я боявся—це, щоб снігова буря не зірвалася в горах і не стерла б з лиця землі снігові сліди, які указували наш шлях. Один кінь здох цього ранку.

Ми пішли по слідах антилоп, прямуючи на схід. Ніяких пасовищ. У нас лишалося тільки два мішки ячменю і, коли вони закінчатся, ми даватимемо тваринам рис і тзамбу. Їх було досить.

У всіх нас боліли голови. Я знову чув понурі гімни Аллахові. Абдул-Керім ночами молився, перевершуючи інших. Можливо, вони мали рацію. Може я занадто високу мету поставив собі. Та ні, нам треба було посуватися, навіть якби нам довелося йти пішки, жебраючи серед кочівників.

Ми йшли долиною. Там було мало снігу. Щось жовте блимнуло з лівого боку на отрогові—це була трава. Ми отаборилися там, і тварини побігли туди нав'ючені. Суан, захоплений, почав смішно танцювати, чим підніс наш дух. Один із мулів загинув у полі. Поблизу були дикі яки, 22 диких вівці видерлися на скелястий отрог.

Я покликав Абдул-Керіма, Гулама і Кутуса в свій намет і відкрив їм свій план. Я розповів їм про величезну невідому країну на південному сході, через яку я хотів пройти, про те, як стежать за мною тибетці і як необхідно для мене переодягтися, якомога швидше і раніше, ніж ми зустрінемо перших кочівників. Тоді Абдул-Керім стане начальником загону, а я буду найпокірнішим слугою. Вони глянули один на одного здивовані, але згодилися, хоча, певно, подумали, що мають справу з божевільним.

Ми прибули в долину Каракаш-Дар'я. Звідси ми спробували проникнути в глибину Тибету, але мусили повернутися, вимучивши за два важких дні і себе, і тварин. Так погано почався новий рік, 1908-ий.

Нам лишалося продовжувати шлях на південний схід і пройти через дві високі ущелини. Дикий як біг нам назустріч, але, переконавшись у помилці, повернув убік, переслідуваний собаками. Сніг кінчився біля другої ущелини.

перед від'їздом. Було немисливо повертатися до Ладака, бо тоді мій справжній план був би викритий.

Я сидів половину ночі при температурі — 31°, вивчаючи карти. Ми були за 300 кілометрів від табору № 8, в якому я був останньої осені, і де пасовища були добрі. Звідси це становило 600 кілометрів до Тонг-Цзо, якого я хотів досягти, щоб потім вирушити навпростець, через невідсліджений простір, на південь від цього озера. Але перше ніж ми зможемо досягти Тонг-Цзо, ми зустрінемо кочівників і зможемо купити у них тварин. Я повинен був здійснити свій план.

— Вперед, не звертаючи уваги на майбутні тяжкі дні, і ні одного кроку назад.

Чим швидше ми залишимо Каракорумський напрям, який вів на північ, і повернемо на схід і південний схід, у напрямі Тибету, тим легше буде.

20 грудня ми спробували через бічну долину скоротити свій шлях на схід. Ідучи цілий день у цьому напрямі, ми побачили, що долина звужується у кінці, доходячи майже до щілини, через яку не пролізе навіть кішка. Ми отаборилися. Ні травинки навколо. Коні жували один у другого хвості й гриви. Температура впала до 31°. Наступного ранку ми повернули назад по власних слідах. Я їхав останнім. Кутус ішов поперед мене, ми проїхали повз білого коня Магомет-Ізи з Шігатзе, який лежав замерзлий, твердий, як камінь, у долині.

Знову ми опинилися на шляху загиблих коней каравану. Тяжка атмосфера наповнювала всю долину. Скрізь виднілися трупи, багато з них були наполовину вкриті снігом. Сильний вітер дув з півдня, і червоний туман стелився, як потік крові по сніговій галявині.

Ми спинилися там, щоб другого ранку, напередодні різдва, піднятися на 300 метрів на висоти Дапцанга. Коли б нас захопила там снігова буря, то це було б для нас фатально. Це привело моїх людей до дуже серйозного настрою.

Як тільки стемніло, двоє людей, що стерегли овець, втекло від нас. Овець лишилося 12, решта замерзла. У нас не було палива. Люди сиділи навколо догоряючого вогнища, співаючи меланхолічні гімни Аллахові. Як правило, вони співали веселі пісні. Почувши глибокий, серйозний спів, я зрозумів, що вони вважали наше становище безнадійним.

Напередодні різдва зійшло сяюче сонце. Коли ми піднялися на вершину Дапцанга, я був на чолі людей. Я повернув на схід і покинув караванний шлях, який вів до Хотана. Люди мене не розуміли. Вони прагнули достат-

двоє з наших виснажених коней здохли. Я ще їхав на своєму маленькому білому ладакському коні, але тепер і він утомився і, нарешті, довелося звільнити його від дальшої служби.

Ми стояли у відкритій долині. Абдул-Керім сказав мені з серйозним виглядом, що на півночі з'явилося троє людей. Я подивився у бінокль. Віддаль була велика, і вони здавалися дуже високими через міраж. Ми довго чекали їх. Нарешті, вони наблизилися, але ж це були тільки три яки.

Мене мучило два почуття, як і минулого року. З одного боку, я поривався до кочівників, щоб купити в них яків і овець, з другого боку, — відсутність людей робила наш стан безпечнішим, бо якби ми зустрілися з кочівниками, то чутка про наш караван пішла б від шатра до шатра і риск опору зростав би день-у-день. Все ж треба було знайти тубільців до того, як загине остання тварина з каравану.

Розділ LX

Я стаю пастухом

8 лютого був визначний день. Проходячи великою відкритою долиною, ми побачили антилопу на висоті 30 метрів над нами. Вона втікла, і ми відразу помітили, що її нога попала в пастку. Бідна тварина боролась і намагалася звільнитись. Собаки накинулись на неї, але двоє наших людей відігнали їх. Ми забили її й отаборилися недалеко від цього місця.

Пастка складається з воронки, зробленої з еластичних ребер антилопи, прикріплених до кільця з рослинного волокна. Ця пастка укріплюється на дні ями, яка заховає воронку. Тибетські мисливці знають здавна, що антилопу під час бігу може спинити тільки ряд невеликих пам'ятників на протязі кількох сот кроків. Антилопи йдуть повз них майже по самому краю. Скоро вздовж пам'ятників була прокладена стежка і розставлені пастки.

Тепер було зрозуміло, що ми недалеко від чорних наметів. Ми бачили зовсім свіжі сліди ніг двох чоловік. Можливо, що й за нами стежили і що для мене було вже пізно переодягатися.

Я скликав людей у намет і ознайомив їх з ролями, які вони мали грати. Ми мали удавати з себе 13 ледакців, слуг багатого купця Гулам-Разуля. Абдул-Керім був начальником нашого каравану. Я був його слугою і звали мене Хаджі-Баба. Гулам-Разуль послав нас дослідити цю

Від останньої метелиці в нас збереглося два повні мішки снігу. Ми спинилися у відкритій долині, де було паливо. Тварини були вигнані на пасовище, де з замерзлого струмка можна було дістати для них воду. Вночі тварини розбіглися, шукаючи кращого пасовища. Вони далеко зайшли і цілий день пішов на те, щоб зібрати їх знову.

Тимчасом я самотньо сидів у своєму наметі, разом з собаками Браун-Пупі і Бебі-Пупі. Третя собака здохла. Тяжке почуття відірваності охопило мене. Усе було терпимо, поки світило сонце, бо тоді можна було спостерігати дивні обриси й кольори гір і хмар, але після заходу сонця наставав довгий зимовий вечір і лютий холод.

8 січня загинули кінь і мул. Другого дня ми пройшли лише кілька кілометрів до джерела, багатого на воду. З цього місця (табір № 300) ми побачили область Чанг-Танг на сході, де я був рік тому. Ще один день, і ми спинилися на доброму пасовищі (табір № 8). Пам'ятник Магомед-Ізі стояв, як маяк, на високому горбі.

14 січня температура впала до $-39,8^{\circ}$, неможливо було зігрітись. Щовечора Гулам розтирав мені ноги, зовсім замерзлі. Тубджес застрелив дику вівцю і антилопу коло табору № 306. Отже, двом нашим уцілілим вівцям була дана відстрочка.

Повернувши на південний схід, ми опинилися серед цілого лісу гір і у владі постійних бур. Четверта частина каравану загинула і, нарешті, здох останній мул з Панча. Ячміль вийшов, і ми давали тваринам рис. День не минав, щоб не здох кінь або мул.

Арпорт-Цзо — озеро, на якому побували Дізі і Раулінг, лежало саме на нашій дорозі. Лобзанг був стерновим. Посередині озеро було дуже вузьке. Лобзанг пішов по темно-зеленому льоду, прозорому, як кристал. У розколинах льоду набився сніг, що давав опору тваринам, бо інакше лютий вітер міг би знести весь караван.

Далі почали пробиватись струмочки, які примусили нас вибратися на горби. В одному місці ми знайшли добре пасовище. Двоє коней і мул лишилися там. Чи виживемо ми до зустрічі з кочівниками?

Ми продовжували йти під час бурі до ущелини. Знову двоє коней здохло по дорозі. Тепер і Абдул-Керім мусив йти пішки. Нам потрібний був його верховий кінь.

Сніг лежав глибиною в півметра. Кутус і я йшли позаду інших. Ми побачили в заметі Сонам-Кунчука і Суана. У них боліли голови й серце, і вони не могли йти далі. Я запропонував їм відпочити і потім йти по наших слідах. Увечері вони доплентались до нашого табору. Абдул-

летом. Сільські дівчата танцювали навколо великого вогнища, а музиканти грали.

6 грудня розпочався новий смертельний похід — один із найбільших злигоднів, які я переніс у Тибеті. Ми взяли з собою Тубджеса, пастуха з Шейока, на кілька днів, щоб він стеріг овець. Виявилося, що він такий прекрасний стрілець, що ми затримали його надалі. Отже, нас стало 13.

Повільно і уперто ми просувалися вздовж долини Шейока.

Ми зустріли каравани з Яркенда і Хотана. Чоловік з одного каравану підійшов до мене і запропонував мені дві жмені сушених персиків.

— Чи пізнаєте ви мене, саїб? — запитав він.

— Звичайно, Молла-шах.

Він не був дома з того часу, як весною 1902 року покинув мене. Тепер він знову просився йти з нами, але у нас не було місця для нього. Кілька тюків шовку були розкидані навколо, залишені караванами після того, як подошли їх тварини.

Ми вирушили на північ. Долина Шейок була жахлива. Вона була повна скель, льоду і бурюючої води. Температура падала вже нижче — 13°. Жовта собака лежала люта від холоду. В інших місцях панувала мовчанка, і ми відчували, як зимовий вітер дув звідусіль.

Одного разу я почув дивні жалібні звуки з намету, де жив Гулам, мій новий начальник. Це скавчала Браун-Пупі — собака. Вона знову народила чотирьох чорних цуценят, так само, як і в Шігатзе. Двоє з них були суки, і ми їх потопили. До двох, що залишилися, ми виявили надзвичайне піклування. Протягом усього походу Кунчук носив їх під хутром, притиснувши до тіла.

Цей шлях між Східним Туркестаном, Кашміром і Індією є, без сумніву, найважчий на всій землі. В усякому разі — це найвищий. У таборі Булак, де ми зустріли яркендський караван, загинуло 20 коней, а по дорозі ми нарахували 63 кістяки за дві години подорожі.

У таборі № 283 зовсім не було пасовища. Я оглянув запас ячменю і побачив, що його вистачить тільки на 10 днів.

— Чи не звелів я вам взяти з собою ячменю на 2½ місяця? — запитав я старого.

— Ви веліли, але через два тижні у нас буде змога, — відповів він, — купити ячмінь у Шахидуласі, по дорозі до Хотана.

Я говорив дуже суворо з ним. Але, як би не було, це була моя власна помилка, що я сам не оглянув провізії

Керім прийшов до намету й сказав, що ми загинемо, якщо протягом 10 днів не дістанемо допомоги від кочівників.

— Я знаю, — відповів я. — Допоможи друзям зберегти бадьорість, добре подбай про тварин, і все буде гаразд.

Тяжкий день випав 30 січня. Снігу було на кілька десятків сантиметрів. Два провідники з палками в руках вели наш умираючий поїзд в ущелину. Падав сніг, і вітер хльоскав по шкірі, як ножем. Ми йшли низкою. Коні й осли щоразу падали і потребували допомоги для того, щоб піднятися. Ми посувалися безнадійно повільно і мали сумнів, чи вистачить у нас сили дійти до кінця цієї могильної ущелини.

Я міцно сидів у сідлі, завдяки снігові, що обліпив мене. Руки й ноги мої, буквально, задубіли. І все ж я не випускав з рук ні карти, ні компаса, ні годинника. Я тримав олівець, як ручку молотка. Ця ущелина була така ж висока, як і попередня. Ми опускалися поволі. Незабаром ми поринули в сніг, завглибшки півметра. Буря страшенно лютувала, здіймаючи навколо нас гори снігу, коли ми з великими труднощами нап'яли намети.

Потім спустилася нічна тьма. Якби там навіть було пасовище, то ми б його не знайшли через сніг. Ми не розв'язували тварин. Хуга лютувала навколо. З наметів моїх людей було чути гімни Аллахові.

Вранці здох один мул. В останній день січня у нас вистачило сили пройти тільки 6 кілометрів. 4 старих яки блукали по отрогу просто перед табором, поринаючи в замети. Я обслідував увесь багаж. Усе неістотне було спалене. Ящики ми використали на паливо, а їх вміст поклали в мішки, як зручніші для тварин.

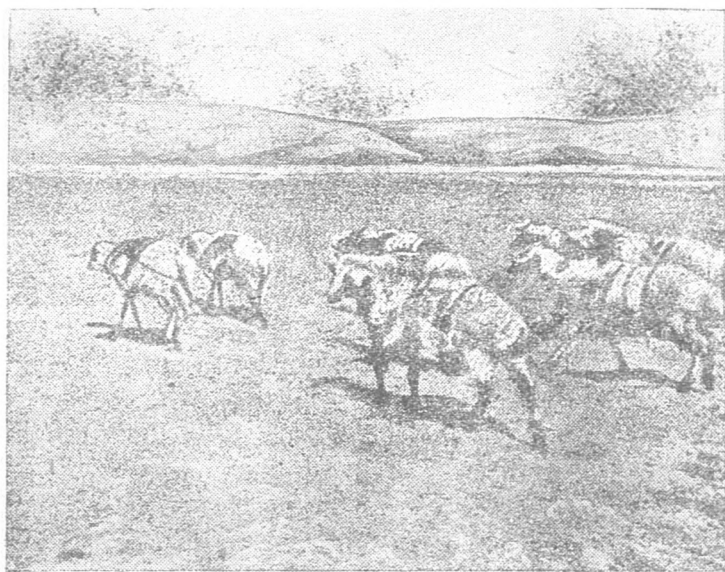
За ніч випало багато снігу, який позабивав останні ущелини. Якби нас захопило в якійнебудь із них, то ми були б закупорені. Нарешті, ми позбулися страху переслідування з півночі. Що чекало нас на південному сході, можна було лише гадати. Ми йшли вниз по великій відкритій долині. Сніг зменшувався, погода вияснялася. Ми побачили озеро Шемсі-Цзо й отаборилися біля його західного берега, де було добре пасовище. Там, виснажені, ми лишалися три дні.

Буря тривала безперервно два тижні. Я сидів, як полонений, у наметі з Браун-Пупі і мріяв про весну. Та ба! До неї ще було півтора місяця.

4 лютого сонце виглянуло тільки на одну мить. Кінь і мул загинули. Ми йшли по північному берегу Шемсі-Цзо з 17 тваринами, що залишилися.

Ландшафт був чудовий; гори — полум'яно-жовті.

Щодня ми бачили сліди кочівників або мисливців. Ще

Вьючні вівці експедиції Свена Гедіна

не бачили. Часто мені здавалося, що в наметі з'явиться мій старий супутник і ляже. Але це завжди мене обманював вітер. Я уявляв собі, що бачу, як нещасна собака біжить удень і вночі в розпачі, марно відшукуючи наші сліди. Я бачив, як вона з пораненими лапами сидить і гавкає на місяць. Усе життя вона провела в моїх караванах, а тепер втратила нас. Думка про Браун-Пупі довго мене переслідувала.

15 березня ми нап'яли намети на західному березі Тонг-Цзо, маленького озера, відкритого Нанг-Сінгом у 1837 році. Висота його сягала 3000 метрів. Ми стояли тепер на північній границі невідомої країни. Якби нам пощастило пройти просто на південь до Цзанг-По-Брамапутри, ми б перерізали центр величезного недослідженого простору. Тепер було важливо повести гру обережно.

Абдул-Керім заглянув в обидва намети і почав розмову з двома людьми:

— Скільки вас? — запитали вони.

— Тринадцять.

— Скільки у вас рушниць?

— П'ять.

— Коли ви прийшли, другий чоловік був на чолі. Ви йшли, а той, хто їхав, був європеєць?

країну, щоб довідатися, чи варто послати найближчого літа великий караван у Західний Тібет, щоб купити овечої вовни.

Ми ще розмовляли, коли появився Лобзанг і сказав, що побачив у далечині два намети.

Я послав Абдул-Керіма і ще двох людей до цього місця. Вони вернулися через три години з вівцею і молоком. У цих двох наметах жило 9 чоловік дорослих і дітей. У них було 150 овець. Живилися вони переважно м'ясом антилоп, на яких полювали, ставлячи пастки. Абдул-Керім заплатив їм за спійману антилопу, яку він узяв. Це місце звалось Ріо-Чунг. З того часу, як ми побачили вперше людей, минуло 64 дні.

Приготувавшись тепер частіше зустрічати кочівників, я переодягнувся в одіж ладаків і став таким, як і мої слуги. Тільки мій одяг був занадто франтовський і чистий, але незабаром він став не такий від диму таборових вогнищ і баранячого лою.

В таборі № 329 мій маленький кінь, здавалося, зовсім знесилився. Поки інші тварини паслися, він лишався коло мого намету. З очей і ніздрів у нього звисали бурульки. Я зняв їх і погодував його рисом.

15 лютого наш караван поволі підійшов до нової ущелини. Я був в авангарді. На вершині ущелини я спинився і чекав, поки підійшло 9 тварин з вантажем. Звідси ми спустилися в кам'яну долину, де теж лежав глибокий сніг. Ми змогли напоїти тварин снігом, який відтанув на вогні.

Коли настала темрява, чоловік, що лишався позаду, прибав з одним мулом. Три інших тварини — одна з них мій маленький білий ладакський кінь — здохли. Минуло півтора роки, як ми вийшли з Леха. Ще одна така ущелина, і весь караван може бути знищений.

Вантаж тепер був занадто важкий для наших десятих тварин. Увесь свій європейський одяг, за винятком білизни, я спалив. Я повикидав усі повстяні циновки, усі необхідні кухонні речі і всі туалетні предмети, включаючи й бритви. Я лишив тільки кусок мила. Я викинув увесь запас своєї аптечки, крім ящика хініну. Усі книжки ми спалили. Як на повітряній кулі ми викидували баласт, щоб утриматися в повітрі.

По дорозі до Лемчунг-Цзо, маленького озера, антилопи й ціла армія газель оживила дику долину, якою ми йшли. Це була границя широкої невідомої території. Ми вже залишили позад себе дорогу Раулінга. Озеро було вкрите тонким шаром льоду. Ми прорубили його і кинули в ополонку деякі металеві інструменти.

Сніжна буря в горах

льодова поверхня його була прозора, як скло. Ми розвели вогонь і почали чекати інших. Коли вони йшли по льоду, один із наших мулів посковзнувся і звихнув ногу. Він не зміг уже встати. Ми хотіли допомогти йому, але марно, йти він не міг, довелося його забити.

Коли ми другого ранку пішли на південь, Браун-Пупі і жовта собака залишилися з мулом і наїлися теплого м'яса.

Я знову пішов уперед з Гуламом і Кутусом. Гулам ішов попереду, щоб попередити нас, коли ми натрапимо на намети. Буря лютувала, як завжди. Раптом він дав знак спинитися. Крізь туман виднілися кам'яний будинок, дві хатини й мур з правого боку в долині, за кілька сот кроків у стороні. Було вже пізно вертатися, інакше ми б це зробили. Тепер ми ризикували потрапити прямо в руки начальника, який перешкодить нам іти на південь. Ми йшли повз будинки, не бачачи ні людей, ні собак.

На хвилинку, коли туман трохи розсіявся, ми побачили зовсім близько величезний чорний намет по другий бік долини. Нарешті, прибули наші люди. Вони втратили одного коня і п'ять мулів.

Абдул-Керім і Кунчук пішли у великий намет. Там жив самотній лама-лікар. Всередині намет нагадував маленький храм. Лама був духовним вождем кочівників в околиці. Округа називалася Нагронг. Герцзе-Пуна, його начальника, чекали дома щохвилини. Нам пощастило не застати його. Мої люди одразу ж установили добрі взаємини з своїми співплемениками, які продали їм п'ять овець, двох гусей, два мішки рису, два мішки ячменю і трохи тютюну.

10 березня, із сходом сонця, з'явилося двоє тибетців і запропонували продати нам своїх овець. Ми дуже радо купили їх. Я переодягся, закримувався і пішов на чолі з Тубджесом і двома іншими, поганяючи попереду 31 вівцю з вантажем.

Тибетці стояли й дивилися. Вони мусли помітити, що в мене нема таланту погонича овець. Я поганяв ззаду, як це робили і мої люди, посвистував і кричав, так само, як і вони. Але вівці ставилися до мене без поваги. Вони порозходилися, куди хотіли. Коли намети сховалися з очей, я ліг у яму, щоб дочекатися каравану, і потім був щасливий знову сісти верхи на коня.

Ми їхали на південний схід, і буря дула нам просто в обличчя. Браун-Пупі і жовта собака уже не прибігли до Нагронга. З того часу, як вони залишилися біля здохлого мула, ніхто їх більше не бачив. Я сподівався, що вони відшукають нас, як це бувало раніше, але буря замела, очевидно, наші сліди і притупила їх нюх. Ми їх більше

Свен Гедін, переодягнений за вівчара.

— Європейці ніколи не їздять узимку, ми покупці вовни з Ладака.

— Ладаки ніколи не їздять цим шляхом, принаймні зимою.

— Як вас зовуть? — спитав Абдул-Керім.

— Накчу-Тундун і Накчу-Хлундун.

— Чи є у вас яки й вівці на продаж?

— А скільки ви заплатите?

— Скільки хочете. Приведіть тварин.

В результаті, другого ранку ми купили двох яків і ше-стеро овець. Ми були на північній границі провінції Бонг-Ба. Ця округа називалася Бонг-Ба-Чангма і була за шість днів путі від табору губернатора Карма-Пунтзо.

Кілька разів протягом дня ми проходили повз намети. Щоразу, коли вони показувались і коли зустрічались пастухи з отарами, я мусів спішуватися і поганяти овець. Я почав набувати досвіду в цьому. Випадково Тубджес підстрелив сім куріпок. Тибетець, який помітив це, сказав, що тільки європейці їдять їх, але Туджес запевнив, що і Абдул-Керім теж любить їсти.

18 березня ми спинилися біля підніжжя ущелини. Другого ранку, коли ми збиралися знятися з табору, з'явилося три тибетці. Я поспішив під захистом наметів погнати овець в ущелину разом з Лобзангом і Тубджесом. Ми зустріли тибетця на білому коневі в супроводі великого сторожового пса, чорного з двома білими плямами.

Абдул-Керім, який ішов слідом за нами з караваном, купив коня за 86 рупій і собаку за дві рупії. Собаку ми прозвали Таккар. Вона була страшенно дика і люта, як вовк.

Тибетці допомогли нам зав'язати вірьовки навколо її шиї, залишивши два довгі кінці, за які Кунчук і Садік повели її між собою, щоб не дати кусатися.

По той бік ущелини ми спустилися в долину, де було кілька наметів, табуни й досить вершників, щоб запідозрити мобілізацію загонів.

Ми спинилися там. Таккар почував себе, як дядько Том. Він теж був проданий у полон, але, побачивши білого коня, він, здавалося, був щасливий.

Після втрати Браун-Пупі і жовтої собаки нам потрібна була сторожова собака. Щоб Таккар не втік від нас, ми вирішили прив'язати жердину до його шиї, але так, щоб він не перегриз її на куски. Але як тільки один з моїх людей наблизився до нього, він скочив, вищирив зуби, з налитими кров'ю очима, наміряючись схопити за горло мучителя.

Тоді люди накинули на Таккара тонке повстяне покриття і четверо сіло на нього, тоді як решта закріплювала

Другого дня ми помітили в далечині два намети кочівників, але обійшли їх. Тубджес забив п'ять зайців, які були дуже до речі, бо наші м'ясні запаси вичерпалися.

У прекрасній розлогій долині ми побачили принаймні тисячу диких ослів, які розсіялися табунами, а трохи далі — ще п'ять табунів. В одному з них було 133 голови. Неможливо описати їх граціозні рухи, коли вони оточували наш загигаючий караван, ніби знущаючись. Можна було думати, що ними невидимо керували і що вони корилися команді. Бігли вони в чудовім порядку і їхні копита тупотіли в унісон.

Коло табору № 341 ми зустрілися з кількома кочівниками, які продали нам двох овець, молока й масла. Звідси ми пройшли просто до двох невеликих озер. Недалеко від берега два пастухи пасли овець, а один чоловік гнав шість яків. Ми там отаборилися. Висота досягала 5000 метрів. Лобзанг і Тубджес пішли у найближчий намет, з нього вийшов якийсь старик і спитав:

— Чого вам треба? Куди ви йдете?

— До Сака-Цзонга, — відповіли ми.

— Ви брешете. Ви — слуги європейця. Скажіть правду.

Люди мої, повернувшись, були засмучені. Абдул-Керімові більше пощастило. Він купив ще одну вівцю і трохи молока.

Ми хотіли йти вже другого дня. Але буря, що лютувала 30 днів, перетворилась на ураган. Було безглуздо зніматися з табору. Повітря було так насичене летучим туманом, що ми не могли розібрати, де починається долина, а де здіймалися гори.

Наші сусіди відвідали нас. Зажерливе серце старого зм'якшилося, коли він довідався, що ми заплатимо 30 рупій за 12 овець. Ми уклали умову. Я сховався в наметі. Вітер ревів і завивав. Було холодно.

Потім ми вирушили. Тепер у нас було вже трое коней, шість мулів і 12 овець. Навіть вівці були нав'ючені, бо п'ятеро овець могли носити стільки ж, скільки один мул. В одному місці, де був горб, дві собаки накинулися на нас. Ми не помітили двох наметів, які стояли там. Їх жителі продали нам кілька овець. Наш табун знову налічував 17 голів, і ми розраховували незабаром звільнитися від залежності від наших в'ючних тварин.

Буря весь час переслідувала нас. Було безумством їхати в таку погоду. 6 березня ми з величезними труднощами нап'яли намети на березі одного солоного озера. Перехід через високий Тібет не міг подобатися нам.

Другого дня ми поїхали вперед. Кутус і Гулам їхали за мною. Дорогу нам перерізав водний шлях, замерзлий —

Ми проминули кілька таборів. Дехто виходив довідатися, що ми за люди. В одному таборі Абдулла виміняв здихаючого чорного коня на двох овець і козла. На один намет показували, як на належний „гові“ цієї області. У другому жив абат з Мендонг-Гомпа, про якого ні я, ні хтось інший, крім тибетців, не чули.

Карма-Пунтзо, губернатор, був теж десь поблизу. Отже, ми були оточені з усіх боків вищою владою. Кожної хвилини нас могли спинити й забрати в полон. Ввесь час ми мали бути на сторожі. На нашу користь, безумовно, говорило те, що ми мали вигляд жебраків. Ми, справді, були купкою обірванців з 4 кіньми, 3 мулами, 2 яками і двома десятками овець. Напевно, ніколи б не повірили, що європеець подорожує з таким жалюгідним експортом.

Ми спінилися між наметами Тзонгпун-Таші абата, але на значній віддалі від обох.

Незабаром повернувся Абдул-Керім. Він купив рису, ячменю, масла і тзамби. Ми навантажили це на коня, теж купленого ним. Тзонгпун-Таші здавався приемним стариком, який повірив в історію, що йому розповів Абдул-Керім і, крім того, застеріг нас від розбійницьких банд, що були на півдні області.

Абдул-Керім обіцяв Тзонгпун-Таші дешево продати йому одного з наших коней, того самого, якого Абдулла вже майже продав. Тоді мій начальник каравану, що грав блискуче цю роль, пішов до намета „гові“.

Там він довідався, що за якесь збочення „гова“ був відлучений абатом з Мендонга і йому було заборонено деякий час покидати намет.

Наступного ранку сам Тзонгпун-Таші прийшов до нашого намету. Я швидко пофарбувався і сховав усі підозрілі предмети на дно рисового мішка. Цього разу купець із Лхасси був у зовсім іншій настрої. Він посатанів.

— Де кінь, якого я мав дістати? Ви брешете, ви шахраї! Тепер я обшукаю ваші намети й річі. Зв'яжить цих собак!

Ми зв'язали собак, і старий пішов до намету Абдул-Керіма, що, як звичайно, стояв проти мого. Коли він увійшов у намет, в якому я сховався, він був злий, як бджола. Але Гулам тимчасом розв'язав Таккара і, коли старий з'явився біля входу, собака накинулася на нього. Він поспішно відійшов.

— Кутус, — проревів Абдул-Керім, — візьми Хаджі-Баба.

Кутус поспішив до мене і ми вдвох метнулися в найближчі гори.

— Хто це? — спитав Тзонгпун-Таші.

Я дуже зобов'язаний Таккарові також за успішний кінець шостого переходу через Трансгімалаї і зберігаю про нього теплу пам'ять.

Несподівано настало кілька мирних днів. Ми вступили в „серпунлам“ (дорога, якою золотошукачі йдуть на західний Тібет), купили коня, ще кількох овець і відкрили озеро Чуніт-Цзо. Ми зустріли кілька караванів з сіллю і яками. З доступної ущелини Німалунг-Ла ми милувалися найважливішим гірським пасмом Трансгімалаїв на півдні.

Був початок квітня. Ми йшли по невідомій ріці Буп-танг-Тзангло на південь. Дехто з численних кочівників, які жили на її берегах, сказали, що ріка впадає в Тарок-Цзо, озеро, що за кілька днів дороги на північний захід. На південному сході були дві снігові вершини, що належать до Лунпо-Гангрі.

Ми обміняли у кочівників двох в'ючних яків на 9 овець. 14 квітня ми зустріли караван з сіллю у складі 8 людей і 350 яків.

Другого дня ми були в ущелині Семей-Ла, перерізаючи вшесте головний хребет Трансгімалаїв. Отже, мені пощастило відкрити новий шлях між Ангден-Ла на сході і Тзеті-Лачен-Ла на заході через увесь недосліджений простір. І тут я вирішив, що величезна система гірських пасом, яка йде на північ, і паралельно з нею Гімалаї, має бути названа Трансгімалаї.

Поки я сидів в ущелині, малюючи й радіючи новому важливому відкриттю в географії, Кутус прошепотів:

— Яки йдуть!

Внизу, в долині показався величезний караван яків, що нісся в ущелину, як чорна змія, і ми почули свистки й крики погоничів. Потім ми спустилися в долину на південну частину. Цілий день ми не зустріли ні одного намету. Шлях ішов дуже високо. Ми зустріли тільки двох вершників. Абдул-Керім довго переконував їх продати одного коня. Ми знову зустріли караван з вівцями і з сіллю, що йшов на Пасагук.

По дорозі до Чактаг-Цзанг-По, ріки, відомої нам ще з минулого року, ми натрапили на кочівників, які попередили нас про банду з 18 озброєних розбійників.

Ми обійшли Пасагук и Сака-Цзонг і пішли назад через гори у Рагатазам. Ця дорога кишіла розбійниками. Вечорами магометани заводи́ли свої монотонні гімни Аллахові.

21 квітня ми знову натрапили на намети кочівників, але в такій кількості, що мені довелося зайняти своє місце коло овець. Незабаром ми підійшли до намету Камба-Тзенама, власника 1000 яків і 5000 овець.

— Це Хаджі-Баба, один із моїх слуг, — відповів Абдул-Керім, не моргнувши оком.

— Я залишуся тут, поки Хаджі-Баба не знайде коня.

Проте, Абдул-Керім поведився з непроханим гостем з дипломатичним талантом. З свого притулку ми бачили, як він підійшов до намету абата, після того, як Таккара знову прив'язали. Навет абата був так розташований, що ми не могли обійти його. Ми швидко йшли, дивлячись на землю, ніби відшукуючи сліди коня, і були дуже щасливі, залишивши за собою намет без усяких пригод.

Незабаром прибув караван, і я зайняв своє місце біля овець, бо нам треба було пройти повз 20 наметів, з яких, як завжди, виходили цікаві подивитися на нас.

Вирвавшись, нарешті, з цього осинового гнізда, ми стали табором у долині. Я зітхнув з полегкістю. У нас не було сусідів. Таккар, як завжди, був прив'язаний перед моїм наметом. Я сів, записав у денник події дня і змалював панораму. Був ясний вечір. У долині дув майже весняний вітер.

Таккар поблажливо грав з Бебі-Пупі. Раптом величезний пес підійшов і глянув на мене.

— Чого тобі? — спитав я.

Він витягнув голову в один бік і почав дряпати мою руку пазурами. Я взяв його кудлату голову в свої руки й погладив. Ми розуміли один одного. Він став скавчати й кружляти, лизати мене, ніби говорячи: ходімо зі мною гратися, не сиди тут самотньо.

Я послабив вірьовку навколо його шиї і відв'язав від жердини, до якої він був прикований зі дня свого полону. Він стояв нерухомо. Нарешті, я витер йому очі. Радість його була безмежна. Він так скакав, кружляв і танцював, скавчав і гавкав і здавався гордим і щасливим від довір'я, коли я повернув йому волю.

Потім він стрілою кинувся у долину. „Тепер він втече до старого хазяїна“, — подумав я. Але ні, він повернувся з тою ж швидкістю назад. Мої люди дивувалися, що так швидко вдалося приручити Таккара і що я з ним міг так безпечно гратися, як з лялькою.

Я грав з моїм новим другом, наступником Браун-Пупі, щовечора протягом мого добровільного ув'язнення. І вдень і вночі Таккар був моїм найкращим захисником. Він виявив люту ненависть до всього тибетського. Він не дозволяв тибетцям наближатися до наметів. Мені довелося платити срібними рупіями мирним кочівникам за розірваний одяг і укуси. Але він допомагав мені зберігати інкогніто, бо нікому не дозволяв наближатися до мого намета. І коли ми боялися цікавих сусідів, нам досить було прив'язати до входу Таккара, щоб бути в безпеці.

жердину тонкою вірьовкою на його шиї. Потім зарили у землю і Таккар був прив'язаний.

Коли ця операція кінчилася, він намагався накинутися на людей, але вони розбіглися в різні боки.

Тепер ми зустрічали щодня кочівників. Після важкого переходу через частково замерзлу Кангшам-Цзанг-По — ріку, яка тече з гори Шаканг-Шам, ми довідалися від кочівників, що за сім днів ми зможемо добратися до табору Тзонгпун-Таші, купця з Лхасси, в якого околишне населення купувало чай узимку.

Далі ми пройшли через дві малодоступні ущелини. Тепер ми весь час проходили повз шатра й табуни. Диких овець і газелей бачили на рівнині.

Повсюди нам говорили про Тзонгпун-Таші, який жив у глибині цієї великої невідомої країни. Я був у стані сильного напруження. Чи пощастить мені? Щоранку я фарбував обличчя й руки в коричнявий колір і ніколи не змивав його. На мені були брудне хутро, бараняча шапка й чоботи, усе подібне до того, що носили мої люди.

Але втомно бути весь час на сторожі й почувати себе ніби злодієм. Коли Гулам, що йшов попереду нас, підіймав руку, це означало, що я мусив спішуватись і йти до овець. Тоді Абдул-Керім їздив на моєму коні. Перебуваючи в своєму наметі, я був справді полонений і Таккар був завжди прив'язаний до місця проти входу. Ця собака була непримиренна, ніхто не смів до неї наблизитися.

Коли хтось із нас виходив з намету, вона гавкала до хрипоті, але особливо люта була до Кунчука. Тільки Бебі-Пупі могла наблизитися до нього; вона пробувала грати з ним, але Таккар не мав настрою.

Одне гірське пасмо за другим ставало на нашій дорозі і ми мали переходити через них.

Біля південного підніжжя одного з них протікав струмок, багатий на воду, між укритими травною луками. Ми вловили в ньому 160 чудових риб.

Ми зустріли пастуха, який сказав, що вже недалеко до шатер Тзонгпун-Таші. Було б справжнім чудом, якби ми уникнули його.

Розділ LXI

Знову в полоні у тибетців

29 березня був надзвичайно критичний день. Я поганяв овець із свистом, поки Абдул-Керім і двоє інших ішли до великого шатра, яке, як нам сказали, належало Тзонгпун-Таші.

22 квітня один із моїх людей заглянув до кочівників, щоб спитати, чи не продадуть вони коней. Падав такий густий сніг, що я міг їхати не боячись, що мене пізнають. Двоє з моїх людей пішли до намету Камба-Тзенама і купили провізії. Найбагатішого кочівника вдома не було, але двоє слуг його приїхало до нашого табору ввечері й продали нам гарного білого коня за 127 рупій.

23 квітня ми продовжували шлях на південь до ущелини Габук-Ла. На щастя, ми знайшли старого, який стеріг коней і згодився стати нашим провідником. Він був дуже балакучий і, між іншим, розповів нам про європейця, який рік перед цим був у цих місцях, і про великого й сильного провідника його каравану, який раптово помер і похований у Сака-Цзонгу.

Табір № 390 лежав біля самого входу в долину, що веде в ущелину Кінчен-Ла. Увесь вечір і всю ніч падав густий сніг.

Наш неспокій зростав день-у-день. Кожний крок наближав нас до небезпечної лінії. Через два дні ми опинимося на головній караванній дорозі Тазем з її недріманною владою. Що могло статися і як ми зможемо уникнути труднощів — було загадкою. У мене було кілька планів. Обставини покажуть, який з них прийняти. Навіть, коли б я знову попав у полон до тибетців, я б задовольнявся тим, що пройшов через провінцію Бонгба, яка сполучається з серединою Трансгімалаїв і яка досі ще не була досліджена.

Як закінчиться цей день? Про це я думав 24 квітня, коли ми при сліпучому сонячному світлі виступили в похід через цю вкриту снігом землю. Ми підійшли до ущелини Кінчен-Ла. Я спинився, щоб змалювати її.

Звідси виднілося на північному сході могутнє гірське пасмо Лунпо-Гангрі — на заході і білий хребет Гімалаїв на сході — південному сході. Ніхто нас не турбував. Закінчивши малювати, я пішов по слідах каравану. Табір № 391 був розташований у дуже вузькій долині, в якій ми дістали пасовище, паливо й воду.

Усі ми відчували, що насувається щось серйозне. Ми вжили деяких запобіжних заходів. Мої європейські коври, шкіряні ящики для інструментів та інші речі, що могли збудити підозру, були закопані або спалені. Абдул-Керім зайняв мій намет, і з того часу я почав жити в таємному приміщенні поруч з ним. Наші намети були поставлені поруч, і це давало мені змогу переходити з одного в другий, не показуючись назовні. Отже, тибетці могли відвідати обидва намети, не виявивши мене.

Я писав, коли Абдул-Керім, заглянувши в намет, сказав: — З ущелини спускається група людей.

Я подивився в одну з щілин. Правильно, наближалось 8 чоловік, вони вели 9 коней, з яких двоє було нав'ючено. Це не кочівники, бо вони були зодягнені в гарні темні шкіри й носили червоні головні убори, а також були озброєні карабінами й мечами.

Я сховав усе, що могло викликати підозру, в рисовий мішок, моє звичайне місце. Я наказав Гуламові прив'язати Таккара коло входу в намет. Я освіжив свою коричневу зовнішність.

Трое чужинців спиною своїх коней кроків за 30 від Таккара, який шалено гавкав. Там вони розвантажили й розсідали своїх коней, зібрали паливо, розвели вогонь, дістали води й розташувалися на ніч.

Інші п'ятеро, серед яких двоє напевно були великими урядовцями, безцеремонно увійшли в намет Абдул-Керіма й почали жваво розмовляти, але півголосом. Я чув, як вони згадували моє ім'я. Абдул-Керім, сподіваючись урятуватись, божився, що в нашому таборі нема європейця. Тоді вони вийшли й сіли коло вогнища пити чай.

Непомічений, я прокрався в намет Абдул-Керіма.

Усі мої люди сиділи там з таким виглядом, ніби почули смертний присуд.

Начальник загону сказав:

— Прибулий з півночі караван з сіллю привіз губернатора Сака-Цзонга повідомлення про вас. Він підозріває, що серед вас є саїб Гедін. Мені доручено пильне розслідування. Тому я обшукаю весь ваш багаж, виверну всі мішки й обшукаю усіх вас догола. Якщо виявиться, що серед вас немає європейця, як ви кажете, то ви зможете їхати, куди захочете.

Мої люди вважали становище безнадійним. Кутус запропонував мені втекти разом з ним, коли настане темрява, в гори і сховатися там до кінця трусу.

— Даремно, — сказав Гулам, — вони знають, що нас тринадцятеро.

— Ні, — сказав я. — Ми спіймані. Я вийду до тибетців і здамся.

Абдул-Керім і інші почали плакати, гадаючи, що настав наш останній час. Я встав і вийшов. Тибетці спинилися, розмовляючи и дивлячись на мене. Я трохи затримався коло Таккара, щоб погладити його. Потім я поволі підійшов до тибетців, закривши руки за пояс. Вони всі встали. Зробивши рукою жест, я запропонував їм сісти. Я сів між двома головними. Недалеко від мене з правого боку сидів Пемба-Церінг. Я одразу пригадав його ще з минулого року.

— Чи пізнаєш мене, Пемба-Церінг? — спитав я.

Він не відповів, але виразно кивнув своїм товаришам у мій бік. Всі вони були приголомшені й мовчали.

— Так, — прошепотів я, — я Гедін-саїб, що ви зробите зі мною?

Поки вони перешіптувалися, я послав Кутуса по ящик з єгипетськими сигаретами. Я дав кожному, і всі вони закурили. Нарешті, до начальника повернулася мужність. Він вийняв листа, одержаного губернатором від Девашунга, про те, щоб я не смів іти на схід.

— Завтра ти поїдеш з нами до Сака-Цзонга.

— Ніколи! — відповів я. — Ми лишили там могилу. Я ніколи не повернусь у це місце. Минулого року я хотів піти в гори на північ від Сака-Цзонга. Тоді ви мені перешкодили. Тепер я пройшов сюди через заборонену країну. Ви бачите, що не зможете перешкодити мені і що я у вашій власній країні сильніший за вас. Тепер я піду до Індії, але сам вирішу, якою дорогою.

— Губернатор Сака-Цзонга вирішить це. Чи не підеш ти з нами до Семоку на Цзанг-По, щоб зустрітися з ним?

— Охоче.

Негайно був посланий кур'єр до губернатора. Розмова стала вільніша. Начальник почав:

— Минулого року ми примусили тебе повернутися до Ладака, а тепер ти знову у нас. Чому ти вернувся?

— Тому, що мені подобається Тибет і його народ.

— Для нас краще було б, якби тобі подобалося жити в рідній країні.

Так ми сиділи, розмовляючи й курячи, до заходу сонця. Ми стали найкращими друзями. Мої слуги були так же щасливі, як і вражені сприятливим кінцем пригоди.

Тибетці від душі сміялися з веселого оповідання Абдул-Керіма про те, як ми удавали з себе покупців вовни. Але вони були переконані, що я мав таємні сили, які допомогли мені перейти через Ганг-Танг і вирватися з лап розбійницьких банд. Начальник, Фінче-Дорче, прозваний Ріндор, записав усе, що я говорив, щоб донести губернаторові.

Почався новий розділ у наших мандрюваннях. Я зазнав приємного почуття волі, більше мені не треба було ховатися в наметі. Проте, я все таки був полонений. Ми зроби́ли свій намет якомога привабливішим, і я був дуже радий, що у нас не було часу спалити більш цінні й корисні речі, які ми тоді мали. Насамперед, я вимився як слід у теплій воді. Потім підстриг бороду. Адже я втратив свої бритви й туалетні речі. 25 квітня ми поїхали до Семоку на віддалі двох днів путі.

Наша процесія мала вигляд юрби полонених. По ше-

стеро тибетців з кожного боку йшло за мною. Ми зчайшли губернатора вже на самому місці зустрічі. Там були також Дорче-Цзуан, його колега Нгаванг і його син Оанг-Гуайя. Перший був високий чоловік, зодягнений у китайський шовк, з сергами у вухах, з кільцями на пальцях і у вельветовім взутті. Він увійшов у намет, ввічливо посміхаючись.

— Сподіваюсь, що ви приємно подорожували?

— Так, дякую вам, але було холодно.

— Вам було наказано минулого року покинути країну, чому ж ви знову повернулися?

— Тому, що є місця у вашій країні, які я хотів побачити.

— Минулого року ви спустилися вниз у Непал до Кубі-Гангрі, на озера, в усі монастирі навколо священної гори, до початків Інда. Я точно знаю, де ви були. Але така річ неможлива цього року. Девашунг дав нове розпорядження і повідомив уряд, що ви знову тут. Тепер ви повинні повернутися на північ тією ж дорогою, якою прийшли.

Я сказав, що мені хотілося б повернути до Індії через Гіанг-Ізе.

— Неможливо, ви ніколи не дістанете дозволу йти цією дорогою.

— Я також хочу написати Ліен-Дарінові й послати листи своїй родині.

— Ми не передаємо ніяких листів.

Через те, що мені перешкодили повідомити Ліен-Дарінові і моїм друзям в Індії, що я ще живий, мої рідні не мали відомостей про мене до вересня. Тому вони боялися найгіршого. У багатьох місцях запевняли, що я вже вмер. Дорче-Цзуан, зі свого боку, наполягав, щоб я повернувся на північ. Я відповів:

— Ви можете забити мене, але ніколи не примусите йти через Самайе-Ла.

— Добре, тоді я можу дозволити вам вернутися до Ладака тією ж дорогою, якою ви йшли минулого року.

— Дякую вам, але я ніколи не ходжу по власних слідах, бо це проти моїх переконань.

— Яким же шляхом ви хотіли б йти?

— Через ущелину на схід від Самайе-Ла і потім до Тері-Нам-Цзо і далі на захід.

— Немислимо. Але чи не підете ви з нами до намету Камба-Тзенама для дальших переговорів?

— Звичайно.

Перше, ніж піти, я склав список речей і припасів, потрібних у дорозі, і Дорче-Тзуан послав кур'єра до купця в Тзонг-Ка, поблизу південного кордону Тибету і на віддалі двох днів дороги від Семоку.

Дорче-Тзуанові подобався шведський армійський револьвер, який був у мене, і він хотів купити його, але я сказав, що він не продається. Проте, я подарував його йому, сподіваючись, що вони дозволять мені вибрати самому маршрут.

На гнідого коня, за якого ми заплатили 100 рупій, напали вовки і зжерли його. Тибетці прийняли цю невдачу дуже спокійно, але вони були розлючені, коли Тубджес застрелив дикого гуся, і молодий Оанг-Гуайя прийшов до мене в намет увесь у сльозах і голосив:

— Це бивство. Хіба ви не розумієте, що тепер гуска помре з горя, бо ви забили гуся. Забивайте, яку хочете тварину, тільки залиште в спокої диких гусей.

Потім ми вирушили в путь через 4 ущелини. Коли ми отаборилися в долині Намчен, прибули купці з потрібними товарами. Мої люди одержали новий одяг, а Абдул-Керім дістав для мене справжній тибетський одяг з важкої червоної матерії, такий, як носять вельможні люди в цій країні. Я купив обшиту хутром китайську шапку, елегантні чоботи, чотки на шию, меч у срібних ножнах, оздоблений бірюзою і коралами.

Ми купили рису, ячменю, борошна, тзамби, чаю, цукру, парафінових свічок і сигарет у кількості, достатній на кілька місяців, а також кілька коней і мулів. Тибетці широко розкрили очі, побачивши розкидані у мене на ки-лимі срібні монети.

Покищо все було гаразд. Лишалось тільки питання про дорогу. Кілька годин ми радилися в наметі Дорче-Тзуана.

— Немає іншого шляху, крім Самайє-Ла, — говорили вони.

— Ні, є, — відповів я, — Сангмо-Бертік-Ла.

— Ця дорога така бідна, що ми не дамо вам туди яків, — сказав один кочівник.

— Тоді я куплю у вас яків.

— Ми не продаємо їх.

— Там збунтувалися величезні банди розбійників, — додав губернатор.

— У такому разі ваш обов'язок дати мені охорону.

— Солдати, що є в моїм розпорядженні, належать до гарнізону Сака-Цзонга.

— Дозвольте нам поділитися на два загони. Абдул-Керім з більшістю каравану піде через Самайє-Ла, а я з маленьким караваном піду східною дорогою. Потім ми зійдемося біля нижньої Буптцанг-Цзанг-По. Дайте мені 10 чоловік охорони. Кожний з них одержить по дві рупії на день. Отже, вам удасться перевірити моє пересування

з гарантією, що я їхатиму без довгих кружних екскурсій, щоб багато не платити за це.

Дорче-Тзуан подумав і пішов радитися із своїми людьми. Коли він повернувся, мені дозволили йти своєю дорогою. Мене тільки попросили підписати папір, який установлює цілковиту відповідальність за наслідки.

Мене одразу ж познайомили з начальником охорони. Звали його Німа-Таші.

Панкар, старший брат Камба-Тзенама, старий п'ятдесятилітній мисливець за якими, був призначений нашим провідником. Це був старий чоловік, увесь у зморшках, шахрай із шахраїв.

4 травня всі ми вирушили до табору Камба-Тзенама, що являв собою ціле місто наметів у долині. Ввечері Камба-Тзенам прокрався у мій намет. Він сказав, що Панкар проведе мене і ескорт, куди ми захочемо. Він також сказав мені, що він у дружніх взаєминах з усіма грабіжниками в усій області: „Я — батько всіх разбійників“.

5 травня був останній день, проведений разом. Ввечері у нас була прощальна вечеря на честь Дорче-Тзуана і всіх його людей.

Розділ LXII

Нові подорожі через невідомі землі

Вранці 6 травня наші дороги розійшлися. Гулам, Лобзанг, Кутус, Тубджес і Кунчук поїхали зі мною. Усі ми були верхи. Німа-Таші і його дев'ять солдатів також їхали кіньми. Ми мали яків для багажу і купили по дорозі овець.

Абдул-Керім і шестеро інших вирушили через Самайе-Ла, маючи інструкцію чекати мене коло Тарок-Цзо.

Через те, що мій маленький загін мав бути споряджений якомога легше, я зробив помилку, передавши Абдул-Керімові більшу частину своїх коштів — 2500 рупій.

Ми поїхали на північ через невідому землю, перетяли могутнє пасмо Канчунг-Гангрі, досягли верхньої течії нашої старої Чактаг-Цзанг-По і отаборилися коло озера Лапчунг-Цзо, оточеного з усіх боків високими горами.

Головне пасмо Трансгімалаїв з величезними сніговими вершинами постало прямо перед нами. Дорога вела дедалі вище, і цей складний лабіринт гірських пасом, долин, рік і озер ставав усе яснішим для мене. Підіймання було важке. Ми спинилися, нарешті, на вершині Сангмо-Бертік-Ла. Тут я перерізав у сьомий раз Трансгімалайську сис-

тему, потім ми спустилися знову в області, що не мають виходу до моря.

Німа-Таші і жменька його воїнів надзвичайно боялися грабіжників. Досить їм було тільки побачити кількох вершників віддала, як вони вже чекали нападу.

Вони вносили неспокій і хотіли вертатися, але лишилися після того, як я запропонував їм одержувати по 20 рупій щовечора.

Панкар розповідав нам історії про розбої і говорив, що ночами на могилі Магомет-Ізи бували духи.

Ми дійшли по річці Сома-Цзанг-По до маленької ущелини Тета-Ла.

З її порогу відкривався чудовий вид на солоне озеро Тері-Нам-Цзо, синього, майже бірюзового кольору, оточене горами фіолетових, жовтих, червоних, рожевих і коричневих відтінків.

На північному заході здіймався Шаканг-Шам, на південному сході — Тарго-Гангрі, на півдні й південному заході — Трансгімалаї, — усі вони з привабливими сніговими полями.

Учений брамін Наїн-Сінг чув про Тері-Нам-Цзо у 1873 р., але ніколи не бачив озера. Мені припала першому честь побачити це озеро і підтвердити його існування.

Озеро лежить на висоті 5000 метрів над рівнем моря. З Тета-Ла, через льодовикові поля, я міг ясно й виразно бачити всі льодовики й снігові поля вершини Тарго-Гангрі, і моє давніше поривання до Дангра-Юм-Цзо, священного озера, що лежить біля його підніжжя, відродилося знову. До озера було лише кілька днів путі.

Я вів переговори з Німа-Таші й Панкаром у нашому таборі на березі Тері-Нам-Цзо, обіцяючи їм велику винагороду, але вони не посміли згодитися. Побоюючись, що так чи інакше я пройду на Дангра-Юм-Цзо проти їхньої волі, вони викликали головного начальника Тагла-Церінга, який минулого року заважав мій подорожі поблизу південного берега Священного озера. Він прибув з 20 вершниками у військовому опорядженні. Тагла-Церінг був веселий і дотепний. Я добре провів з ним 4 дні на озері, але його ультиматум був: жодного кроку на схід.

Мені навіть не дозволили відвідати Мендонг-Гомпу, монастир на заході від Тері-Нам-Цзо, про який ми вже чули раніше.

Єдиною відкритою дорогою залишалася Тарок-Цзо, де я повинен був зустріти Абдул-Керіма. Я мусив відмовитися від поїздки на Дангрі-Юм-Цзо втретє.

24 травня ми попрощалися з Тагла-Церінгом і його солдатами і поїхали на захід вздовж південного берега Тері-Нам-Цзо.

Не зважаючи на заборону, ми спинилися у Мендонг-Гомпі. Через кілька днів ми вступили у провінцію Бонгба і отаборилися на березі Буптцанг-Цзанг-По.

5 червня ми розлучилися з ескортом, який заявив, що виконав своє завдання. Вони повернулися з Панкаром до Сака-Цзонга.

Отже, залишившись самі й узявши з собою, як провідників, двох непретензійних кочівників, ми були абсолютно вільні йти, куди хочемо. Але головним завданням було розшукати Абдул-Керіма і його загін.

Ніхто не бачив і ознак його, тому ми вирушили вздовж ріки в напрямі до Тарок-Цзо.

Хоч і був тільки початок червня, випав великий сніг, і вся країна стала біла, як крейда. Бебі-Пупі, яка раніше ніколи не чула грому, так злякалася, що вбігла в мій намет, підібгавши хвоста, і лежала, гарчала й гавкала на удари грому. Досвідчений Таккар поставився до грому з винятковим спокоєм.

Наше таборове місце на Буптцанг-Цзанг-По було таке гарне, що я б охоче залишався там довше, коли б можна було там спостерігати щось крім диких гусей і маленьких жовтих гусенят, які плавали на ріці.

Нарешті, ми нап'яли намети на південному березі Тарок-Цзо. Ми ніде не могли виявити слідів Абдул-Керіма і його загону. Замість них до нас приїхало два начальника з округи і два десятки вершників. Вони нічого не чули про Абдул-Керіма, але обіцяли знайти його. Вони заявили, що єдина відкрита для мене дорога веде через ущелину Лункар-Ла до монастиря Зеліпук-Гомпи. Це був той самий маршрут, який я собі намітив, бо він проходив саме через невідому країну, яка лишилася недослідженою.

9 червня ми підійшли до маленького монастиря Лункар-Гомпи, тимчасово закритого, і звідти вгору до ущелини Лункар-Ла, з вершини якої відкривався чудовий вид на Тарок-Цзо і Табіс-Тзака, солоне озеро, відоме багатими покладами.

Усі кочівники й урядовці, яких ми зустрічали в цій області, були дружелюбні й запобіжливі. На Пору-Цзо, недавно відкритому озері, Гова-Пундар з Рігі-Хлома віддав нам шану і дав припаси, яких ми потребували. Тут проходили з півночі на південь могутні гірські пасма Трансгімалайської системи. Ми перейшли одне з них через ущелину Сур-Ла, оточену цілим лісом сніжних вершин і блакитними льодовиками. Потім ми спустилися в долину Педанг-Цзанг-По, де ріка протікала на північ.

Свідомість того, що я був перший білий, який побував

у цій області, давала мені нечуване задоволення. Я почував себе, як могутній суверен у власній країні. У майбутньому, безумовно, відбудеться багато експедицій у цю країну, яка є найдивнішою на землі з точки зору географії й геології. З віками вона стане така ж відома, як і Альпи. Але відкриття належало мені. Цей факт не буде забутий.

Але де ж Абдул-Керім? Він зник без сліду. Чи не напали на нього розбійники? Я потішав себе тим, що результати останніх походів, починаючи з Другуба, були у мене: колекції, денники й карти. Але грошей у мене лишалося тільки 80 рупій.

Ріка Педанг-Цзанг-По привела нас до озера Шово-Цзо, другого мого відкриття. Вона оточена могутніми горами. „Золотий шлях“ веде на північний схід через ущелину Ка-Ла. 23 червня з ущелини Тейеп-Парва-Ла ми побачили Нганларінг-Цзо, величезне, блискуче, бірюзово-синє солоне озеро, оточене горами цегляного й фіолетового кольору. Ні деревця, ні куща, тільки випадкове злиденне пасовище у долині.

Один із учених брамінів, почувши про це озеро близько 40 років тому, назвав його Гхаларінг-Цзо, але ніхто з них ніколи там не бував.

Ми спустилися до берегів його, а потім до берегів Сумданг-Цзанг-По, ріки, яка впадає в нього. В околицях було багато вовків, і нам довелося пильно стерегти наших тварин. Якось удень вовки зовсім близько підійшли до нас. Лобзанг спіймав на Сумданг-Цзанг-По люте вовчєня, і ми тримали його в таборі на прив'язі. Таккар і Бебі-Пупі ставилися до нього з повагою і трималися здалека.

Випадково вовчєнятї пощастило звільнитися від вірьовки і воно побігло до ріки й хотіло перепливти через неї. Але Таккар вирішив, що це вже занадто. З ревом кинувся він у ріку, наздогнав вовчєня і, протримавши його під водою, поки воно не втонуло, поплив назад, тримаючи його в зубах, і зжер його усього, із шкурою і кістками.

27 червня ми прибули до монастиря Селіпук-Гомпи. Його настоятель Ямтзе-Сінге прийняв нас привітно. Щоб розвіяти наші побоювання за Абдул-Керіма, він почитав священні книжки і твердо заявив, що наші люди живі, що вони на півдні і що через 20 днів ми їх зустрінемо. Моя готівка зменшилася до 20 рупій, і я був уже готовий продати рушницї, револьвери, годинник — тоді б ми дістали можливість послати кур'єра до Токчена і Манасаровара, а звідти послати кур'єра до наших старих друзів до Гартока.

Ще раніше, у Шово-Цзо, ми бачили великий караван з яками. Він тепер також гостював у Селіпук. Належав він губернаторові Чокчу з Дангра-Юм-Цзо, який відбував тепер прощу на Канг-Рінпоче, священну гору, з сотнею людей, 400 яками, 60 кіньми і 400 вівцями.

Я подружив з ними і з двома його братами. Вони відвідали мене в наметі і пообідали зі мною. Губернатора звали Сонам-Югурбу. Він був різко виявленого типу, з мідно-коричнявим обличчям, широким грубим носом і гривою, як у лева. Він і його брати мали спільних жінок або по 2-3 жінки кожний. Ці жінки були старі, огидні й брудні.

Я спробував продати свою чудову шведську рушницю, але, коли Сонам-Югурбу запропонував 10 рупій, я сказав, що рушниця буде його, коли він дасть 300 рупій сріблом. Золотий годинник, вартістю 200 рупій, страшенно здивував його. Йому здавалося дивним, що люди можуть робити такі маленькі речі. Але через те, що годинник був для нього абсолютно непотрібний, бо сонце було в його розпорядженні безплатно, він відмовився купити його. Він запропонував мені 60 рупій за останній шведський армійський револьвер.

— Ні, справді, — відповів я, — я не жебрак, і 60 рупій для мене це ніщо.

Звичайно, я брехав, бо я був жебраком і ще в такий глибокій дірі, якою був Керманшах 22 роки тому.

Все таки Сонам-Югурбу подарував нам рису, тзамби і цукру. Отже, ми могли йти далі, до Токчена. На взаємність я подарував йому годинника.

Гова Зеліпука був забавний. Він з'явився до мене в намет із шістьма бродягами, щоб, як по посаді належало, допитати мене, що я за птах. Він чув про прибуття європейця і був дуже вражений, знайшовши чужинця в тібетському одязі і в оточенні п'ятьох справжніх бродяг. Завдання було непосильне для його розуму, а я не робив спроби допомогти йому, розв'язати його. Він пішов з наміром обміркувати.

Ми вирушили 30 червня і отаборилися в долині Рартзе, звідки відкривався чудовий краєвид на сніжний хребет Трансгімалаїв. Коли сідало сонце, з'явився Лобзанг і заважив, що наближається 4 людей з 4 мулами.

Це був Абдул-Керім з двома нашими людьми і з провідником. Решта прибула пізніше на кілька днів.

Я був дуже незадоволений своїм начальником каравану, але він легко виправдався, частково тому, що зберіг срібло, частково тому, що на нього справді нападали розбійники, які забрали його коня і мула і, нарешті, тому,

що, зустрівшись з ворожими начальниками округ, він був примушений, під їх натиском, змінити напрям путі.

Лишалось виконати останній перехід через невідому країну. Це обіцяло дати багато важливих відкриттів, про які в цій книжці я не говоритиму.

Ми пройшли через ущелини Дінг-Ла і Сурндже-Ла. 14 липня ми прибули до Токчена.

Я перейшов Трансгімалаї 8 разів, вісьмома різними шляхами, з яких до того був відомий лише один — Джукти-Ла. Між Джукти-Ла на заході і Кхаламба-Ла на сході лежить країна, в якій раніше не бували ще європейці і яка на останній англійській карті була позначена двома словами: не досліджена. Хоча існування могутньої гірської системи на сході й на заході було й раніше добре відоме, але тільки мені пощастило описати її. Цей подвиг був виконаний, коли я добувся до Токчена.

Розділ LXIII

На Індію

Ми спізнилися до Токчена на 9 днів через те, що начальники округ були невблаганні. Загалом вони ставилися до нас дружньо і були ввічливі. Але у них були неприємності минулого року, коли я проходив без дозволу, і тому вони не хотіли наражатися на нові неприємності через мене.

У мене не було паспорта. Тому вони могли дозволити мені подорож тільки тією дорогою, якою я прийшов.

За спрямування мого шляху відповідала влада вздовж усієї дороги.

Влада Токчена не могла дозволити мені найняти яків, або купити провізії. Але, якби я хотів повернутися на північ, до Селілука, то вони повинні були б мені всіяко сприяти.

Нарешті, мій терпець увірвався і я виїхав без їх допомоги із своїми 12 людьми і 10 кіньми.

Ми проходили північним берегом Манасаровара. Я відвідав наших друзів — молодого настоятеля Лангбо-Нана і відлюдника Тундуп-ламу в Чіу-Гомпі.

У монастирі Тіртапурі я розділив караван. Тільки шестеро — Лобзанг, Кутус, Гулам, Суен, Тубджес і Кунчук вирушили зі мною до Індії, а решта, під начальством Абдул-Керіма, мала йти просто до Ладака.

Моя подорож уздовж Сутлея і через його глибокі допливи була одною з найцікавіших із моїх подорожей по Середній Азії.

Перехід через річку по льоду

Поїздка з Тиртапурі до Сімлі відібрала 1½ місяця. Біля монастиря Кіюг-Лунг через Сетледж був перекинутий дерев'яний міст, споруджений із двох колод з поперечками. Він мав два метри завширшки і 12 метрів задовжки і був без поручнів.

Кілька метрів нижче мосту, Сетледж, стиснутий між ущелинами, протікав з приголомшливою бистротою, кипів, вирував, пінився, а через кілька сот кроків нижче він розширювався з глухим і страшним ревом. Люди переносили багаж.

З двома кіньми у нас були чималі труднощі. Мій білий кінь, якого я купив у Камба-Тзенама і на якому проїхав 750 кілометрів, мав проїги останнім. Я спішився, і ми розсідали його. Тварина була налякана вируючою водою. Вона ніколи в житті не бачила мосту. Кінь увесь тремтів. Ми зав'язали йому храп вірьовкою і двоє людей штовхнуло його на міст, а решта підхльоскувала.

Здавалося, все гаразд. З дрожем у всьому тілі він наближався до середини мосту, але тут під собою він побачив піну, яка підіймалася з усієї ріки, і його охопила паніка. Він спинився, повернувся влоперек мосту, прищулив вуха, блиснув очима, роздув ніздрі, форкнув і зробив смертельний стрибок просто у воду.

— Він загинув, розіб'ється об скелі, — була моя перша думка. — Щастя, що я не поїхав на ньому через міст, — була друга думка. Але, як не дивно, кінь піднявся на поверхню ріки і поплив до берега. Одним стрибком він вискочив з води і почав пастися, ніби нічого не трапилось.

Коло Шіпкі-Ла ми перейшли через кордон Тибету й Індії. Тут востаннє ми були на висоті 5428 метрів. Я довго дивився на Тибет — країну моїх перемог і нещасть, негостинну країну, де люди й природа створювали перешкоди мандрівникові, і звідки мандрівник, не зважаючи на всі злидні, вертається с цілим сонмом незабутніх найцінніших спогадів.

Ми мали піднятися на висоту 2000 метрів від ріки до ущелини. Тепер ми були вже поза холодом і вітрами Тибету. Тут біля ріки ми насолоджувалися помірним вітром під абрикосовими деревами. Ми були на лівому березі ріки. Поо, перше село на індійській стороні, лежало високо на горбах з правого боку, тонучи в розкішній зелені. Тут була Моравійська місія, заснована багато років тому, яка все ще перебувала під керівництвом німецьких місіонерів.

Але як нам пройти через величезну ріку, що в цьому місці звужувалася між двома перпендикулярними скелями і ревла та пінилася у вирах? На березі — ні живої істоти і в Поо темно. Тільки стальний прут, завтовшки в мій великий палець, був протягнутий над проваллям, яке зяло на 30 метрів униз. Цей прут був укріплений двома кам'яними брилами на обох кінцях. Югурун, наш останній провідник, знав, що робити. Він обв'язав кілька разів вірьовкою прут, накинув на себе петлю і перебрався по пруту. Потім він побіг до Поо і незабаром повернувся з двома місіонерами та кількома тубільцями. Вони допомогли нам переправитися на другий бік.

Це було 28 серпня 1908 року. До зустрічі з місіонерами я не бачив європейців з 14 серпня 1906 року. Я залишився у них на кілька днів.

З Поо ми спускалися дедалі нижче. День-у-день ставало все тепліше. Таккар дуже страждав від цього. Висолопивши язика, він ховався по затінках і всюди витягався, бажаючи охолодитись. Він прийшов до нас півроку тому, коли навколо наших наметів лютували тибетські бурі. До Шіпкі-Ла він дихав свіжим холодним повітрям своєї батьківщини й бачив останніх яків. Тепер ми привели його в країну пекельної спеки. Ми силоміць завели його від табунів кочівників, а тепер знову зрадливо привели його в країну, спеки якої він не міг перенести. Він найкраще počував себе серед нас.

Часто він пропадав цілими днями, але з вечірньою прохолодою знову з'являвся в нашому таборі. Він почував себе самотнім і занедбаним і помічав, що ми безсердечно покидаємо його.

Одного разу ввечері він не повернувся. Ми більше не бачили його. Безперечно, він вернувся до Тибету, до бідних кочівників і жахливих снігових бур.

9 вересня в Гаурі я дістав пошту, а 14 отаборився у Фагу. Я покинув свій караван на кілька днів раніше і тепер їхав сам. 15 вересня я приїхав до Сімлі і відмітив у своїм деннику „Табір № 500“.

Отже, я спустився з Тибету до Сімлі якраз тим шляхом, який у зворотньому напрямі був для мене закритий з розпорядження лорда Морлея і британського уряду. Англійці в Сімлі прийняли мене, як переможця, і дуже гостинно.

Розлука з моїми шістьма людьми, Бебі-Пупі й з рештою тварин із каравану була для мене важка. Останній караван мав повернутися до Леха.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

Абассідський халіфат—династія арабських халіфів (350—1258р.).

Абдал—селище, що лежить при впаді Таріма в Лоб-Нор.

Агра—місто в Індії (Центральні провінції), коло 190 тис. жит., відоме будівлями епохи великих монголів.

Акато-Таг—гірське пасмо між Астин-Тагом і Чепен-Тагом.

Ак-Байтал—ріка й перевал (4342 м над рівнем моря) у східній частині Паміра.

Аксай-Чін („Біла пустиня“)—плато й озеро в Північно-західному Тибеті.

Ак-Су—головне місто Аксуйської області Східного Туркестана (близько 155 тис. жит.), важливий торговельний пункт.

Алай (Алайський хребет)—гірське пасмо на північ від Паміра.

Алайська долина—долина між Алаєм і Трансалайськими хребтами (на північ від Паміра), у середині перерізана рікою Кизил-Су.

Ала-Шань—піски, південна частина Гобі.

Алеппо—місто в північній частині Сирії. 140 тис. жителів—араби, турки, курди. Торговельний центр, куди прикочують бедуїнські племена для обміну продуктів свого виробництва на мануфактуру й фабрикати.

Алтиш-Булак—місцевість і колодязь у східній частині Курук-Дар'ї, біля підніжжя Курук-Тага.

Амбер—стародавнє місто в Індії, коло Джайпура, відоме своїми руїнами.

Амдо (Амдо-Моку)—нагір'я в Північному Тибеті на південь від Куку-Нора. Численні буддійські монастирі.

Аму-Дар'я—ріка Західного Туркестана. Впадає в Аральське море. Починається на Памірі. Верхня течія Аму-Дар'ї має назву Пяндж (п'ять річок).

Анамбарунгол—ріка в західній частині північного схилу Алтин-Тага.

Ананбаруїнула—група вершин (3254 м над рівнем моря) у східній частині Алтин-Тага.

Ангден-Ла—перевал (3572 м над рівнем моря) в Трансгімалаях.

Ангора (Анкара) — старовинне місто центральної частини Анатолії. Кінцевий пункт Анатолійської залізниці. Столиця Турецької республіки. Центр шкіряної промисловості і важливий посередницький пункт по торгівлі хлібом і шерстю. Сполучений ґрунтовними шляхами з Інеболі на березі Чорного моря й з м. Сівасом. 30 тис. жителів.

Андіжан — місто в Узб. РСР, розташоване в фергонській долині (близько 80 тис. жит.). Важливіший в СРСР центр бавовництва.

Арабат — згаслий вулкан по нижній течії р. Аракса (Вірменія); має два кратери: великий — 5156 м і малий — 3914 м вис.

Арись (Арис) — ріка в Західному Туркестані, притока Сир-Дар'ї.

Арка-Таг (Акка-Таг) — хребет Пржевальського — один з східних хребтів Куень-Луня.

Арпорт-Цзо — озеро в західній частині Північного Тібета.

Археологія — наука про життя старовини. Визчає життя голозним чином шляхом розкопок, пам'яників.

Ассірія. — До якого часу належить утворення Ассірійської держави, можна сказати тільки приблизно. За припущенням учених, певна частина сумеро-аккадійських семітів, рятуючись від утисків — еламів (XXIII до н. е.), переселилася в північну частину Месопотамської низовини, збудувала собі перше велике місто Ассур і потім поступово зайняла країну по обох берегах Верхнього Тігра. Від імени міста вони й почали називатися ассірійцями. Крім Ассура, ми знаходимо в цій країні ще кілька великих міст: Калах, Ніневію (див.), Арбелу, Дур-Шаруків та інш. У великих містах Ассірії влада належала князям-жрецам (патесі). Близько 1600 року Ассірія разом з сусідніми державами була підкорена єгиптянами і повинна була платити данину Єгиптові. Але потім настає епоха величчя Ассірії.

У VIII віці до н. е. вся Західна Азія, була під владою Ассірії. Столицею ассірійського царства була Ніневія. Безконечні війни, якими наповнена вся історія Ассірії, покладали сильний відбиток на її державний устрій. Ассірія, по суті, являла озброєний табір, де визнавалася тільки одна влада — влада царя, що була необмеженою.

Ассірійські міста, здебільшого, являли собою квадратні або довгасті чотирикутники, оточені високими стінами з цегли-сирцю, з баштами й брамами, які прикрашалися по боках гігантськими кам'яними биками з людськими головами. Ассірійці знали вмільсть письма паличками із загостреного комишу на вичененій шкірі, на дерев'яних дощечках і на папірусі, при цьому вони користалися літерами, запозиченими з фінікійської азбуки (клинопис).

За кінець самостійності Ассірії треба вважати 600 рік до н. е.

Астин-Таг — гірський хребет, західна частина Алтин-Тага,

Астрабад — місто в Ірані, за 32 км від південного берега Каспійського моря, близько 20 тис. жит. Гаванню А. є місто Гяз.

Аяк-Хум-Куль („Незамерзаюче“) — велике озеро в Північному Тібеті, лежить на північ від Арка-Тага (хребта Пржевальського).

Б

Байрам — османсько-турецьке слово, що означає свято. Святкується мусульманами двічі на рік. Малий байрам займає перші три дні десятого мусульманського місяця Шавваля. Великий байрам починається 10 числа останнього місяця Дхуль-Хіжжа й святкується чотири дні.

Барейнські острови (або Авальські) — у Персидській затоці, поблизу Аравійського берега. З них найважливіші: Самак (50 км довжини і 17 км ширини, горячий), Барейн або Аваль з містами Менама (40 тис. жит.) і Магеррак. Тут ростуть фініки, лимони, виноград, пшениця. Біля берегів ловляться перлівниці.

Басра — місто, лежить на Шат-ель-Арабі, за 120 км вище дельти; 50 тис. жит.; нездоровий малярійний клімат. Єдиний порт Ірака, також обслуговує Іран. З 1920 року сполучене залізницею з Багдадом.

Баш-Кум-Куль („Верхнє піщане озеро“) — озеро в Арка-Тагу.

Бау-я-шін — колодязь у пісках Ала-Шаяна.

Беглік-Куль — озеро в середній течії Таріма.

Бек — головний, старший. Беками називають, власне, маленьких князків у Туреччині; ця назва поширюється на дітей, пашей і на „благородних“ взагалі.

Белуджістан — країна на південний схід від Іранського плоскогір'я (по берегу Індійського океана). Держава Белуджістан перебуває під протекторатом англо-індійського уряду. Управляється ханом. Головне місто Келат (Гелат).

Бенарес — місто в Північній Індії (близько 200 тис. жит.), на лівому березі середньої течії Ганга. Центр браманізму (понад 1500 храмів).

Бог-Цанг-Цзанг-По — ріка в Західному Тибеті.

Бодісатва — за релігійними уявленнями буддистів, істота, призначена стати Буддою.

Боларам — місто Індії, коло Гайдерабада.

Бомбей — місто і морський порт Британської Індії (гол. м. Бомбейського президентства). Понад 1175 тис. жит. Важливий торговельний пункт.

Бонвало (Bonvalot) — французький мандрівник, дослідник Тибета.

Бонгба-Чангма — провінція в Північному Тибеті.

Боразан — село коло Хотана, поблизу якого є городище стародавнього міста.

Браманутра — одна з найбільших рік Індії, бере початок у Тибеті коло озера Мобанг-Цзо. Верхня течія (у Тибеті) має назву Цзанг-По (Дахон).

Бребууг — старовинний монастир коло Лхасси.

Будженту-Булак — ущелина на південному схилі Курук-Тага.

Булун-Куль — китайський прикордонний пункт у східній частині Паміра, в Сари-Колі.

Бурхан — скульптурне або живописне зображення божества.

Бутан — держава в східній частині південних схилів Гімалаїв, що перебуває під протекторатом англо-індійського уряду. Управляється магараджею. Головне місто Кунака.

Бупцанг-Цзанг-По — ріка в Південному Тибеті.

Бушір (Абушер. Абу-шіхр) — місто й головний порт Ірану (невеликий і незручний) на березі Персидської затоки; 27 тис. жит. (перси, араби, вірмени), лежить в області майже суцільних песків і має нездоровий клімат.

В

Вавилон — відомий як столиця Вавилону з часів вавилонського царя Хаммур-абі (коло 2185 р. до н. е.); доти Вавилон в історії Месопотамії не відігравав ніякої ролі. Вавилон був збудований чотирикутником, через який протікав Єфрат. Мур навколо міста мав завдовжки 24 км, 20—30 м у товщину і понад 100 м у вишину. У західній половині міста був палац царя. На обведеному мурами просторі було багато палаців, стіни яких були обкладені плитами, прикрашеними зображеннями, головним чином, тварин. Храм Бела із спорудами, що примикали до нього, займав величезний чотирикутник, обнесений високим муром з мідною брамою. Посередині, на квадратній терасі, пірамідально підносилася восьмиповерхова башта Бела, що досягала 175 м висоти.

Особливого розквіту й пишноти Вавилон досяг за Навуходоносора, який прикрасив столицю спорудами і укріпив її передбачаючи небезпеку від зростаючої мідійської держави. В епоху еллінізму (з III в. до н. е.) починається занепад Вавилону. Руїни його за 100 км на південь від Багдада.

Вамбері, Арміній (1832—1913 рр.) — відомий угорський тюрколог, професор Будапештського університету. Він працював не тільки як лінгвіст, але як й історик та етнограф. Відомий своїми позорожами у 60-х роках XIX століття в Середньоазійські країни й Іран під виглядом дєрвіша. Описи його подорожей були перекладені на багато мов і мали величезний успіх.

Вам-е-Фу (Динь-Юань-Ін, Фу-Ма-Фу) — місто в Ала-Шані.

Вахтжір — перевал (4600 м над рівнем моря) і ріка в Малому Памірі.

Вей — китайська династія (татарського походження), що була при владі в V і VI віках до н. е.

Верний (Алма-Ата) — місто в Казакстані (близько 49 тис. жит.).

Візір — найвищий сановник у мусульманській державі, голова ради міністрів; великий візір — вища урядова особа в кол. Туреччині, призначувана султаном.

Вікінги — скандинавські морські розбійники, які спустошували береги Західної Європи, а іноді й внутрішні області її.

Г

Галат — див. Константинополь.

Галдан — монастир коло Лхасси.

Ганглун (П'нгрі) — гірський масив у Трансгімалаях, поблизу озера Мобанг-Цзо.

Ганг — одна з головних рік Індії (східна частина Північної Індії). Бере початок у Гімалаях, впадає в Бенгальську затоку. Ганг і його води вважаються індусами священними.

Гандан (Чедінг) — жіночий монастир у Південному Тибеті.

Гандербаль — англійський мандрівник, дослідник Тибета.

Гар Гунца — велике селище у Півд.-зах. Тибеті, важливий торговельний пункт.

Гарток — велике селище в Півд.-зах. Тибеті, що лежить надоріжжі між Лхасою і Лехом.

Гарун-аль-Рашід (Харун-ар-Рашід) — халіф в династії Абассідів (див.) з 786 по 809 р. Сучасник найвищого розквіту халіфату. Герой казок „1001 ночі“.

Гау — подоба ладанки, яку ламаїти носять на грудях і в яку звичайно вкладають молитви.

Гафіз, вірніше **Хафіз** (Шемс-Едін-Мухаммед) — видатний персидський поет (1300-1388). Народився, жив і помер у Шіразі. Ліричні вірші Шемс-Едіна, завдяки своїй чарівній красі, дали їх авторів назву „Шекерлеб“ („цукрові вуста“), що створило йому славу й відомість.

Гафіз вів скромне життя дервіша. Поеми, якими прославився Гафіз, були еротичного характеру, так звані, газелі. Темою їх є краса, кохання, вино й квіти. Але лірі Гафіза не чужі були й інші мотиви, більш серйозні й глибші, наприклад, туга про несталість людської долі, мінливість щастя тощо. Перевага в поезії Гафіза містичного елементу була причиною того, що сучасники називали поета Ліссан-Ельгамб („мова таємничих чудес“). Могила Гафіза в одному з передмість Шіраза. Після смерті Гафіза його твори були зібрані в один збірник і викликали масу коментарів. Його збірник був поповнений тлумаченнями Сурурі й Суді, які роз'яснювали сенс віршів Гафіза, іноді не зрозумілий. Цей збірник містив у собі коло 751 газелі і 7 значніших творів (касид). Але з боку релігійних фанатиків твори Гафіза зазнали переслідування за їх нби вільність і неповагу до „Корана“.

Гедін Свен — найвидатніший дослідник Азії, переважно її центральної частини. Він зробив ряд надзвичайно вдалих експедицій у Центральну Азію, що дали великі наукові результати. Понад 40 років (з невеликою перервою) провів він у подорожах, нерідко ризикованих і небезпечних. Ціла серія книжок, написаних як самим мандрівником, так і притягненими до оброблення зібраних матеріалів ученими, знайомить увесь світ з результатами проведених Свен Гедіном робіт. У даній книзі С. Г. дає в популярному викладі свою автобіографію мандрівника. Тут дано найголовніше зведення усіх його подорожовань і досліджень.

Ге Луг-Па — секта „жовтошапочників“ (прозвана так через свій одяг), заснована Цзонкавою.

Геок-Тепе („Зелений горб“) — тепер станція Середньоазійської залізниці, лежить за 478 км від Краснозаводська біля передгір'їв Копет-Дага, серед населеної, родючої, зрошуваної р. Гермаб оази.

Станція Геок-Тепе є центром досить значного бавовницького району і поблизу неї бавовноочисний завод. Поблизу Геок-Тепе — руїни Текінських укріплень.

Гімалаї — найвище гірське пасмо земної кулі. Обмежує Індію й західну частину Індокитая від Тибета. У західній своїй частині Гімалаї, Кара-Корум, Куень-Лунь і Гіндукуш утворюють найбільший гірський вузол. Найвищі вершини, з яких перша Еверест або Гау-різанкар (8570 м над рівнем моря) в східній частині Гімалаїв.

Гіндукуш — гірський хребет або, вірніше, система гірських хребтів у Середній Азії, що знаходиться головним чином на території Афганістана і служить вододілом між Индом і Аму-Дар'єю (Пян-жем). У східній своїй частині, в міру наближення до Гімалаїв, утворює разом з останніми найбільший у світі гірський вузол.

Гова — селище у Південному Тибеті.

Госуль-Гомпа — монастир на березі Мобанг-Цзо.

Гренар (Grenard) — французький мандрівник. Дослідник Тибета.

Гунзераб — ріка в східній частині Паміра.

Гурла — гірський масив у Трансгімалаях (у півд.-зах. част.).

Гурла-Мандат — вершина (7400 м над рівнем моря) у Трансгімалаях (півд.-зах. Тибет).

Гез-Дар'я — ріка, верхня течія Кизил-Су, починається в східній частині Паміра.

Д

Далай-курбан — урочище в східній частині Куень-Луня.

Дамаск — місто, лежить у середині Сирії, в південно-східній частині її, на родючій рівнині. Є торговельним центром Сирії, куди стікаються сотні караванів. Сюди прикочують племена бедуїнів для обміну своїх продуктів на європейські фабрикати. Головну торгівлю веде з Палестиною, Іраком, Аравією. Населення 170 тис. чол. — араби. У перші віки мусульманства місто було політичним і релігійним центром арабського халіфату й досі лишається найбільшим культурним центром Арабістана.

З 1922 р. — столиця об'єднаної „Держави Сирії“. У 1925 р., під час революційного повстання населення, значна частина міста була зруйнована окупаційними французькими військами. Сполучений залізницею з Хіджазом і Алеппо. З 1924 р. через Дамаск проходить автомобільний шлях Бейрут — Дамаск — Пальміра — Багдад.

Дангра-Юм-Цзо — озеро в Центральному Тибеті.

Дандан-Уйолік (Такла-Макан) — „Дім слонової кості“, руїна стародавнього міста в півд. частині Такла-Макан; між Хотан-Дар'єю і Керія-Дар'єю.

Дараут-курбан — селище в Аласійській долині.

Дарій I Гістасп — син Гістаспа з давньо-персидського царського роду Ахеменідів. Нар. у 550 р. до н. е., пом. у 485 р.; при Кірі зай-

мав видатну посаду, супроводжуючи як тілоохоронець Камбіза до Єгипта і після його смерті (552), як глава царського дому, розпочав боротьбу проти лже-Смердіса, якого й забив в одній мазійській фортеці. Особливо впертий опір Дар'єві чинив Вавилон, який пошастило покорити лише в 520 р. Дарій заново заснував персидське царство. Для кращого управління він розділив його на 20 сатрапій, замінив старі дарунки регулярними податками, які вносилися натурою; проводилися шляхи, улаштовувалося поштове сполучення. Його резиденцією були Сузи. Кордон свого царства він розширив, покоривши племена на південь від Кавказа і півн.-зах. частину Індостана.

У 515 р. Дарій розпочав свій відомий похід на Захід проти скіфів, перейшов з 700000 військом через Босфор, покорив Фракію, Македонію й попрямував до Дуная. Фіктивною втечею скіфи заманили його вглиб своєї країни, звідки він, після величезних втрат, з незначним залишком свого війська пробрався назад до Дуная (оповідання Геродота про те, ніби царя врятувало тільки те, що іонійці, яким було доручено караулити міст через Дунай, не піддалися умовленням Мільтіада зруйнувати міст). Дарій більшу частину свого війська під керівництвом Магабаза, залишив у Фракії, а сам повернувся до Суз. Перший похід Дарія проти греків у 492 р. закінчився розбиттям флоту, а другий (490 р.) — битвою при Маратоні. Готуючись до третього походу проти Греції, Дарій умер, довідавшись, ще перед смертю про нове повстання єгиптян.

Де-Андреадо — відомий іспанський мандрівник середніх віків. Відвідав Тибет.

Дексіп, Публій Генадій (III вік н. е.) — історик.

Делі — головне місто Британської Індії (300 тис. жит.). Резиденція віце-короля.

Джайпур (Джейпор) — держава й місто (коло 150 тис. жителів) у Раджпутані. Джайпур перебуває у васальному відношенні до англо-індійського уряду. Управляється магараджею.

Джагатайські турки — дістали свою назву від місцевості, яку заселявала так звана Джагатаєва орда — улус, що дісталася Джагатаєві, другому синові Чингіс-хана (приблизно район теперішньої автономної Бухарської РСР, Фергана й частина степів на південь від оз. Балхаш). За ім'ям Джагатая пануюче там наріччя прийшлих турків, що злилися з тубільцями Джагатайського ханства, почало зватися джагатайським, так само, як і його насельці.

Джіптік — селище в Алайській долині.

Джурум-Кася — притока Хотан-Дар'ї.

Династія Мінгів — китайська династія, що царювала після падіння монгольського царства в Китаї (з 1368 р. по 1644 р.). При Мінгах Китайська імперія досягла свого найвищого розквіту.

Дізі — англійський мандрівник, дослідник Тибета.

Дінг-Ла — перевал (5500 м над рівнем моря) в Трансгімалаях.

Долма-Ла — перевал (5300 м над рівнем моря) і ущелина в Транс-гімалаях коло Канг-Рінпоче.

Другуб — селище в Ладаку, поблизу перевала Чанг-Ла.

Дулан-Кіт — монастир на ріці Дулан-Гол, у півн.-східній частині Цайдама.

Думбок-Цзо — озеро в Центральному Тибеті (між Денгри-Юм-Цзо і Цаган-Цзе-Цзо).

Дунглік — урочище в Астин-Тагу.

Дхаулагірі — вершина в Гімалаях (7500 м над рівнем моря).

Дхіані-Будда — ідеальне відображення земного Будди. Нараховують 5 Дхіані-Будд відповідно до п'ятих земних Будд.

Е

Еверест або **Гаурізанкар** — вершина в Гімалаях (8570 м над рівнем моря). Найвища гора земної кулі.

І

Іезуїти — члени „Товариства Ісуса“, духовний орден, заснований у 1534 р. Ігнатієм Лойолою в Парижі в інтересах підтримки папської влади й боротьби з реформацією, що поширилася в усіх католицьких країнах. Це товариство відрізняється суворою ієрархічною організацією, виправданням усіляких засобів заради досягнення мети. У переносному розумінні іезуїтом називають лукаву, підступну, жорстоку людину.

Імам — первісно титул магометанських володарів, яким належала й вища духовна влада, у шиїтів (див.) — потомки засновника секти — Алі, у сунітів (див.) — почесна назва батьків магометанської віри, відомих своїми діями й тлумаченнями священних книг, також у Туреччині — почесний титул богослова.

Інд — ріка в Зах. Індії. Починається в Тибеті на півночі від озера Манасаровар; впадає в Індійський океан.

Індо-елліністичне мистецтво (греко-буддійське) — буддійське мистецтво Пенджаба й Гандхари (країни на півд. захід від Кашміра). Подібно до ранньо-християнського мистецтва, що створило тип Христа з античного Аполлона, прототипом Будди індо-елліністичного мистецтва служив той самий Аполлон. Індо-елліністичне мистецтво (I—III вік н. е.) є родоначальником усього дальшого буддійського мистецтва.

Іран. — 1) Офіційна назва держави в передній Азії. В книжці автор скрізь вживає давню назву — Персія.

2) Обширне плоскогір'я, що з'єднує Центральну Азію з західною.

Іслам — „покоря волі божій“, учення Магомета, мусульманська релігія, що являє собою суміш християнства, іудаїзму й язичества з додатками, викладеними в „Корані“. Основи її — єдинобожність, божевінне визначення, загробне життя, рай і пекло.

Ісфагань — місто Ірану з населенням до 100 тис. чол. Місто лежить у родючій місцевості при степовій річці Зендеруд. 1698 м над рівнем моря.

З виробів відомі шовкові, бавовняні й шерстяні тканини, бархат, холодна й вогнепальна зброя, порох, туфлі й європейське взуття, ювелірні вироби, сідла й кінська зброя, мозаїка з дерева тощо. Ісфагань лежить на головному торговельному шляху, що сполучає резиденцію Тегеран з Бушіром—головним торговельним пунктом на березі Персидської затоки та інших караванних шляхах.

Ісфарайн (Іспарайн)—ріка в Західному Туркестані, починається в Алтайському хребті.

К

Кабул—головне місто Афганістана.

Казвін—місто в Ірані (коло 400 тис. жит.). Лежить на шляху з Тегерана в Решт.

Калган (Чан-Цзя-Коу)—місто в східному Китаї. Важливий торговельний пункт на шляху до Монголії й СРСР.

Калі-Гандак (Сарда)—ріка в Непалі, одна з приток Ганга.

Калта-Алаган—гірське пасмо на південь від Астин-Тага.

Ка-Ла—перевал у Трансгімалаях.

Калькутта—одне з головних міст Індії (1400 тис. жит.), лежить при впадінні Ганга. Важливий торговельний і стратегічний пункт.

Канг-Рінпоче (Кайлас)—вершина Трансгімалаїв (6300 м над рівнем моря). Священна гора індусів, на вершині якої, за легендами, рай Шіви.

Канг-Хам (Кангшам)—Цзанг-По—ріка в Північно-західному Тибеті.

Канджур—буддистський канон (тибетською мовою).

Канджут—гірська країна, що лежить на південь від Паміра. Крайня північна частина англо-індійських володінь.

Канчунг-Гангрі—гірський масив у Трансгімалаях.

Кара-Дунг—місцевість на лівому березі Керія-Дар'ї, в її середній течії.

Кара-Каш (Кош)-Дар'я—ріка, одна з приток Хотан-Дар'ї. Дехто вважає її за верхню течію Хотан-Дар'ї.

Кара-Курум (у західній частині Тибета називається **Муз-Таг**)—хребет у Центральній Азії на південний схід від Паміра, між Кашміром і Східним Туркестаном.

Каракурумський перевал—перевал в одноіменному гірському хребті, через який лежить шлях з Індії до Центральної Азії.

Кара-Кашум (Кара-Кошум-Куль)—див. Лоб-Нор.

Кара-Куль („Чорне озеро")—озеро в східній частині Паміра.

Кара-Нор (Хара-Нор)—озеро в Куку-Норі.

Кара-Шар („Чорне місто")—оаза в Східному Туркестані.

Карналі (Коарналі)—ріка в Непалі, одна з приток Ганга.

Карпіні-Плано—мандрівник. Народився коло 1200 р. Після спустошливого походу монголів на захід папа Інокентій IV, згідно з рішенням Ліонського собору в 1245 р., відправив Карпіні до Монголії збирати відомості про монголів і поширювати серед них

христіанство. Карпіні вирушив через Росію, Хорезм, Семиріччя й Тарбагатай до головної монгольської ставки 1246 р. Докладний опис (латинською мовою) його подорожі містить цікаві відомості про монголів і про відвідані Карпіні країни, в тому числі про Росію, хоча багато він передає лише зачутками. Рік смерті Карпіні невідомий.

Кашгар—місто (близько 100 тис. жит.) у західній частині Туркестана.

Кашмір—країна в Північно-західній Індії, в західній частині Гімалаїв; держава, що перебуває у васальних відносинах до англо-індійського уряду. Найбільше місто—Срінагар.

Кевір („Соляна пустиня“)—пустиня в східн. частині Ірана (див.).

Керзон Джордж (народився 1859 р.)—англійський політичний діяч, консерватор. Під час подорожі Свена Гедіна—віце-король Індії.

Кері—англійський мандрівник, дослідник Тибета.

Керія—оаза й селище біля південного краю Такла-Макана, на дорозі між Хотаном і Лоб-Нором.

Керія-Дар'я—ріка Східного Туркестана, що починається на Куень-Луні, губиться в пісках пустині Такла-Макан.

Кілунг-Ла—перевал (1500 м над рівнем моря) і ущелина в Трансгімалаях.

Кінчен-Ла—перевал (5200 м над рівнем моря) у Трансгімалаях.

Кіулінг—монастир на Сетледжі, в районі озера Мобанг-Цзо (півн. захід).

Кі-Чу—ріка в Південному Тибеті, притока Цзанг-По.

Коканд—місто Ферганської області, великий центр бавовництва. Лежить у рівнині, зрошуваний численними каналами, відведеними з гірської ріки Сох. Станція Андіжанської вітки Закаспійської залізниці.

Кок-Майнак—перевал (4440 м над рівнем моря) у Памірі.

Кольверт—англійський мандрівник, дослідник Тибета.

конквістадори (іспанське слово, що означає „завойовники“) — у колишніх іспанських володіннях в Америці — завойовники країни і їх потомки, які діставали від двору в нагороду дворянство та великі земельні володіння, у літературі — синонім переможного авантюризму, нелюдсько жорстокого і ненажерливого.

Константинополь — одне з головних міст сучасної Туреччини і колишня столиця Турецької імперії, з населенням тепер 1 млн. чол. Природними умовами і характером внутрішнього життя ділиться на три частини, які можна розглядати як окремі міста: 1) Старе місто, або Константинополь у тісному розумінні, Турецький Стамбул, лежить на європейському березі Босфора, біля півд.-зах. виходу його у Мраморне море, амфітеатром, на трикутному півострові, займаючи місце стародавнього поселення Візантії. 2) Нове місто — займає південний край другого виступу європейського берега у Босфор, відокремлюючись від старого Золотим Рогом. Ле-

жити амфітеатром по схилах висот, спускаючись до берега, ділиться на кілька кварталів, що утворилися з колишніх окремих маєтків.
3) Азійська частина Константинополя складається з міста Скутарі й поселення Кадикой з сусідніми селищами і лежить на малоазійському березі Босфора при його повороті в Мраморне море. Клімат теплий і вологий. Середня річна температура $+16,3^{\circ}$ Цельсія. Зима починається не раніше грудня і суворістю не відрізняється. Літо не дуже жарке, завдяки вітрам, які дують з Чорного моря.

Конче-Дар'я — ріка Східного Туркестана. Починається біля західних відног Курук-Тага. Впадає в Баграш-Куль.

Копа — селище в північному схилі Куень-Луня.

Коре-Ла — перевал (6400 м над рівнем моря) і ущелина в Трансгімалаях. Місце водорозділу Ганга і Брамипутри.

Красноводськ — місто в Турк. СРР (коло 100 тис. жит.). Порт на Каспійському морі.

Кросбі — американський мандрівник, дослідник Тибета.

Кубі-Цзанг-По — початок Брамипутри (Цзанг-По).

Куень-Лунь — гірські хребти в Центральній Азії, що йдуть між західною частиною Тибетського плато і басейном Таріма.

Куку-Нор (Коко-Нор) — місцевість і озеро (Цзон-Бо) на кордоні Південної Монголії і Тибета.

Куку (Коку)-Шілі („Зелені горби“) — гірське пасмо в центрі Тибета.

Кумчекке — урочище на Памірі, поблизу Лоба.

Курбан-Байрам — див. Байрам.

Курлик-нор — озеро на Куку-Норі, на північ від Тосо-Нора.

Кум-Чапкан — місцевість на Тарімі.

Курла — місто Східного Туркестана, поблизу Баграй-Куля.

Курук-Дар'я — стародавнє, тепер сухе річище Конче-Дар'ї.

Курук-Таг — гірське пасмо в півн.-східн. частині Східного Туркестана.

Куча (Кучар) — база і місто в північній частині Східного Туркестана.

Кхалаймба-Ла — перевал у Трансгімалаях.

Кхалєб — місцевість на південь від Канг-Рінпо.

Кизил-Арт — перевал (4160 м над рівнем моря) в Заалайському хребті.

Кизил-Су („Червона вода“) — ріка в західній частині Східного Туркестана. Верхня течія Яркенд-Дар'ї.

Л

Лавін — буддійський монастир в Амдо (провінція Гань-Су).

Лаганг-Цзо — див. Ракас-Таль.

Лаге-То — острів на озері Лонгак-Цзо.

Лагор — місто в північно-західній частині (Пенджаб) Індії; коло 250 тис. жит.

Ладак — країна на півн. зах. від Кашміра. Головне місто — Лех.

Лайлик — селище на Яркенд-Дар'ї, між Яркендом і Маралбаші.

Лангбонан-Гомпа — монастир на Мобанг-Цзо.

Ланек-Ла — перевал у Чангченмо.

Лемчунг-Цзо — озеро в півн.-західному Тибеті.

Лівінгстон, Давід — визначний англійський мандрівник по Африці (1813—1873 рр.). У 1840 р. був посланий лондонським місіонерським товариством до Капланда. У 1849 р. Лівінгстон пройшов країну бечуанів до озера Нгамі, в 1851 р. досяг верхньої течії Замбезі, у 1853—1856 рр. пройшов усю Південну Африку від Замбезі до Лоандрі і назад до Квілімане. Відкрив водопади Вікторії на Замбезі. У 1856 р. Л. повернувся на батьківщину, але через три роки відплив із своїм братом Чарльзом і п'ятьома іншими європейцями до Квілімане і області Замбезі, піднявся до початків ріки з озера Ньясса, відкрив поблизу нього озера Шірву, двічі відвідав Равуму.

Повернувшись до Англії, видав записки про свою подорож. Восени 1865 р. Л. знову відплив до Занзібара, як консул для внутрішньої Африки, піднявся по р. Равумі до озера Ньяси, обігнув південний берег його, перейшов через Джамбезі, найвіддаленіший з початків Конго, раніше відкритий португальцями, дійшов до південного кінця озера Танганьїки, потім до озера Моеро, відкривши р. Луапulu, що витікає з нього, відкрив озеро Бангвеоло, повернувшись до Уджиджі на Танганьїці, де пробув до липня 1869 р. Далі Л. дослідив країну Маньєма на заході, з якої 1871 р. повернувся до Уджиджі. Припаси вичерпалися, здоров'я Л. розладналося.

До Уджиджі, за кілька днів перед ним, прибув Стенлі, посланий американцем Беннетом з Нью-Йорка для відшукування Л. Допомога була дуже своєчасна, бо про останнього не було відомостей з 1860 р. і вислана за Л. (до Стенлі) експедиція Камерона з Англії не відшукала його. Разом із Стенлі Л. дослідив у грудні 1871 року північні береги Танганьїки і супроводив його до Урьянембе, потім до серпня 1872 року чекав людей і припасів, пройшов по східному і південному берегу Танганьїки і Казембе, відшукуючи гадані початки Ніла біля східної частини Бангвеоло. 1 травня 1873 р. Л. помер у Читамбо (в Ілалі).

Лінга-Гомпа — монастир у долині Мі-Чу.

Лінго — селище при впаді Мі-Чу в Рага-Цзанг-По.

Лігль-Дель — англійський мандрівник.

Лоб — місцевість у нижній течії Таріма.

Лоб-Нор (Кара-Кошун) — озеро або система цілого ряду невеликих озер, які частково заболочуються.

Луков — місто в Індії (Ауд), 2800 тис. жит. Торговельний пункт; будівлі епохи великих моголів.

Лу-Лан (Лау-Лан) — стародавнє місто, відкрите Свенон Гедіном у пісках Лоба на південь від Курук-Дар'ї.

Лунпо-Гангрі — гірське пасмо в південно-західному Тибеті.

Лхасса (Лхаса) — гол. м. Тибета, місце перебування Далай-лами.

Лянгар — урочище в Алайському хребті.

М

Мадрас — місто в Індії (Мадраське президентство). Коло 600 тис. жителів.

Мазар-Таг — гірське пасмо, що перетинає Такла-Макан у напрямі з півночі на південний схід, між середньою течією Яркенд-Дар'ї і Хотан-Дар'ї.

Макартней, Джордж — спочатку політичний агент, потім генеральний консул Великобританії в Кашгарі. Знавець Східного Туркестана.

Максімік-Ла — перевал (5200 м над рівнем моря) між Ладаком і Чангчемо.

Манасаровар (Мобанг-Цзо) — озеро в Південно-західному Тибеті; індусями вважається священним.

Мансур, Магомет ібн Алі Аліф-Аль — правитель Кордовського халіфату (978—1002 р.р.).

Марал-баші — оаза і селище в західній частині Східного Туркестана.

Маргелан — місто у Ферганській окрузі Узб. СРР, близько 45 тис. жит.

Марко-Поло — знаменитий венеціанський мандрівник XIII віку, що відвідав Середню і Центральну Азію.

Марчар-Цзо — озеро в Центральному Тибеті.

Медресе — вища мусульманська школа. Курс цих шкіл зводиться до викладання корану, основаного на ньому правознавства і елементарних відомостей з географії та арифметики.

Мекка — місто у південній частині Геджаса (в Аравії), за 60 км від Червоного моря, у низинній долині. Мекка — священне місто мусульман, 70 тис. жит. Має порт — м. Джедду. Тут центр пілігримництва мусульман — „Велика мечеть“. Заняття жителів — обслуговування і експлуатація пілігримів. До світової війни пілігримство — „хадж“ щороку відбувало до 120 тис. У 1925 р. в хаджі брало участь до 70 тис. чол. Крім релігійної сторони, хадж має і комерційну. Під час хаджу Мекка є великим торговельним ринком, де продаються предмети виробництва всіх мусульманських країн. Крім того, Мекка була до останнього часу центром усієї Аравії для торгівлі рабами. Христіанам перебування в Мекці заборонене під страхом смерті.

Мерв — одне з міст Туркменської СРР недалеко від кордону з Персією, на ріці Мургаб. Через Мерв проходить залізниця, яка сполучає Красноводськ і Ашхабад з Самаркандом, Ташкентом та інш. містами Узбецької СРР.

Меркет — оаза і селище біля західного краю Такла-Макана на північ від Яркенда.

Месопотамія — низовина, по якій течуть ріки Тігр і Ефрат; вона вікрита намулами цих річок і в старовину, коли була порізана зрошувальними кан'ялами, була дуже родюча. Але при пануванні султанів канали занепали, і майже вся вона перетворилася в пустинню

Де були поля і садки, там тепер сіпки піски і болота; де були міста, там тепер руїни; особливо вражають руїни величезного Вавілона. Лише де-не-де збереглися гайочки фінікових пальм, під покровом яких знайшли притулок села осілих арабів.

Береги Тігра населені більше, ніж береги Ефрата, бо в Тігр впадає кілька приток, які беруть початок на схилах Іранських гір, а Ефрат тече весь час серед пустині. Під час імперіалістичної війни Месопотамія попала під владу англійців і тепер вона утворює королівство Ірак, під протекторатом Англії, з населенням до 2850 тис. чоловік, з яких національністю переважна більшість арабів, а релігією—мусульман. Бедуїнські (кочові) племена, що перекочували кілька століть тому до Месопотамії, поступово переходять до осілого стану, а решта арабського населення у переважній більшості—хлібороби (фелахи), тоді як головне заняття кочових племен є скотарство. Промисловість має кустарний характер і пристосована до місцевих смаків і потреб. Велике значення мають бавовництво і шовківництво. Головне місто Багдад—140 тис. жит. Басра—80 тис., Карбела—86 тис. Мосул—70 тис. тощо.

Мешхед—головне місто північно-східної провінції Іран-Хоросан, що межує з СРСР, з населенням 70 тис. чол.

Міран (Мюран)—урочище в Східному Туркестані, південніше Лоб-Нор і північніше схилів Астин-Тага.

Мі-Чу—ріка в Південному Тибеті, притока Рага-Цзанг-По.

Морлей—англійський політичний діяч.

Мургаб („Мертва вода“)—дві ріки в Середній Азії: 1) Мургаб, що починається на північному схилі Парапаміза в Афганістані під 64,5° східн. довготи і поблизу укріплення Меручак, прийнявши з правого боку ріку Кайсар, вступає в межі, де тече спочатку серед горбистої країни Карабіля, потім приймає з лівого боку Кашан і, нарешті, Кушку. Штучно зрошена долина Мургаба має тут назву Пенде. Нижче впаду Кушки долина на протязі 100 км частково пустинна, частково вкрита заростями тополі, верболозу та інших чагарників. За 28 км вище колії залізниці ріка загачується греблею Коушут-Хан-Бенд і поділяється на дві групи проток: ліву—Отамиш і праву—Тохтамиш, які поступово витрачають свою воду на місцеву іригацію і губляться потім у пісках прилеглої в півночі пустині.

2) Мургаб на Памірах, один з початків Аму-Дар'ї, починається під назвою Ак-Су з оз. Чакмактін-Куль на висоті 4182 м над рівнем моря; прийнявши кілька річок біля Памірського посту, дістає свою справжню назву й тече в гірській альпійській долині між хребтами Рошанським на півдні і Мургабськими горами на півночі, а біля Кала-і-Ваміра вливається в Пяндж (верхів'я Аму-Дар'ї).

Мус-Коль—долина в Північному Памірі.

Мус-Таг-Ата („Батько льодових гір“)—масив (7100 м над рівнем моря) у східній частині Паміра.

Н

Натронг—округа в Північно-західному Тибеті.

Наїджи-Мурен—долина в Північному Тибеті.

Наїн-Сінг (Пандіг)—індійський мандрівник, дослідник Тибета.

Накцзанг—провінція в Центральному Тибеті (на захід від Амдо).

Накцзанг-Цзо—озеро в Центральному Тибеті

Нак-Чу—провінція в Центральному Тибеті.

Наргіле (кальян)—трубка для курення тютюну в східних народів, що сполучається з посудиною, наповненою водою, проходячи через яку, дим очищається.

Насретабад—місто в Персії.

Нгангларінг-Цзо—озеро в західній частині Південного Тибета.

Нгангцзе-Цзо (Нцангі, Дінгчі)—озеро в Центральному Тибеті, в провінції Накцзанг.

Наїнді-Гомпа—монастир біля підніжжя Канг-Рінпоче.

Непал—державна в середній частині Гімалаїв, перебуває під протекторатом англо-індійського уряду.

Нійя—ріка, оаза і селище в південній частині Такла-Макан.

Ніневія (Нінуа)—відома столиця ассірійського царства; лежала на лівому березі Тігра. Тепер місце її позначається двома горбами, що височать проти Мосула. Один з горбів зветься Куюнджік, другий—Небі Юнус—від збудованої на ньому мечеті. Засвоєння Ніневії царем Ніном стосується до найстародавньої епохи ассірійського царства. Найвищої пишноти Ніневія досягла при Санхерібі (705—681 р. до н. е.), який прикрасив місто будівлями, укріпив його і зробив столицею ассірійського царства. У 606 р. Ніневія була завойована царями мідійським і вавилонським і дощенту зруйнована. Потім невідомо було навіть, яка з руїн на Тігрі належить Ніневії.

Ніуку—селище в Трансгімалаях.

Нішапур—місто в персидській провінції Хоросан, у прекрасній родючій долині, на висоті 1250 м над рівнем моря, за 75 км на захід від Мешхеда; дістало відомість торгівлею бірюзою, добуваною в околицях з Мааденських копалень.

Нох—селище поблизу озера Цзо-Нгомбо.

Нушкі—місто в Західній Індії.

О

Ом-мані-падме-хум—магічна формула, яку промовляють буддисти, як суть усієї їхньої релігії.

П

Паб-Ла—гірське пасмо в Центральному Тибеті.

Памір (Паміри, Тар-Думбаш, „Покрівля світу“) — гірська країна в Середній Азії, що лежить між Тянь-Шанем на півн. сході і Гіндукушем на півд. заході. Є водорозділом Аму-Дар'ї і Таріма. Памір являє собою систему гірських пасом і входить до складу того найбільшого на земній кулі гірського вузла, складовими частинами

якого є також Гімалаї, Гіндукуш, Кара-Корум і Куень-Лунь. Найвища вершина Паміра лежить в його східній (китайській) частині — Муз-Таг-Ата (7300 м над рівнем моря). Ті частини Паміра, які приступні для життя (плоскогір'я, долини річок), відрізняються вняткову суворим кліматом. Памір найбільше приступний при переході з півночі на південь і майже непрохідний у своїй західній частині — долина верхньої течії Аму-Дар'ї—Пянджа. Більша частина Паміра входить до складу СРСР (Таджикистан). Лише незначна частина (східня) належить до китайських володінь.

Пангонг-Цзо — озеро в Західному Тибеті, поблизу Ладака.

Пасагук — селище в Південному Тибеті.

Пас-Рахат — селище в східній (китайській) частині Паміра.

Певцов, Михайло Васильович — мандрівник, дослідник Центральної Азії.

Пера — див. Константинополь.

Персія — див. Іран.

Персидська затока — обмиває південну частину Ірану і південно-східну частину Месопотамії. В неї впадають ріки Тігр і Ефрат. Недавнього часу на березі Персидської затоки в басейні р. Карум виявлено потужні нафтові родовища. На березі Персидської затоки є головний порт Ірану — Бушір. Протокою Ормуз Персидська затока сполучається з Аравійським морем і далі з Індійським океаном.

Пінзолінг — монастир у Південному Тибеті, біля впаду Рага-Цзанг-По.

Пін-Фан-Чен — місто в західній частині Гань-Су (поблизу Куку-Нора).

Плано Карпіні — див. Карпіні Плано.

Пору-Цзо — озеро в Центральному Тибеті.

Пунді-Гомпа — монастир на озері Мобанг-Цзо.

Р

Рабат — селище в Алайському хребті, поблизу перевалу Тенгіз-Бай.

Рага-Цзанг-По — ріка в Південному Тибеті, одна з приток Цзанг-По (Брамапутри).

Раджпутана — частина Західної Індії, на північний захід від Декана, між Деканом і Пенджабом.

Райдер — англійський мандрівник, дослідник Тибета.

Ракас-Таль (Лаганг-Цзо — озеро в Південно-західному Тибеті, на захід від Мобанг-Цзо; за легендами вважається місцем перебування злих духів).

Рамазан (Рамадан) — дев'ятий місяць магометанського місячного року, в який правовірні додержують найсуворішого посту від сходу до заходу сонця.

Раулінг — англійський мандрівник, дослідник Тибета.

Рейн, Дютрейл де — французький мандрівник, дослідник Тибета.

Решт — головне місто Іранської провінції Гілан, лежить у не-

здоровій місцевості, недалеко від південно-західного берега Каспійського моря, при одному з рукавів гирла ріки Сефед-Руд; головне складське місце в Ірані для шовку-сирцю, поширення культивування тютюну і шовку, значна торгівля килимами, ікрою і рибою.

Ріхтгофен, Фрідріх — німецький мандрівник, дослідник Далекого Сходу і, зокрема, Китаю.

Рокхіль — американський мандрівник, дослідник Тибета.

Рунгма — селище на Цзанг-По (на захід від Шігатзе) у південному Тибеті.

С

Сака-Цзонг — селище коло середньої течії Чатан-Цзанг-По, по дорозі від Шігатзе на захід.

Саксаул — рослина з родини маревих, у вигляді чагарника і невеличких дерев з циліндричними гілками, з довгим і грубим корінням, що використовується замість дров для опалення. Є 8 — 10 видів, що ростуть в Іспанії, Північній Африці, Західній і Центральній Азії; два види саксаулу ростуть в Індії.

Сакья-Муні (Шакья-Муні) — „мудрець з роду Ша-Шакаїв“ — Гаутама Будда — засновник буддизму.

Салманасар II — ассірійський цар IX в. до н. ери; відомий своїми походами на Сірію та Палестину.

Самійс-Ла — перевал (2600 м над рівнем моря) у Трансгімалаях.

Сангмо-Бертік-Ла — перевал у Трансгімалаях.

Сари-Куль (-Коль) — гірський масив у Східному Памірі, на кордоні СРСР і Китаю.

Сейстан — частина Східного Ірану (див.), що примикає до Афганістану; найнижча частина внутрішнього Ірану.

Села-Ла — перевал у Трансгімалаях (2600 м над рівнем моря).

Сетледж (Сутледж) — ріка в Північній Індії, одна з приток Ганга.

Сіккім — невелика держава на південному схилі Східних Гімалаїв, перебуває під протекторатом англо-індійського уряду.

Сімла — округа і місто в західній частині південного схилу Гімалаїв.

Сінгапур — місто (порт) з населенням коло 300 тис. чол., розташоване на острові біля південного кінця Малакського півострова. Важливий торговельний і стратегічний пункт, стоянка для всіх суден, що йдуть з Індійського океану у Великий і назад. Сінгапур є надзвичайно важлива військово-морська база англійського флоту.

Сінгі-Кабаб — місцевість поблизу початків Інду (4840 м над рівнем моря).

Сі-Нін — місто в Гань-Су, поблизу Куку-Нора.

Сірія — країна, що лежить вздовж Середземного моря; на півночі межує з Туреччиною, на сході — з Іраком, на півдні — з Палестиною. Загальна площа 151379 км² з населенням до 2580 тисяч чоловік.

Сміт. Джемс Денлоп — англійський політичний діяч.

Срінагар (Шрінагар) — головне місто Кашміра.

Стамбул — див. Константинополь.

Стенлі (сер Генрі Мортон) — відомий дослідник Африки. Народився в Англії в 1840 р. Стенлі зробив більше географічних відкриттів, ніж хто інший з дослідників Африки, і ім'я його залишиться нерозривно зв'язаним з цим континентом.

Су-Баші — місцевість і плато в східній (китайській) частині Паміра.

Султан Баязет I, Ільдірім („Блискавка“) — з 1347 р. по 1403 р. — турецький султан, син Мурада I. Успішно продовжував натиски турків на Європу. Баязет завоював Сербію (1390 р.), порадкував у Візантії, втручаючись у боротьбу імператора Іоанна V з його сином Андроніком. Розбивши Сігізмунда Угорського і його союзників при Нікополі (1396 р.), Баязет надовго припинив втручання Західної Європи в справи Балканського півострова. Під час приготувань Баязета до завоювання Візантії, на османські володіння в Малій Азії напали монголи Тамерлана; Ангорський бій (1402 р.) зломив на ряд десятиліть могутність турків. Баязет умер у монгольському полоні.

Суніти — правовірні мусульмани, які вважають перших трьох халіфів: Абубекра, Омара і Османа законними наступниками Магомета і визнають зібрані про них усні перекази, які не увійшли в „Коран“.

Сур-Ла — перевал у Трансгімалаях (5400 м над рівнем моря).

Сурнге-Ла — перевал-ущелина в Трансгімалаях.

Східний Туркестан (Китайський Туркестан) — західна частина Сінцзянської провінції Китаю (басейн Таріма). Східний Туркестан являє собою велику заглибину — внутрішнє сухе море, обмежене з трьох сторін горами (з півночі — Тянь-Шанем, з заходу — Паміром, з півдня — Куснь-Лунем) і лише із сходу відкрите через плоскогір'я і рівнини Китаю до Тихого океану.

Середня, центральна частина Східного Туркестану зайнята одною з найбільших пустинь земної кулі (в різних місцях має різну назву: Гобі, Шамо, Такла-Макан). У північній своїй частині з заходу на схід Східний Туркестан перерізаний басейном ріки Таріма (таку назву має середня і нижня течія Яркенд-Дар'ї), яка з наближенням до гірського пасма Куруґ-Тага (у північно-східній частині Східного Туркестану) різко повертає на південь і впадає в озеро Лоб-Нор.

Решта річок Східного Туркестану (напр. Хотан-Дар'я, Керія-Дар'я та інші) або впадають у Тарім, або губляться в пісках пустині.

Т

Тавель-Кель — селище на Хотан-Дар'ї, на північному сході від Хотана.

Тавріз — місто у Ірані, важливий торговельний пункт; 250 тис. жителів.

Таг-Думбаш — див. Памір.

Таге-Цзанг-По (Лангчен-Камба) — „Слонова ріка“, ріка Південного Тибета, впадає в Мобанг-Цзо.

Тахля-Макан — південна частина пустині Гобі, між Яркенд-Дар'єю і Лоб-Нором.

Та-Ла — перевал у центральній частині Трансгімалаїв (5100 м над рівнем моря).

Тамариск (Гребенчук) — гарне струнке деревце або чагарник з ряду парієтальних з тонкими гілочками, що стирчать угору; має багато видів, росте у памирному кліматі. Із стебел одного виду витікає цукристий сік, що твердне в повітрі крупинками.

Тамерлан („Хромоногий“) — монгольський завоювальник. Народився у 1333 р., помер 1405 р. Спочатку вів мандрівницький, розбійницький спосіб життя у пустинях, і, нарешті, в 1369 р. став еміром країн, що лежать за Оксусом, і вибрав своєю резиденцією Самарканд.

З 1380 р. він відбув 35 походів в усіх напрямках. Він підкорив стародавню Персію, потім Грузію, у 1394 р. дійшов до Ельця в Росії, розрив усі малоазійські держави і завоював Індостан від Індії до Ганга.

Закликаний візантійським імператором на допомогу проти Баязета I, напав у 1400 р. на турецькі володіння, розбив турецьке військо, потім повернув раптом проти єгипетського султана, завоював Дамаск, зруйнував Багдад і підкорив усю Сирію, нарешті у рішучім бою проти Баязета завдав страшної поразки туркам. Тамерлан помер під час походу на Китай. По смерті Тамерлана створене ним царство розпалося.

Тамлунг-Ла — перевал у Трансгімалаях, що лежить між початками Брампутри і областю озера Манасаровар.

Танак — селище на Цзанг-По, на захід від Шігатзе.

Танг-Ла — гірський хребет у Центральному Тибеті.

Танг-Ма — селище на Рага-Цзанг-По.

Танксі — селище в Ладаку, поблизу перевалу Чанг-Ла.

Тарбагатай — гірський хребет у Центральній Азії.

Тарім — див. Яркенд-Дар'я.

Танго-Гангрі — гірський масив у Трансгімалаях.

Тарок-Цзо — озеро в західній частині Центрального Тибета.

Тартінг-Гомпа — монастир у Південному Тибеті.

Тарче-Лавран — монастир на Канг-Рінпоче.

Татлик-Булак — колодязь на Астиң-Тагу.

Таші-Гембе — монастир на південному схилі Трансгімалаїв.

Таші-лама — голова буддиської церкви (Панчен-Рінпоче), „догоцінний учитель“, що живе в Таші-Лунпо, учитель Далай-лами, вважається перевтіленням легендарного Амітахви-Будди, „безмежного світла“.

Таші-Лунпо (Лунпо) — місто в Південному Тибеті. Відоме своїми монастирями. Місце перебування Таші-лами.

Тегеран — головне місто Ірану (близько 220 тис. жит.), на висоті 1 км над рівнем моря, біля підніжжя Ельбурса, з якого дістає воду через підземні канали. Славиться своїми базарами, на які з'їздиться багато кочівників.

Темерлик-Буляк — колодязь в Астин-Тагу.

Тенгар — велике селище в Куку-Норі.

Тері-Нам-Цзо — озеро в західній частині Центрального Тибета.

Тибет — країна, обмежена з півночі Куень-Луном, з півдня — Гімалаями, з заходу — Кашміром і Ладаком. На сході поступово переходить у плоскогір'я середнього Китаю. На південному сході межує з Бірмою. Тибет у деяких своїх частинах являє найбільше в світі плоскогір'я. Найважче прохідні частини цієї горяної країни зосереджені в її південно-західній частині, де лежать найвищі масиви Трансгімадаїв — гірського пасма, що йде на північ від Гімалайського хребта. Проте, найважчі для осілого людського життя є північно-західні рівнини Тибета, винятково бідні на воду. Клімат Тибета (за винятком південних схилів Гімалаїв) різко континентальний. Важка прохідність гірських хребтів, що обмежують Тибетське плоскогір'я створила відокремленість Тибета.

Політично Тибет до останнього часу входив до складу Китаю, хоча керувався самостійно Далай-ламою — верховним правителем Тибета. При Далай-ламі є китайський намісник. Тибет — виключно буддійська країна. У Тибеті є численні буддійські монастирі: у Лхасі — головному місті Тибета, у Шігатзе і в Таші-Лунпо, а також у долині Цзанг-По.

Починаючи з середніх віків, Тибет притягував увагу європейців. Проте, важка приступність країни, суворий клімат утруднюють дослідження Тибета.

Тігр і Ефрат — ріки Месопотамії, що течуть паралельно одна одній, сполучуються між собою вище міста Басри і впадають у Персидську затоку. Довжина Тігра — 2000 км, глибина — 3—7 м, ширина біля Багдада — 250 м; довжина Ефрата — 2769 км, глибина — 2—7 м, ширина від 120 м до 2 км під час повіддя. На обох річках лежить цілий ряд найважливіших міст Месопотамії.

Тіртапурі — монастир у Південному Тибеті, на південний захід від Мобанг-Цзо.

Токус-Кум — піски в північно-східній частині Гобі.

Токчен (Токчін) — велике селище в Південному Тибеті, на схід від озера Мобанг-Цзо.

Тонг — селище у верхів'ях Яркенд-Дар'ї.

Тонг-Бурунг — перевал в Алтайському хребті, на кордоні СРСР і Китайського Туркестана.

Тонг-Цзо — озеро в Центральному (західня частина) Тибеті.

Тонсур-Нор (Тосо-Нор) — озеро на північ від Цайдама в Куку-Норі.

Традун — селище і монастир недалеко від впаду Ца-Чу у Цзанг-По.

Трансалайський хребет—середній гірський хребет, на південь від Алая і на північ від Паміра.

Трансгімалаї—система гірських масивів на північ від Гімалаїв. Між Гімалаями і Трансгімалаями лежить найродючіша частина Південного Тибета—долина Цзанг-По.

Трапезунд—місто Туреччини на південному березі Чорного моря (70 тис. жит.). Важливий торговельний пункт.

Тиккалік (Тіккенлік)—селище в нижній течії Конче-Дар'ї.

Тянь-Шань—гірська система на півночі Середньої Азії, складається з кількох хребтів.

У

Улань-Алесу („Червоний пісок“)—піски в східній частині Ала-Шаня.

Улут-Арт—перевал у східній частині Паміра (4828 м над рівнем моря).

Упад—селище в східній (китайській) частині Паміра.

Урга або **Улан-Батор**—головне місто Монгольської республіки.

Ф

Фарсістан (країна персів), або **Фарс**,—провінція Південного Ірану, на північному побережжі Персидської затоки. Простір—137 тис. км². Населення (коло 600 тис.) досить рідке. Берегова піщана або глиняста смуга (Дештісан) має жаркий нездоровий клімат; урожай у ньому залежить від періодичних дощів, але нерідкі посухи, які витримують тільки фінікові пальми. Вздовж цієї смуги паралельними рядами простягаються важкопрохідні вапнякові гірські пасма, які підвищуються на північ (Тенгістан) з численними вузькими (не більше 15 км ширини) долинами, надзвичайно родючими і багато зрошеними.

Ця частина Фарсістана належить по найкращих місць Ірану; вона укрита фруктовими деревами, маслинами, плантаціями бавовника і тютюну, рисовими полями і виноградниками. Розвинене шовківництво. Найбільш північна частина Фарсістана має суворий клімат („Серхад“, цебто холодна країна). Найважливіші ріки: Сефід-Руд і Мунд впадають у Персидську затоку. З рік внутрішнього басейну найбільше значення для штучного зрошення має ріка Кур. Головне місто Шіраз і головний порт Бушір.

Фа-Сянь—китайський піліgrim, буддист, що відбув подорож до Індії через Центральну Азію (399—414 рр. н. ери).

Фергана—долина верхньої течії Сир-Дар'ї; область з Паміром, що входить до її складу, належить до Узбекистана. 126000 км². Значне число річок, що складають Сир-Дар'ю, не доходять до головної ріки, бо вся їх вода розбирається іригаційними каналами, що є головним джерелом зрошення долини.

Х

Хадак — хустка щастя. Довгастої форми кусок матерії (подібний до рушника), по вузьких сторонах прикріщений бахромою. Розфарбування: жовтий, чорний, білий або світлоліловий колір. Звичайна довжина $1\frac{1}{4}$ м. На хадаку бувають зображення божеств.

Халіф Омар-ібн Хаттаб (з дому Адіїв) — другий мусульманський халіф, народився в кінці V віку, царював з 634 р. по 644 р. Дехто з істориків вважає його справжнім засновником ісламу. Під час царювання Омара була завойована Вавілонія, підкорені найсильніші сірійські фортеці, здобуті Дамаск, Іерусалім, а також Александрія (у період 638—40 рр.). Омар був забитий у своїй столиці Медіні персом Абу-Лулу за недозволення скарги на куфського намісника.

Хамадан — головне місто невеличкої провінції тієї ж назви, за 260 км на південний схід від Тегерана, серед добре зрошеної рівнини. Місто стоїть на руїнах Екбатана.

Хімлі, Карл — англійський мандрівник.

Ходжент — місто в Самаркандській області, лежить на лівому березі Сир-Дар'ї, на поштовому і торговельному тракті, що йде до Ферганської області.

Хо-Лао-Ло-Кіа — стародавнє місто (за переказом), що знаходилося в пісках Такла-Макана, на північ від Хотана.

Холунгол — ріка на північ від Цайдама.

Хотан — місто в південній частині Східного Туркестана на Хотан-Дар'ї. Лежить на дорозі від Яркенда через Лоб-Нор у внутрішній Китай.

Хотан-Дар'я — ріка Східного Туркестана. Тече з півдня на північ. Починається на Куень-Луні (Каракаш і Ак-Таш), впадає в Тарім.

Хумбум (Гумбум) — монастир в Амдо.

Ц

Цаган-Нор („Біле озеро“) — озеро в Куку-Норі, на південному схилі Кукунорського хребта.

Цайдам — плоскогір'я на Північному Тибеті, між відногами Арка-Тага (хребта Пржевальського) і Куку-Нором. Значна частина Цайдама являє собою болотяну місцевість. У Цайдамі багато буддійських монастирів.

Цеті-Лакхен-Ла — перевал і ущелина в Трансгімалаях (5100 м над рівнем моря) у районі Кайласа.

Цзанг-По (Цанпо) — верхня течія Брамипутри.

Цзінь (Цін) — китайська династія, що була при владі в III—IV віках н. ери.

Цзо-Кавала — ставок у Трансгімалаях, на північ від Цзо-Мованга, у районі Кайласа.

Цзо-Мованг („Блакитне озеро“) — озеро в Західному Тибеті, коло Ладака.

Цзо-Нек („Чорне озеро“) — озеро в Південному Тибеті

Цзонкава (1357-1434) — реформатор буддизму. Засновник секти Гелуг-па, „жовтошапочників“, що зветься так через свою форму. Цзонкавою і його учнями були засновані головні монастирі Тибета.

Цумтульпу-Гомпа — монастир у Трансгімалаях, на північній захід від Цзо-Мованга.

Ч

Чага — селище на Цзанг-По, на захід від Шігатзе.

Чактаг-Цзанг-По — ріка в Південному Тибеті, одна з приток Цзанг-По.

Чакчом-Ла — перевал у Трансгімалаях (5130 м над рівнем моря).

Чанг-Ла — перевал (5030 м над рівнем моря) і ущелина в Ладаку, південніше міста Леаха.

Чанг-Ла-Под-Ла — перевал у Трансгімалаях (5420 м над рівнем моря).

Чанг-Танг („Північна рівнина“) — західна частина Північного Тибета, підшва Куень-Луня.

Чанг-Ченмо — частина Західного Тибета, що примикає до Ладака.

Чарулик-Су (-Сай) — ріка в Східному Туркестані. Бере початок на Арка-Тагу. Вливається в систему озер Лоб-Нора.

Чархлик — велике селище на південь від Лоба. Важливий торговельний пункт на шляху із Східного Туркестана до Тибета.

Чар'їп-Гомпа — монастир на озері Манасаровар.

Чечен — оаза і селище біля південної окраїни Такла-Макана, на шляху між Хотаном і Лоб-Нором.

Челчен-Дар'я — ріка Східного Туркестана, що починається на Арка-Тагу і вливається в басейн Лоб-Нора.

Чіанг-Ла — перевал у Трансгімалаях (5420 м над рівнем моря).

Чімен-Таг — гірський хребет на південь від Астин-Тага.

Чортень (інд-ступа, монг-субурган) — особливої форми пам'ятник на честь якоїсь події, який служить місцем зберігання реліквій. У Тибеті являє собою здебільшого зрізаний конус, поставлений своїм меншим кінцем на меншу основу, зверху прикритий сферичним сегментом, у центрі якого стоїть стовп.

Чугутай — перевал і ущелина в Сарі-Голі (Східний Памір)

Чумо (Чомо)-Учонг — гірський масив у Трансгімалаях.

Ш

Шза-Цзонг — селище в Нашангу.

Шанг-Шам — гірський масив у Трансгімалаях.

Шаок (Шеок) — селище в Північному Тибеті.

Шах-Яр — невелике місто в північній частині Східного Туркестана (на північ від середньої течії Таріма).

Шіти — протилежне сунітам, визнають авторитет лише за четвертим халіфом Алі і прямими потомками його, заперечують суну.

Шіб-Ла — перевал у Трансгімалаях.

Шігац — місто в Південному Тибеті.

Шілан-Хоу — ріка в Ганьсу.

Шіпкі-Ла — перевал у Гімалаях (4660 м над рівнем моря).

Шірас — головне місто провінції Ірану Фарсістан, лежить у долині, оточеній горами вапняковими горами на висоті 1450 м над рівнем моря, на важливому торговельному шляху (Тегеран—Ісфагань—Бушір).

Шірге-Чомкан — рукав Таріма в його нижній течії. Таку ж назву має прилегла частина Такла-Макана.

Шово-Цзо — озеро в Південному Тибеті.

Штейн, Мак Аурель — відомий англійський мандрівник і археолог; дослідник Східного Туркестана, якому належить відкриття на початку XX віку пам'яток буддійської культури в оазах навколо Такла-Макана.

Шуру-Цзо — озеро в Трансгімалаях.

Ю

Юкті-Ла (Гіуктіла або Джуктіла) — перевал у Трансгімалаях (5570 м над рівнем моря).

Юмба-Мацен — місцевість у західній частині Трансгімалаїв.

Я

Ям-Булак — льодовик на Мустаг-Ата.

Янга-Куль („Нове озеро“) — озеро і селище на Тарімі (середня течія) між Карашаром і Лоб-Нором.

Янгі-Гіссар — селище в Східному (китайському) Памірі.

Янго-Гомпа — монастир на оз. Манасаровар.

Ярдан-Булик — місцевість у східній частині Курук-Тага.

Яркенд-Дар'я — ріка Східного Туркестана. Бере початок на Памірі. Верхня течія — Кизил-Су — повертає на північний схід, середня і нижня течія — Тарім — вливається в Лоб-Нор.

ЗМІСТ

Як це почалося	3
Через Ельбурс до Тегерана	6
Верхи через Персію	9
Через Месопотамію до Багдада	12
Пригоди в Західній Персії	14
Константинополь	19
До шаха персидського	22
Кладовище	24
На вершину Демавенда	27
Через Хоросан, країну сонця	33
Мешхед	36
Бухара і Самарканд	37
У серці Азії	40
3500 кілометрів у тарантасі. Подорож уземку на „Покрівлю світу“	42
З киргизами	49
Боротьба з „Батьком льодових гір“	51
Я наближаюсь до пустині	55
Піщане море	60
Караван спотикає нещастя	63
Останні дні	73
Робінзон Крузо	77
Друга експедиція на Памір	83
Я відкриваю в пустині стародавні міста	85
Дикі верблюди	89
По дорозі до Хотана	92
Мертві міста	95
Моя перша подорож до Тибету	96
Дикі осли, дикі яки	100
У країні тангутів	106
До Пекіна	111
Назад у пустиню	113
Наше життя на найбільшій річці в серці Азії	118
У боротьбі з льодом	124
Небезпечний перехід через Велику пустиню	127
Ми відкриваємо стародавнє місто в пустині Лоп	131
По притоках Таїма	139
Пригоди в Східному Тибеті	144
Переслідує мене смерть	150
Через пустиню Гобі без води	155
Лу-Лан—мертве місто	159
Назад у Великий Тибет	161
До Лхасси—перемоджений пілігримом	168

У полоні в тибетців	176
Спинений збройною силою	181
Через Тибет до Індії і назад	186
Боротьба з чотирма урядами	190
По бурхливих хвилях	195
Через Північний Тибет—переслідувані смертю	202
Через недосліджені землі	210
З палігрімами по Священній ріці	215
З Таші-ламою на святкуванні нового року	219
Наші пригоди в Таші-Луупо і Шігатзе	225
Дивні монастирі—замуровані монахи	230
Нові Трансгімалайські ущелини—остання подорож Магомет-Ізи	233
Відкриття початку Брамипутри	238
Манасаровар—священне озеро	242
Ракас-Таль—озеро диявола	246
Від Священної гори до початків Інда	248
Жахливі зимові дні в Північному Тибеті	251
Я стаю пастухом	263
Знову в полоні у тибетців	269
Нові подорожі через невідомі землі	279
На Індію	284

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису Українського Друку“, „Картко-
пому репертуарі“ та інших покажчиках Укра-
їнської Книжкової Палати

Одобріт № 1044. Уповн. головліта № 115.
Зам. № 171. 19³/₄ друк. арк. 9⁷/₈ папер. арк.
21¹/₂ авт. арк. В одному друк. арк. 43776 літер.
Папір 62×94. 1/₁₆. Тир. 15000. Черг. внд. № 131.
Здано до друку 20/І-35 р. Підписано до друку
1/VI-35 р.

Шоста Республіканська поліграф. фабрика
ім. К. Маркса. Одеса, Стурдзовський зав., 3-а

Ціна 5 крб.
Оправа 1 крб.